॥ श्रीः ॥

समीक्षाचक्रवर्ति – विद्यावाचस्पति – महामहोपदेशक

विद्वद्वर स्व० पं० श्रीमधुसूदन ओझाजी

विरचितम् ।

वेदधर्मव्याख्यानम्

तदिदं

ग्रन्थकर्तृपौत्रेण श्रीपद्मलोचनशर्म्मणा

सम्पादितं प्रकाशितञ्च ।

द्वितीयावृत्तिः } विक्रमसम्वत् २००१ { मूल्यम् ३।)

भूमिका

इस वेदधर्मव्याख्यान के पाँच भाग लिखे गये थे जिनमें से हमें चार भाग ही उपलब्ध हुए जो क्रमशः इसमें हैं—

प्रथमभाग उसी व्याख्यान का निबन्ध है जो पूज्य पिताजी ने सन् १९०२ ई० में इङ्गलैण्ड में दिया था। उसी प्रथम भाग के सिलसिले में यह द्वितीय भाग भी उनने लिखा है।

तृतीयभाग का आंशिक पुराणसमीक्षा के लेख में जो मिला वह भी इसमें दे दिया गया है और पुराणसमीक्षा का जो इसके आरम्भ में कुछ विषय लिखा हुआ है वह भी सम्मिलित है।

चतुर्थभाग बहुत खोज करने पर भी हमें आंशिक भी प्राप्त नहीं हुआ जिसका हमें परम खेद है। सम्भव है कभी कहीं पता लग जाय तो हम उसे भी अवश्य प्रकाशित कर इसमें सम्मिलित कर देगें।

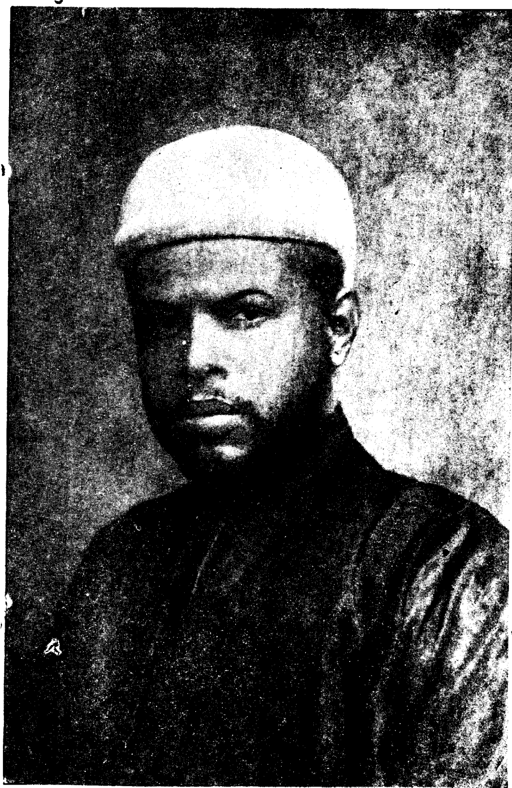
पञ्चमभाग वह है जो वि, स० १९७१ सन् १९१४ ई० में हरिद्वार ऋषिकुल में जो साहित्य सम्मेलन हुआ था उस अवसर पर जो पूज्य पिताजी ने वक्तृता दी थी उसका निबन्ध है।

इस प्रकार वेदधर्मव्याख्यान का जितना कुछ भी विषय हमें मिला वह पुस्तकाकार में विद्वद्गण के समक्ष उपस्थित किया है। उपरोक्त सभी निबन्ध उस समय के "संस्कृत रत्नाकर" मासिक पत्र में क्रमशः निकल चुके थे। अब वह सब एकत्रित होकर एक जगह कर दिये गये हैं।

अशुद्धियों के विषय में हम पूर्व में कै बार यह निवेदन कर चुके हैं कि यहाँ जयपुर में संस्कृत के लिये कोई उपयोगी प्रेस नहीं हैं अतः बहुत ध्यान पूर्वक प्रूफ देखने पर भी हमें एक विशेष शुद्धिपत्र लगाना ही पड़ता है। उसी प्रकार इसमें भी प्रत्येक भाग के साथ उसका शुद्धिपत्र लगा दिया है फिर भी और कोई जो अशुद्धियाँ रह गई हों उन्हे पाठक-वृन्द शुद्ध कर लेने की उदारता करें।

जयपुर। प्रद्युम्न शर्मा ओझा।

ता० १-८-५२

समीक्षा चक्रवर्ति स्व० पं० मधुसूदन शर्म्म मैथिलाः

॥ श्रीः ॥

* वेदधर्म्मव्याख्यानम् *

॥ प्रथमो भागः ॥

अतिनूत्नं न हि न हि अतिप्रत्नं रहस्यम् ।

वेदाः प्रमाणम्, वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ, धर्मेण पापमपनुदति, धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितम्, तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति, धर्मो रक्षति रक्षितः, न लङ्घनीयाः कुलदेशधर्म्माः, इत्येवं बहुभिर्भाववैर्वेदं धर्मञ्च भूरिभूरि कीर्त्तयन्तः श्रीमदार्यमहाशया इदानीं कालेऽपि वेदे धर्म्मे च महतीं श्रद्धामुपदर्शयमाना दृश्यन्ते। तदिदं वेदस्येदृशं गौरवं कस्मात्, कस्माच्च धर्म्मे तेषामीदृशः पक्षपात इत्येवं जिज्ञासायां तत्स्वरूपविज्ञानाय किञ्चिदुच्यते। न खल्वयमार्यधर्म्मोऽन्त्यावसायिम्लेच्छादिधर्म्मसमकक्षाको धर्मविशेषः, तेषामनार्यधर्माणां राजनीति समाजनीतिमात्रानुरोधेनौचित्यमर्यादया स्वार्थपरायणमनुष्यैः स्वीयलौकिकोन्नति मात्र साधनप्रवणैः कल्पितत्वाद्धर्मैकदेशरूपत्वम्, आर्यधर्मस्यतु सर्वं जगत्सृष्टिसाधनपरायणस्य भगवतः परमेश्वरस्य सर्वजगत्सृष्टिस्थितिलयसाधनभूतपदार्थ विशेषात्मकतया निर्धारितत्वात् प्राकृतिकस्थितिसामञ्जस्यप्रसञ्जकत्वेनैव विषयभेदेन व्यवस्थापितत्वादीश्वराज्ञासिद्धत्वं सम्राड्धर्मत्वञ्चेति भेदात्। अत एवार्य्यधर्मस्य बहुशाखत्वं बहुरूपत्वमतिगहनत्वञ्चानुभूयते। तद्वैपरीत्येनानार्यगृहीतानां प्रायेणापल्लवितत्वं तुच्छरूपत्वं तद्धर्म्मावलम्बनसौकर्येण तत्र सर्वेषां यथेच्छमधिकारसिद्धिश्च दृश्यते। नत्वेवमार्यधर्मे सहसानार्यः प्रवेष्टुं शक्नोति सम्राड्धर्मेण तेन देशकालपात्रानुरोध्यधिकारिविशेषानुद्दिश्य प्रवर्तमानेनावश्यमधिकारिविशेषाणां तेषामनार्याणामप्येकदेशे कुत्रापि धर्मविशेषमर्यादाबन्धेन व्यवस्थापितत्वात्ततोऽन्यथा कर्तुमनर्हत्वात्। अत एव चास्य धर्मस्य सर्वधर्माभ्यर्हिततत्वमिति कृत्वा तत्रार्य्याणां पक्षपातः। तत्प्रतिपादकत्वादेव च वेदस्येदृशं गौरवमस्तीत्याकलनीयम्।

अत्रेयं जिज्ञासा समुत्तिष्ठते—कथमस्य धर्मस्येश्वराज्ञासिद्धत्वं कथं वा प्राकृतिकस्थितिनियामकत्वमस्तीति तदेतदर्थप्रतिपत्तये वेदधर्मयोस्तात्त्विकं रहस्यमपेक्षितं भवतीत्युच्यते।

इह खलु परमेश्वरेणासंख्याताः शक्तयः समुद्भाविताः। तासु सर्वासु ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति द्वे एव शक्ती मुख्ये भवतः। सर्वासामेव शक्तीनां भूयसा तयोरेवान्तर्भावात्। तत्रैतया ज्ञानशक्त्यैवास्य वेदस्य क्रियाशक्त्या च धर्मस्य संबन्धो द्रष्टव्यः। अनयोश्च क्रियाशक्त्यपेक्षया ज्ञानशक्तिः प्रधानतमा भवति। ज्ञानशक्तिविकलानां जडविषयाणां क्रियाशक्तिसत्त्वेऽपि ज्ञानशक्तिमद्भिर्मनुष्यादिप्राणिजातैर्यथेच्छं विनियोक्तुं शक्यत्वादुपभोग्यत्वेन ग्रहणात्। अत एव क्रियाशक्तिसापेक्षानेतानार्यधर्मान प्रति ज्ञानशक्तिसापेक्षस्य वेदस्य पूर्णोऽधिकार इति।

"धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः"

"श्रुति प्रामाण्यतो विद्वान् स्वधर्मे निविशेत वै"

"वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः"

इत्येवमादिभिर्मानवादिभागवतादिस्मार्तवचनैः समर्थ्यते। अत एव धर्मस्वरूपनिदर्शनात्पूर्वं वेदस्वरूपं दर्शनीयम्। तत्राप्युक्तं पूर्वम्। अयं वेदो ज्ञानशक्तिसापेक्षस्वरूपोऽस्तीति तस्माद्वेदस्वरूपं दिदर्शयिषता तावदादौ वेदप्रतिपत्तिमूलभूतासौ ज्ञानशक्तिर्नाम कः पदार्थ इति चिन्तनीयम्।

पश्यामस्तावदार्यमहाशयाः पूर्वे महर्षयः खल्वेतज्ज्ञानशक्तिसम्बन्धे यथोपनिषदं प्राहुः—सर्वं खल्विदं ज्ञानशक्तिरेवास्ति, अथ च सर्वं खल्विदं क्रियाशक्तिरेवास्ति, किन्तु सर्वमिदं ज्ञानशक्तिरस्तीत्यतः कृत्वा सर्वमिदं क्रियाशक्तिरस्तीत्यतः कृत्वा सर्वमिदं ज्ञानशक्तिरित्येव मास्थेयम्। तथा हि यत्र कुत्रापि दृष्टि प्रवर्तते तत्र सर्वत्रैवास्तीदमिति प्रतिपद्यते तस्मात्सत्तापदार्थः सिद्धः, अथ यथा पूर्वक्षणे पश्यामस्तदेव खलु नोत्तरक्षणे तथा पश्यामस्तस्मान्नदीस्रोत इव प्रतिक्षणविलक्षणञ्चैतदवगच्छामः। अतश्च सिद्धः कश्चिदयं क्षोभपदार्थोऽपि। सत्ता हि नाम पदार्थः क्षोभप्रातिकूल्यानुगतो न क्षोभरूपो भवितुमर्हति। तस्मात्सत्ता च क्षोभश्चेत्यर्थान्तरम्। तथा च यतः सत्तानुवर्तते सा ज्ञानशक्तिः। यतस्तु क्षोभोऽनुवर्तते सा क्रियाशक्तिः। अस्तीत्यनेन सत्तानुगता बोध्यते, भवतीत्यनेन तु क्षोभःसमुच्चीयते, उभयोः समुच्चयाच्चैकवस्तुसिद्धिः। तत्र प्रतिक्षणवैलक्षण्यं भजमानेऽपि वस्तुनि चिरायैकत्वप्रतीतिरेक सत्तानुवर्तनात्।

एकस्मिन्नेव वस्तुनि नानावस्थाप्रतीतिः तदाधारस्यसदनेकक्षोभानुवर्तनात् । यतः सत्ता क्षोभरूपा नास्ति, अत एव नित्यैका सती ज्ञानशक्तिः, एवं यतः क्षोभः सत्तारूपो नास्ति तत एवानित्या चानेका चासती क्रियाशक्तिः । तस्मादुच्यते—ज्ञानशक्तिरस्ति क्रियाशक्तिर्नास्तीति । यतश्च क्रियाशक्तिर्नास्ति तस्मादेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चनेति । नानाहि क्षोभः क्रियाशक्तिरुच्यते, सा नास्तीति वस्तुद्वैतं न भवति ।

ननु च भोः ! यदि क्रियाशक्तिर्नास्त्येव—तर्हि क्षोभ एवायं कस्मादनुवर्तते । अथ नास्ति क्षोभोऽपीत्यभिप्रेयते चेदयं दृश्यमानो जगदर्थो नितरां प्रकुप्येत, मत्तप्रलपितमिव च स्याद् यदि ब्रूयाद् यदिदं दृश्यते तन्नास्तीति । अत्रोच्यते । भ्रान्तोऽसि । न वयं ब्रूमः क्रियाशक्तिर्नास्ति, क्षोभो नास्ति, नाना वा नास्ति, जगद्वा नास्तीति, अपि तु निर्भरं प्रतिजानीमः क्रियाशक्तिरस्ति, क्षोभोऽस्ति, नानाप्यस्ति जगच्चास्तीति । इदं तु पुनरत्र ज्ञातव्यरहस्यं नान्यथयितव्यम् । यदुक्तं पूर्वम्—ज्ञानशक्तिरस्तीत्यतः कृत्वा क्रियाशक्तिरस्तीति । सत्तात्मिका हि ज्ञानशक्तिरेका च नित्या च निरवच्छिन्ना च व्यापिका च स्यात्, नानात्वानित्यत्वादीनां क्षोभे समन्वयात् । तस्मात् यदेव किञ्चिदिदं क्षुब्धात्मकं जगद् वा क्षोभ एव वा; तत्र सर्वत्रायं व्यापकः सत्तात्मको भावोऽनुवर्तते । तस्मात् क्रियाशक्तिक्षोभानुवर्तनाद् यथैका ज्ञानशक्तिर्नानेति कृत्वा प्रतिभाति तथैव ज्ञानशक्ति सत्तानुवर्तनादसती क्रियाशक्तिरस्तीति कृत्वाप्रतिभाति । एकैव सत्तान्यत्र मुख्या, अन्यत्र संक्रान्ता । ज्ञानशक्तौ क्रियाशक्तेः समवायादविनाभावादेकसत्तयैवोभयोः सत्त्वव्यवहारोपपत्तेः । यथाहि—रज्जुरस्तीति कृत्वा सर्पास्तित्वप्रतिपत्तिः । यदि रज्जुर्न स्यात्सर्पोऽस्तीत्यध्यासोऽपि तर्हि नोदियात्, रज्जोः सत्तयैव रज्जुमपोह्य सर्पं तत्राध्यारोप्य सर्पोऽस्तीति मिथ्याप्रत्ययजननात् । सेयं प्रातिभासिकी सत्तोपसंक्रान्तिः । यथा वा तूलसत्ताया तन्तुसत्ता, तन्तुसत्तया पटसत्ता, पटसत्ताया चोष्णीषसत्ता । एवमेकैव सत्ता उत्तरोत्तरमनुवर्तते । तदन्तश्च नाना क्षोभा अवस्थाशब्देनाख्यातास्तत्र क्रमेणावतिष्ठन्ते । न च तत्रापि भिन्ना भिन्ना सत्ता विज्ञायते । अन्यथा यदि तत्र तन्तुर्न स्यादथापि कदाचित पटः स्यात् । न तथा प्रतिपद्यते । यतश्च यदि पटो नास्ति, अथापि तन्तुरस्ति । तस्मात्तन्तौ सत्ता मुख्या, पटे तूपसंक्रान्ता । तदित्थमियं व्यावहारिकी सत्तोपसंक्रान्तिः । एवं पारमार्थिको सत्तोपसंक्रान्तिरपि चतुर्धा द्रष्टव्या—यथा मक्षिकास्तीति मक्षिकाक्रियाप्यस्ति । सैषा स्वयंभूता अन्तः प्राणक्रिया प्रथमा । अथवा अस्ति

रथाश्च इति रथाश्वक्रियाप्यस्ति सैषा प्रेरितान्तः प्राणक्रिया द्वितीया। अथवा बाणोऽस्तीति बाणक्रियाप्यस्ति। यदि बाणो न स्याद्बाणक्रियापि तर्हि न स्यात्। बाणक्रियायुक्तेन च बाणेन शत्रुवधो जन्यते, अन्यच्च किञ्चित् एवमेव खलु सर्वत्र द्रष्टव्यम्। सैषा पुनराहितान्तः प्राणक्रिया तृतीया। अथवा पताकास्तीति पताकास्फालनक्रियाप्यस्ति, सैषाबहिः प्राणक्रिया चतुर्थी। तदित्थं सर्वत्रैव क्रियायां सत्ता न स्वीया, किन्तु परसत्तयैव सा सत्तावती सर्वत्र दृष्टा। तस्माद्यदियमनाद्यनन्ता, जगदुत्पत्तिस्थितिसंहृतिलक्षणा विश्वव्यापिनी काचिदेका धारा स्रोतोरूपामहामायाशब्देनाख्याताऽमहाक्रियानुभूयते। साप्यवश्यं परसत्तयैव सत्तावतीभवेदित्यवधारयामः। यत्सत्तया तु सा सत्तावती स एवैकः सजातीयविजातयीस्वगतभेदशून्यः कश्चिदर्थः सद्रूपत्वात्सत्य इत्युच्यते। अथ तत्सत्ताकृतसत्ताकासावयवा नानारूपा महाक्रिया–तथा तदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृहीताश्च सर्वे विकारार्था मिथ्या इत्युच्यन्ते। मेथतिः सङ्गमनार्थः। सङ्गमश्च परप्राणे स्वप्राणसमन्वयादेकात्मतापत्तिः। मिथुमिथोमिथुनादिषु तथा प्रतिपत्तेः। तथा च मिथ्येति श्रुत्वा नास्तीत्यर्थो नावसेयः किन्तु परसत्ताकृतसत्ताकोऽर्थः सोऽस्तीति तदर्थः। सत्तासम्बन्धेन हि त्रैविध्यमेव संभवति यदिहावियुक्तसत्ताकं कञ्चित् स्वसत्तावत्त्वे निमित्ततया परसत्तां लेशतोऽपि नापेक्षते तन्नित्यसत्ताकं स्वतः सत्तामित्युच्यते। तदेकम् ॥ १ ॥ यत्तु कदाचित्सत्ताकं किञ्चित् स्वसत्तावत्त्वे निमित्ततया परसत्तामपेक्षते। प्रागसदपि सत्तावति समवेत्य कस्मैचित् कालाय तत्सत्त्या सत्तावद्भूत्वा पुनस्तां सतां परित्यज्यास। दिवावतिष्ठते। तदनित्यसत्ताकं परतः सत्तमित्युच्यते। तद् द्वितीयम् ॥ २ ॥ अथयदस्पृष्टसत्ताकं न प्रागासीत्, नास्ति, न वा कदाचिद् भविष्यतीत्येवंविधमपदार्थं बन्ध्यापुत्रायमाणं तर्क्यते, तदगृहीतसत्ताकमसत्तमित्युच्यते तत् तृतीयम् ॥ ३ ॥ तत्रैतत् तृतीयं खपुष्पायमाणं जगद्रूपं न भवतीत्यतस्तदुपेक्ष्यते। न च तदुपलक्षेणात्र किञ्चिद्विचार्यते। तस्यावस्तुतया शास्त्रोऽनधिकृतत्वात्। अतस्तस्य परित्यागाद् द्वैविध्यमवशिष्यते। तेन यदिदं जगद्रूपणात्र भासते तत्सर्वं द्वेधा विभक्तमेव प्रतिपद्यते। स्वतः सत्तं परतः सत्तं च। तत्रैतदाद्यमेव सत्यत्वेन परं तु मिथ्यात्वेन व्यपदिशामः। तथा च शतपथे श्रूयते "द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति—सत्यं चैवानृतं च। सत्य संहिता वै देवाः—अनृतसंहिता मनुष्याः इति" अत्र न तृतीयमस्तीत्यनेन तृतीयस्यैव सर्वथा सत्तासम्बन्धाभावः प्रदर्शितः। द्वयोस्तु तदतिरिक्तयोः सत्तासम्बन्धोऽस्त्येवेति च व्याख्यात प्रायं भवति। तत्रैतयोरुभयोरपि सत्तासम्बन्धेऽपि तस्याः सत्ताया एकत्वाद् यत्रैषा सत्ता मुख्या तत् सत्यम्। यत्र तु सा सत्तो-

पसंक्रान्ता गौणी सा मिथ्या इति विवेको द्रष्टव्यः । यदिदं जगद्रूपेणावभासते तत्सर्वं द्वेधा विभक्तमेव प्रतिपद्यते । यत्सत्यं सा ज्ञानशक्तिः, या मिथ्यासा क्रियाशक्तिः । ज्ञानशक्तौ सत्ता मुख्या क्रियाशक्तौ तूपसंक्रान्ता । अवयवशः क्रियाशक्तिधाराविनिवृत्तावपि ज्ञानशक्त्यनुवर्त्तनात् । तस्माज्ज्ञानशक्तिरस्त्येव न नास्ति, क्रियाशक्तिस्तु स्वतोनास्ति परसत्तया त्वस्त्येवेदं सर्वम् । इतीत्थं द्वैविध्यं विरुद्धमप्यविरुद्धम् । अतएव ज्ञानशक्ति सम्बन्धेन श्रूयते कठवल्ल्याम्—

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।
अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १ ॥
अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।
अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ २ ॥ इति ।

क्रियाशक्ति सम्बन्धेन च स्मर्यते देवीगीतायाम्—

न सती सा ना सती सा नोभयात्मा विरोधतः ।
एतद्विलक्षणा काचिद्वस्तुभूतास्ति सर्वदा ॥ १ ॥ इति ।

सौरपुराणे च—

नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।
सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥

मुख्य सत्तानुवर्तनादेषा न सती किन्त्वसती । यद्येषा सती स्यात्तर्हि देवदत्तस्य पूर्वपुरुषपरम्परा नित्यमैकरूप्येणाप्रलयमनुवर्तेत, सर्वदा वेदानीमपि रामकृष्णौ पूर्ववदाचरितमनुतिष्ठन्तावनुभूयेयाताम्, गृहवननदीपर्वतादयोऽप्येवमया ऐकरूप्येणोपलभ्येरन् । तस्मादनादिधारावयवभूता महाक्रियाक्षुद्रक्षुद्रतरक्षुद्रतमादिक्रियाः क्रमेणानुवर्तमानाविपरिवर्तमानाश्च सर्वा एवासत्य इति निःसंदिग्धम् । अथ परसत्तानुवर्तनादेषा सर्वत्रोपलब्धा दृढप्रत्ययसिद्धा ना सती किन्तु सती । यद्येषा सती न स्यात्तर्हि प्रतिक्षणं प्रत्यवयवं सधानुवृत्तावप्येकाऽनाद्यनन्ता महास्त्रोतोलक्षणा जगदुत्पत्तिसंहृतिलक्षणैर्भागैः कृतावयवा प्रतिक्षणविलक्षणा महाक्रिया भवतीति न प्रतीयेत, तस्मात्सती सेत्यवगच्छामः ।

अथ क्षोभस्यभावाभावलक्षणत्वेऽपि भावस्य परतोऽनुवर्तनादभावस्य चावस्तुत्वाद्वस्तुभूता सैषा माया न त्वेव सदसती । तस्मान्मुख्यसत्तापेक्षमसती, परसत्तापेक्षं सती, तदुभयथा प्रतिपत्तेः सदसती सा क्रियाशक्तिरिति व्यवहारदृष्टिः । परमार्थदृष्ट्या त्वस्तिनास्तिलक्षणा सा क्रियाशक्तिरसतीपर्यवस्यति । अस्तिलक्षणा तु ज्ञानशक्तिः सतीत्येवावसीयते तदित्थं द्विविधं तत्त्वं सच्चासच्चेतिसंसिद्धम् । सदर्थे च नित्यमनुवर्तमानां सत्तामसदर्थो गृहीत्वा-गृहीत्वा स्वरूपंधत्ते । हित्वा हित्वा च स्वरूपाच्च्यवते इति हि लोकस्थितिः । तत्र चेयं सत्ता यत्र नित्यमनुवर्तते तस्यसदर्थस्य तथा यत्रेयं सत्ता कदाचिदुपसंक्रान्ता तस्या सदर्थस्य सत्तातिरेकेण कीदृशं रूपमिति तु सर्वथा निर्वक्तुमशक्यमेव अवाङ्मनसगोचरत्वात् । स्वतः सत्ताक वास्यात् परतः सत्ताकं वा सर्वथापि तु सत्तावदेव हि किञ्चित् प्रमीयते-लोके । न त्वगृहीतसत्ताकम् । ततः सत्ताया एव हि यावदर्थज्ञाने सारभूतत्वात् तस्याश्चप्रत्ययमेकत्वादेकमवेदं सर्वे द्वैविध्येन विभाव्यते । सच्चासच्चेति सर्वमपीदं प्रत्यर्थं द्विविधं सद्रूपं वा सद्रूपं च यावदत्र ज्ञानशक्तिभागस्तत् सद्रूपं सच्चिदानन्दलक्षणम् । यावच्च क्रियाशक्तिभागस्तावदसद्रूपं नामरूपलक्षणम् । सदिति ब्रह्मेत्युच्यते । असदिति मायेत्याख्यायते । उभयोरपि द्वे द्वे रूपे निर्वचनीयं चानिर्वचनीयं च । यदनिर्वचनीयं परं रूपं तदिह व्याख्याने परित्यज्यते । अपरं तु रूपं सत्ताविशिष्टम् । तत्सम्बन्धादेव प्रतिपद्यमानम्—

तत्र यदिदं किञ्चिद् दृश्यते तत्सर्वं स्त्रीपुंसयोरिव तयोरेव सदसतोः संयोगेन तत्तदंशाभ्यां मिथुनीभूताभ्यामेकैकं संजातम् । तस्मात्सर्वमेवेदं जगत् सदसत्समुच्चयरूपं द्रष्टव्यम् । सती हि ज्ञानशक्तिः स्वोत्पन्नायां क्रियायां सताप्रसङ्गेनोपकरोति, तेना सत्यपि क्रिया सती प्रतिपद्यते । यथा चैवं ज्ञानशक्तिः क्रियायां सत्ताप्रसङ्गेनोपकरोति तथा चिति प्रसङ्गेन प्रेमप्रसङ्गेन चापि द्रष्टव्यम्. अतः एवेदं सर्वं चेतते अन्यदन्यस्य प्रतिभाति, तथा—अन्यदन्यानुगतं भवति न त्वन्यदन्येनोद्विजते, भिन्नास्वपि क्रियासु धारावाहिकतासन्तानेनैकत्वबुद्धिरनेकास्वनुवर्तते—अत एवैषा ज्ञानशक्तिः सच्चिदानन्दलक्षणे त्यख्यायते—इत्येवमादिकं सूक्ष्मेक्षिकयावधारणीयम् ।

एवमेव पुनरसत्यपि क्रियाशक्तिरवस्थाप्रसङ्गेन ज्ञानशक्तावुपकरोति, तेनैकापिज्ञानशक्तिरवस्था भेदान्नानेव प्रतिपद्यते । ततश्चैकमेवेदं सव नानेव कृत्वा प्रतिभाति, अत एवैतयोर्ज्ञानशक्ति क्रिया शक्त्योः परस्परमुपकार्योपकारकभावमप्यनुपश्यन्ति । किन्तु न क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिव्यभिचारेण स्वरूपं शक्नोति ग्रहीतुमतस्तदुभयतादात्म्यादेक एवार्थः प्रतिपद्यते, न तयोर्विवेक साधारणबुद्ध्या कर्त्तुं शक्य इत्यवदेतत् ।

अत एवात्र भावुकानां महर्षिणां त्रीणि दर्शनानि भवन्ति। क्रिया शक्तिरेवास्तीत्येकं दर्शनम्, क्रियाशक्ति विशिष्टज्ञानशक्तिरस्तीति द्वितीयम्, ज्ञानशक्तिरेवास्तीति तृतीयम्। तथा हि एके तावत्पश्यन्ति, क्रिया शक्तिरेवैकं तत्त्वम्, न ततोऽतिरिच्यते ज्ञानशक्तिर्नाम कश्चिदर्थः। सताचैतन्यादिकमेव हि ज्ञानशक्तेर्लक्षणमिष्यते - तदपि न क्रियात्वाद् व्यावर्तते जायते, अस्ति, वर्द्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते, नश्यतीत्येवमेतेषु षट्सु भावविकारेष्वस्त्यादेरन्तर्भावात्। द्विविधा वा वस्तुनोऽवस्था स्यादस्ति, स्याद्गच्छतीति। तत्र यथा गच्छत्यवस्थाक्रियात्तथास्त्यवस्थापि क्रिया भवितुमर्हति। तस्माद्यदस्ति यद्वा भवति तच्चेष्टते यत्प्रतिभाति यद्वाचेतते तच्चेष्टते, अथ यन्मोदते यद्वा प्रीणाति तदपि चेष्टते। ततो नामातिरिक्तो भावो ज्ञान शक्तेरतिरिच्याभ्युपगमे प्रमाणं स्यात् तस्मान्नास्ति क्रियाशक्त्यतिरिक्तं किञ्चित्।

यतु क्रिया नाश्रयमन्तरेण स्वरूपं शक्नोति ग्रहीतुमित्यतिरिक्तः कश्चिदर्थः क्रिया विजातीयः प्रकल्प्यते-इति कश्चिद्वदति, तदपि नावकल्पते-क्रियाया एव क्रियाश्रयत्वसंभवात्। चतुर्द्धा हि क्रियाप्रतिपत्तिर्दृश्यते-अवयवमात्रनिष्ठा-यथा कुलालचक्रादावयवाश्चलन्ति समुदायस्तु कूटस्थः—इत्येका (१)। समुदायमात्रनिष्ठा-यथा शिरसा नीयमाने चक्रे समुदायश्चलति-अवयवास्तु तटस्था इति द्वितीया (२)। यावदवयवक्रियासमुच्चितसमुदायक्रिया-यथा हस्तेन भूमौसंचाल्य नीयमाने चक्रेऽवयवाश्चलन्ति समुदायोऽपीति तृतीया (३)। अथ यत्किञ्चिदवयवक्रियासमुच्चितसमुदायक्रिया-यथा हया कृष्टरथेसमुदायश्चलति, चक्रावयवावच्छेदेनावयवक्रियानुवर्तते-तदितरावयवावच्छेदेन तु नास्तीति चतुर्थी (४)। तत्र तृतीयां चतुर्थीं च सामुदायिकीं क्रियामाश्रित्यावयवक्रियाः स्वरूपं दधत इति शक्यतेक्रियायाः क्रियाश्रयत्वं समर्थयितुम्। अथवान्यथैतद् द्रष्टव्यम्। यथाहि पार्थिवः पदार्थो द्विविधोभवति-अवयवात्मा, समुदायात्मा च। अवयवाः परमाण्वादयो वस्तुगुणाः, तेषां गुणानां कूट एव समुदायात्मकं द्रव्यं भवति। तत्र समुदाये ते गुणाध्रियन्ते, तैरेव च गुणैरसौ समुदायो ध्रियते, तद्व्यतिरेके समुदायस्वरूपहानात्। तस्मात्तेऽवयवा धर्मस्तदाश्रयश्च समुदायो धर्मीति प्रतिपद्यते। एवमेव क्षणिकक्रियाकूटतया महाक्रिया भवति समुदायरूपा सन्तानशब्दवाच्या। तथा च-फूत्काराद्यनेकक्रियाघटिता काचिदेका पाकक्रिया, पुनः पुनः पादविन्यासैः कृतावयवा चैका ग्रामगमनक्रिया, एव मन्यान्या च। तत्रैतां महाक्रियामाश्रित्य क्षणिकक्रिया अवयवभूता धर्मतयानुभूयन्ते समुदायो हि नावयवेभ्योऽतिरिच्यते, तस्मादनेकक्षणिकक्रियासमुदायोऽपिक्रियैवेति सिद्धं क्रियाश्रयत्वं क्रियाया एव। ततो नापेक्ष्यते क्रियाविजातीयः कश्चिदर्थः। तदित्थं कृतैषा पूर्वकोटिव्यवस्थापकत्वात् पूर्वमीमांसा ॥ १ ॥

अथान्ये पश्यन्ति । न केवलं क्रियाशक्तिरेवास्तीति शक्यते स्वीकर्तुम् तस्या जडत्वात्, लोके च जडचेतनद्वैविध्येन परस्पर विलक्षणद्वैतानुवृत्तिदर्शनात् । किञ्च–इयं हि क्षोभलक्षणा क्रिया सत्त्वरजस्तमः शब्दैस्त्रैविध्येनाख्याता प्रकृतिर्भवति, स च स्वभावः । यदिनान्यः कश्चित् स्यात् कस्यायं स्वभावो वक्तव्यः । तस्मादस्ति कश्चित्पुरुषो यस्येयं प्रकृतिः । अथ ब्रूयात्–अनेककर्मा प्रकृतिशब्दः, स नेह स्वभावार्थः किन्तू पादानत्वमभिधत्ते । विश्वेषां चैषां कार्यजातानामिदमुपादानम्, तस्मात्प्रकृतिरिति । स प्रतिवक्तव्यः–नेदमित्थमनैकार्थ्यम्, स्वभाव एव हि मूलं कारणं सर्वत्र, सर्वो हि स्वभावमनुरुन्धे, स्वभावेनैव हि किञ्चिदितरवैलक्षण्येन प्रतीयते, यदत्र भोगाय कार्यजातं संनिधत्ते स्वभावमेव तत्रकारणं पश्यामः । तस्मात्स्वभावः प्रकृतिः, स कस्यायं स्वभावः स्याद्यदि पुरुषो न स्यात् । अविविक्तश्चायं पुरुषः स्वप्रकृत्या । तस्मादग्निर्वा वायुर्वा आपो वा प्रत्येकं प्रकृतिश्च पुरुषश्च, प्रकृत्या किञ्चिज्जायते यज्जायते तदात्मनि सनिधत्ते । अनेनात्मना कृतमिति, अयमेव प्रकृतिकृतः फलभोगः पुरुषस्य । यदि ह्ययं ज्ञानशक्तिरूपः पुरुषो न स्यात्तर्हि क्रियाशक्तिरूपाया-स्तस्याः प्रकृतेः क्षणायाप्यवस्थानं नोपलभ्येत, आश्रयाभावान्निरालम्बनमस्याः स्वरूपाध्यनासंभवात् । क्रियाशक्तिः खलूत्पन्नविनष्टक्रमरूपा स्वीक्रियते, तस्मात्सा नाश्रयमन्तरेण स्वरूपं शक्नोति ग्रहीतुम्, अतः सृष्ट्यादिसृष्ट्यन्तक्रियाकलापस्य लहरीरूपस्य जलवत् कश्चिदाश्रयः क्रियातिरिक्तत्वाद्ध्रुवात्मकः स्वीकर्तव्यो भवति, तस्यैव ज्ञानशक्तिरिति नामकरणं द्रष्टव्यम् । तस्य च क्रियातिरिक्तत्वादेव न तत्र काल सम्बन्धो भवति, क्रिया सम्बन्धेनैव काल स्वरूपाधानात् । तस्मादस्य ज्ञानस्य नित्यत्वम् । जले लहरीवत् तत्रैव कूटस्थे विज्ञानघनेऽनन्ताः क्रियाशक्तयोऽनवरतं यदुत्पद्यन्ते विलियन्ते च, तदेतत्सर्वं जगदित्युच्यते । तत्र यद्यपि क्रियाशक्तिव्यतिरिक्तं न किञ्चिदिहानुभूयत इति सत्यम्, तथापि क्रियाशक्तेरव्यक्तादित्वादव्यक्तनिधनत्वाच्चासत्त्वेन संप्रतिः आया व्यक्तिकालेऽपि "नासतो विद्यते भावेनाभावो विद्यते सतः" इति न्यायेन सत्वं नाभ्युपगन्तुं विचारप्राप्तं भवति । दृश्यते तु धारावाहिकोत्पत्तिविनाश प्रभवत्त्वादनेकास्वपि क्रियास्वेकत्वबुद्धिप्रयोजिका काचित्सत्ता तत्रानुवर्तत इति, यत्रास्तीतिबुद्धिस्तत्रैवचेष्टत इति बुद्धेः प्रतिपन्नत्वात् । तथा चेयं सत्तावश्यमेता असतीः क्रिया, अनपेक्ष्य स्वरूपं धत्ते–इति विस्रब्धं प्रतीयते । तदित्थं प्रत्यर्थं द्वैविध्यं भावस्य द्रष्टव्यम् यदपेक्ष्य तत्रास्तीतिबुद्धिस्तत्सत् यदपेक्ष्य च विपरिणमत इति बुद्धिस्तदसत् । सती ज्ञानशक्तिः, असती क्रियाशक्तिः सति हि नित्ये ज्ञान शक्त्याख्ये स्वाश्रये क्रिया पश्चादुत्पद्यत इति संभवति, नत्वसत्या क्रियायां पश्चान्न सदुत्पद्यत इति किञ्चिदुक्तं संभवति । तथा च श्रुतिः ।

"सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्। तद्धैक आहुः, असदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्—तस्मादसतः सञ्जायते। कुतस्तु खलु सौम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेती, सत्त्वेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इति। यत्तूक्तम्-महती क्रियैव क्षुद्रक्रियाणामाश्रयो भविष्यतीति तत्तुच्छम्। त्रिक्षण मात्रावस्थायिन्याः क्रियायाः क्रियान्तरग्रहणाय समयालाभात्, एकस्मिन् क्षणे गृहीतस्वरूपायास्तस्या यस्मिन् क्षणे क्रियान्तरग्रहणाय प्रयत्नाभस्तस्मिन्नेव क्षणे स्वरूप व्यापत्तिरिति न शक्नोति सा क्रियान्तरं विधारयितुं प्रयत्नग्रहणाय। यत्तु क्रियाया महत्त्वं क्षुद्रत्वं वाख्यातं तदपि भ्रान्तम्, क्रियामात्रस्य त्रिक्षणमात्रावस्थानात् क्षुद्रत्वमहत्त्व विशेषालाभात्। आश्रयक्षुद्रत्वमहत्त्वप्रतिपत्तिमूला तु क्रिया क्षुद्रत्वमहत्त्वभ्रान्तिरूपपद्यते। स यद्याश्रयः पुरुषो नाभ्युपगम्येत, तर्हि क्षणमपि सा क्रिया स्वरूपं नैवाधातुं शक्नुयादिति सूक्ष्मेक्षिकाया समुत्प्रेक्षितव्यं समीक्षादक्षैः। तस्मादस्त्येव, ज्ञानशक्त्यपर नामक पुरुषाश्रिता सा क्रियाशक्त्यपरनामिका प्रकृतिः। सेयं पूर्वोत्तरकोटिद्वयसमुच्चायकत्वान्मध्यमीमांसा॥ २॥

तदुक्तं—

> ज्ञाननिष्ठां वदन्त्येके मोक्षशास्त्रविदो जनाः।
> कर्मनिष्ठां वदन्त्यन्ये यतयः सूक्ष्मदर्शिनः॥ १॥
> प्रहायोभयमप्येतज् ज्ञानं कर्म च केवलम्।
> तृतीयेयं समाख्याता निष्ठा पञ्चशिखेनमे॥ २॥
> तेनाहं सांख्यमुख्येन स्वदृष्टार्थेन तत्त्वतः।
> श्रावितस्त्रिविधं मोक्षं न च राज्याद्विचालितः॥ ३॥

(श्रीजनकराजोक्तिः मोक्षधर्मे अ० ३२० श्लो० ३६। ४७। २७।)

अन्ये तु पश्यन्ति। ज्ञानशक्तिरेकापि बहुभवत्। सा त्रेधाभूते—निर्विकल्पकं ज्ञानं, सविकल्पकं ज्ञानं, मिथ्याज्ञानं च। आद्यममृतम् ब्रह्मतत्त्वम्। द्वितीयं विद्यातत्वं कार्यब्रह्म स पुरुषः। तदेवेदं जगत्। तृतीयमविद्यातत्वमवस्तु। आद्यं तृतीयं च युक्तं जगतः कारणम्। अयुक्तं तु प्रत्येकमकारणम्। आद्य तृतीययुक्तावस्थैव सा विद्या। तदिदं जगत्। सा प्रकृतिः। प्रकृतिरेवेदं सर्वम्। विश्वैवेदं

सर्वम् तद्विभागे तु अविद्यैवेदं सर्वम्। ब्रह्मैवेदं सर्वम्। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते। क्वचित्त्वविद्यायाः प्रकृतित्वं विद्यायाः पुरुषत्वमाह अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम्। सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम्। (मोक्षधर्मे) यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम्। कारणं सकलस्यास्य स तो विष्णुः प्रसीदतु। (उपनिषच्छ्रुतिः), अयमाद्यः।

ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते।
ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद् विद्यते परम्॥
विद्याविद्येति मैत्रेय! ज्ञानमेवावधारय।

(विष्णु पु० २ अं० ६ अ० ४१-४६ श्लो०)

भौतिकी भावना पूर्वे, सांख्यैस्त्वक्षरभावना॥
तृतीये चरन्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेश्वरी॥ १॥

(कौर्म्म अ० २ श्लो० ८६)

ज्ञानशक्तिरेवेदं सर्वं यदिह दृश्यते किञ्चित्। तथा हि आश्रयरूपाया ज्ञानशक्तेरेकस्याः सद्रूपतया व्यवस्थापितत्वात् तत्रोत्पन्नविनष्टानां सर्वासमेवैतासामस्तीनां क्रियाणां स्वाश्रयानतिरिक्तत्वं फलति, लहरीकलापस्य जलरूपत्ववत्स्वाश्रयसमुत्पन्नायास्तस्याः स्वाश्रय एव विलयनादन्ततस्तस्या अपि स्वाश्रयात्मकत्वमेवावसीयते। तस्माद्यदिह क्रियाशक्तिः क्रियाशक्तिरिति कृत्वा सर्वत्र दृश्यते तदिह मायया क्रिया शक्त्या ज्ञानशक्तिरेवैका तत्र तत्रान्यथान्यथा प्रतिभासत इत्यभ्युपेयं भवति।

तत्र किमिदं ज्ञानशक्तिस्वरूपमस्तीति चेत्तत्रोच्यते। सच्चिदानन्दश्चेति। इदं सत्, इयं चित्, अयमानन्दः, इमास्तिस्रः शाखा यस्मादेकस्मान्मूलात्प्रतिस्फुरिता भवन्ति तन्मूलं ज्ञानशक्तिरिति व्यपदिशामः नैतस्या ज्ञानशक्तेरत्यर्थं चिन्त्यमानाया अपि सत्त्वचैतन्यानन्दव्यतिरिक्तं किञ्चिद्रूपं प्रतिपद्यामहे। यत्प्रतिपद्यामहे सत्त्वादिरूपं तदपि स्वप्रकृतेः क्रियाशक्तेः स्वेन यः सम्बन्धः स एव क्रियासापेक्षो भावो ज्ञानशक्तिस्वरूपतया प्रकल्प्यते, एवं रूपेणैव हि ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तावुपकरोति। यदि ज्ञानशक्तिर्न स्यात्तर्हि क्रियाशक्तौ प्रतीयमानं सत्त्वं चैतन्यमानन्दश्च नानुवर्तेत। न च क्रियाशक्तेरेव ते धर्मा अभ्युपगम्यन्तामिति वाच्यम्, विरोधात्। विरुद्धयोः

प्रकृत्योः कदाचिदधिकरणाभेदेऽपि स्वरूपाभेदासम्भवात् । क्षोभरूपा हि क्रिया प्रतिक्षणविलक्षणा उत्पन्नविनष्टात्मा नोत्पद्य क्षणायापि सती भवितुमर्हति, संक्षार्थः क्षणायाप्यसन् भवितुं नार्हति । क्रिया तु पूर्वं नास्ति–अथ अस्ति–पुनर्नास्ति–इत्येवं त्रिभावा । तत्र यत्राप्यसौ नास्ति तत्रापि कश्चिदर्थोऽस्तीति कृत्वा प्रतीयते । यत्रासौ क्रिया दृष्टा चादृष्टा च सोयमसल्लक्षणायाः क्रियाशक्तेरतिरिच्य सल्लक्षणः स्वीक्रियते । ये त्वसल्लक्षणादर्थात् सल्लक्षणातिरेकेऽपि न सल्लक्षणादर्थादतिरिक्तोऽयमसल्लक्षणोऽर्थ इति पश्यन्ति तेषां मते नास्ति द्वैधम् । एक एवार्थोऽयं क्रियाशक्तिरेवोच्यतां ज्ञानशक्तिरेव वेत्यन्यदेतत् । व्यवहारतस्तु विरोधं पश्याम इति द्वैतं मन्यामहे धर्मश्च धर्मी चेति । धर्मः क्रियाशक्तिः–धर्मी ज्ञानशक्तिः ।

अत एवास्याः क्रियाशक्तेर्व्यवहारकाले स्वाश्रयभेदः काल्पनिकः–परमार्थभावनाकाले तु स्वाश्रयाभेदो वास्तविकः, तथा चान्ततः सर्वं खल्विदं ज्ञानशक्तिरेवेति निःसन्दिग्धं सिध्यति । एवमेवार्याणां धर्मस्याश्रयो वेदः "वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ" । तस्य व्यावहारिके स्वाश्रयभेदेऽपि परमार्थतो वेदादभिन्नो धर्म इति निःसन्दिग्धं द्रष्टव्यम् । तत्र तस्याः क्रियाशक्तेर्वैचित्र्यादनेकरूपत्वाद् यत्र क्रियाविशेषे ज्ञानशक्तिस्वरूपं किञ्चिदुद्भूतं प्रतिभासते सा सत्त्वप्रधाना क्रियाशक्तिरित्युच्यते, यत्र तु सर्वथैव ज्ञानशक्तिस्वरूपं तिरोभूतं तत्रैषा तमःप्रधाना क्रियाशक्तिरित्येवं क्रियाशक्तिविशेषाणां द्वैविध्यादिदं सर्वं जगदपि द्वेधा भिद्यते, चेतनो जडश्चेति ।

अत्रेदं जिज्ञास्यते सत्त्वप्रधानायां क्रियायां ज्ञानशक्तिस्वरूपं प्रतिभासने ततश्चेतनो भवतीति यदुच्यते तन्नावकल्पते । प्रतिक्षणविलक्षणप्रसरेषु नानाजातीयेषु प्राकृतिकेष्वर्थेषु स्वेतरपदार्थप्रकाशप्रधानाया मनोवृत्तेः सर्वेतरक्रियावैलक्षण्येनाभ्युपगन्तव्यतया तावतैवेष्टसिद्धौ तत्र सत्त्वे ज्ञानशक्तिस्वरूपावभासस्वीकारस्य नैष्फल्यात् । इतरपदार्थप्रकाशनात्मिकाया मनोवृत्तेः क्रियानतिरिक्ततया तदतिरिक्तस्य ज्ञानशक्तिस्वरूपस्य कस्यचिदिदानीं यावदसिद्धेश्च तत्रोच्यते । इयं हि प्रतिप्रसवप्रधाना जगन्निर्वाहिका क्रिया रजःशब्देनाख्यायते सा च संचरप्रतिसंचरस्वाभाव्याद् द्विविधा । संचरः प्रवृत्तिलक्षणा प्रवृत्तिः, प्रतिसंचरस्तु निवृत्तिलक्षणा प्रवृत्तिः । तत्र प्रवृत्तिलक्षणा प्रवृत्तिर्द्वेधा–इतरया समबलया प्रवृत्त्या बाधिता चाबाधिता च । बाधिता हि स्तम्भलक्षणा सत्या अपि प्रवृत्तेरावरणात्तमःशब्देनाख्यायते–यथोभयतः समबलाकृष्टायां रश्मौ सत्यावपि प्रवृत्ती नोपलक्ष्येते । अबाधिता तु रजःशब्देनैव । अनयोरुभयोरप्यवस्थयोर्ज्ञान-

शक्तिस्वरूपं नावभासते विरोधात् । विशुद्धं सत्त्वं हि क्रियाविजातीयस्य ज्ञानस्य सत्यस्य सत्पदप्रसिद्धस्य स्वं रूपम्, तद्विरुद्धः क्षोभस्तूत्पन्नविनष्टक्रमरूपायाः क्रियाया असत्पदप्रसिद्धायाः स्वं रूपम् । अंशतोऽपिक्षोभेऽनुवर्तमाने विशुद्धं सत्त्वं नास्ति । अथापि यदि निवृत्तिलक्षणा प्रवृत्तिर्भवति तत्र मलिनं सत्त्वमवभासते । यथोत्कटप्रकाशमलिनप्रकाशयोः शीघ्रातिशीघ्रतेजोगतौ शनैश्चरवाय्वादिगतौ च तारतम्यम्, तथेहापि द्रष्टव्यम् । तदित्थं ज्ञानशक्तेःपुरुषपदप्रसिद्धाया त्रिविधा स्वभावापरपर्याया प्रकृतिः सिद्धा । सत्त्वलक्षणा च क्षोभलक्षणा च तमोलक्षणा चेति, त्रिविधापि क्षोभलक्षणत्वाविशेषादेकाविधैव वा ।

ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालस्तु मूलतः सर्गः ।
मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः ॥ १ ॥ (सां-का-)

अथ रजोविशालेऽपि तस्या ज्ञानशक्तेस्तमोलक्षणप्रकृतिप्राधान्ये धातवस्तथा क्षोभलक्षणप्रकृतिप्राधान्ये मूलानि, अथ सत्त्वलक्षणप्रकृतिप्राधान्ये जीवा इति भूतत्रैविध्यम् । तत्रापि रजस्तमसोः प्रवृत्तिलक्षणत्वविशेषाज्ज्ञानावरणरूपत्वाच्च तमस्त्वमतस्तत्प्रधाना ज्ञानशक्तिर्जडरूपेण मलिनसत्त्वप्रधाना तु सा चेतनरूपेण प्रतिपद्यत इति सुष्ठूक्तं सत्त्वप्रधानायां क्रियायां ज्ञानशक्तिस्वरूपं प्रतिभासते ततश्चेतनो भवतीति । एवमेव यत्र तमः प्रधानायां क्रियायां ज्ञानशक्तिस्वरूपं तिरोहितमिवैवानुभूयते, तत्र जडत्वव्यवहारः । ज्ञानशक्तिस्वरुपं ज्ञानेन्द्रियसत्त्वे प्रतिभासते तदभावे तु तिरोहितं भवति– अत एवाहुराचार्याः- सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम्-इति । तस्माज्जडेषु ज्ञानशक्तेरनुद्भूतत्वेऽपि न त्वेव ज्ञानशक्तिर्नास्तीति मन्तव्यम्, तत्रैव तदन्तर्गतसोमस्य मनोवृत्तिरूपया क्रियया विपरिणतावस्थत्वे ज्ञानशक्तेः पुनरुद्भूतत्वदर्शनात् । एतदभिप्रायेणैव "शृणोत ग्रावाणः" "शृणवन्त्वापः" "स्वधिते मैनं हिंसीः" इत्येवमादिभिश्चेतनोपयुक्तवाक्यैर्निराशङ्कं जडेषु व्यवहरन्तो दृश्यन्ते महर्षयः । यथा हि—

रे पाद ! न व्रजसि किं भगवत्प्रदेशं
रे हस्त ! न स्पृशसि किं भगवत्प्रपन्नम् ।
रे नेत्र ! पश्यसि न किं भगवद्विभूतिं
रे चित्त ! न स्मरसि किं भगवद्गुणौघम् ॥ १ ॥

इत्यादिभिर्वाक्यैः पादाद्यवच्छेदेन कार्यकारिणी आत्मशक्तिरनुरुध्य तत्तत्सर्वशक्तिमानयं देहात्मैवानुरोध्येत न पादादयस्तेषां जडत्वस्य प्रसिद्धत्वात्, एवमेव शृणोत ग्रावाणः-स्वधिते मैनं हिंसीरित्यादिभिर्वाक्यैर्ग्रावाद्यवच्छेदेन कार्यकारिणीश्चिच्छक्तीरनुरुध्य तत्तत्सर्वशक्तिमानयं विश्वात्मैवानुरोध्यत इति सुव्यक्तम्। तस्माद् यथेदानीं संप्रतिपन्नेऽपि प्रतिदेहमात्मैक्ये रे पाद रे हस्तेत्यादयो भेदव्यवहारा व्यवहर्तृप्रवृत्तिवैचित्र्यादुपपद्यन्ते, एवमेवैते शृणोत ग्रावाण इत्यादयो व्यवहारा अपीति नैतावता नानेश्वरवादः प्राचामार्याणां व्यवहारलभ्यः।

यत्तु पूर्वकाले ऋषीणां ज्ञानदौर्बल्यादग्निवायुसूर्यपर्जन्येन्द्रादिजडप्रकृत्युपासना प्रवृत्ता, पश्चाद्भावयतां क्रमेण ज्ञानवृद्धावैकात्म्यबुद्धिः संजाता इत्युपनिषद्भागः पश्चान्निर्मित इत्याहुस्तदिदं संपूर्णवेदमर्मदर्शिनामाद्योपान्त्यवेदचिन्तानिष्णातानामार्यविदुषां न विचारसहम्। संहिताभागेऽपि—

'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्' 'तमेकं सन्तंबहुधावदन्ति'

इत्येवेमादिभिरनेकात्मत्वेन प्रतिपन्नानामेषामर्थानामैकात्म्यप्रतिपादनात्। उपनिषद्भागेऽपि तेजोऽबन्नादिप्राकृतिकपदार्थानामनेकात्मतया देवत्वेनाख्यानात्। तस्मान्नेयमग्निवाय्वादिजडोपसना ज्ञानदौर्बल्यात्, अपि तु ज्ञानप्राबल्यात् सर्वत्रैव चिच्छिक्तसमन्वयमीक्षमाणानां चिद्घनोपासनैव पूर्वमेकदेशावच्छेदेन पश्चाद्विशिष्टावच्छेदेन प्रवृत्तेति पश्यामः। सर्वेषामेव मन्त्रभागानां चैकस्मिन्नेवार्थे धर्मरूपे सामान्यविशेषाभ्यां व्याचिख्यासिते तात्पर्यावसायात्।

अथ चेतनेऽपीयं क्रियाशक्तिर्द्वेधा—ज्ञानस्वरूपनेदिष्ठसंबन्धा ज्ञानेन्द्रियप्रवर्तिनी, तद्व्यापारफलं ज्ञानम्। ज्ञानस्वरूपदविष्ठसंबन्धा च कर्मेन्द्रियप्रवर्तिनी, तद्व्यापारफलं क्रिया। श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादोपस्थपायवः कर्मेन्द्रियाणि। एतेषामुभयेषामधिष्ठातृदेवतापि द्वेधा-मनः प्राणश्च। प्राणसहकृतमनोऽधिष्ठितानि ज्ञानेन्द्रियाणि प्राणाश्च। मनःसहकृतप्राणाधिष्ठितानि कर्मेन्द्रियाणि प्राणाश्च। अत एव मनसा सहैकादशेन्द्रियाणि, प्राणेन सहैकादश प्राणाः। अथ मनस्यपि क्रियाशक्तिर्द्वेधा, ज्ञानप्रधाना मतिः, मतिर्बुद्धिरित्येकार्थौ। क्रियाप्रधाना कृतिः, कृतिर्यत्नइत्येकार्थौ। मतिरपि द्वेधा-ज्ञानसंबन्धाद्वैराग्यम्—क्रियासंबन्धादध्यवसायः। वैराग्यमपि द्वेधा-यतमानसंज्ञा वशीकारसंज्ञा चेत्येवं ज्ञानक्रियाविजृम्भणमध्यवसयेम्।

अथ क्रियाविशिष्टं ज्ञानं ब्रह्म, ज्ञानविशिष्टा क्रिया कर्म। "ब्रह्मैवेदं सर्वम्" "कर्मैवेदं सर्वम्" इत्याहुः।

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ इति ।

अग्निर्ब्रह्म, सोमो धर्मः, अग्नीषोमात्मकं जगदित्याहुः ।

अथेयमुद्भूता ज्ञानशक्तिस्त्रिष्वधिष्ठानेषु विज्ञानं विद्योतयति-विषयजाते, संस्कारजाते, शब्दजाते च । स्वतो वा स्वव्याप्यतो वा-इन्द्रियसन्निकृष्टे कस्मिंश्चिद्विषये विज्ञानं विद्योतते तदेकमधिष्ठानम् । १ । तस्य तस्य विषयस्यानुभवेन कश्चिदात्मनि संस्कार आधीयते, तत एव तदनुभवितुस्तत्तद्विषयासन्निधानदशायामपि तत्तद्विज्ञानं विद्योतते तद्द्वितीयमधिष्ठानम् । २ । अथ विषयासन्निधानेऽपि तदीयसंस्काराभावेऽपि शब्दे श्रुते काचित् प्रतिपत्तिरुत्पद्यते तत् तृतीयमधिष्ठानम् । ३ । न चैतदधिष्ठानत्रयातिरेकेण किञ्चिद् विज्ञानं कुत्रापि दृश्यते । यत्तु वदन्ति-हस्तसाक्षात्कारात्तत्सम्बन्धिनि मनुष्ये प्रतिपत्तिः, धूमसाक्षात्कारात् तत्सम्बन्धिनि वह्नौ प्रतिपत्तिः एवं कार्यकारणसाक्षात्कारादतीतानागतयोः कारणकार्य्ययोरप्युत्पद्यते प्रतिपत्तिः । न चैषा तावदिन्द्रियसंनिकृष्टविषया संस्कारविषया वा शाब्दी वेति चतुर्थमधिष्ठानमभ्युपेयम् । यदि चेन्द्रियसंनिकृष्टसंनिकर्षाद्व्याप्तिसंस्काराद्वा जायमानत्वात्परम्परया तयोरेवान्तर्भाव इष्यते तर्हि अलं तृतीयाधिष्ठानस्वीकारेणापि । इन्द्रियसंनिकृष्टशब्दसंनिकर्षाद्वृत्तिसंस्काराच्च शाब्दप्रतिपत्तेरुद्भवात्तदविशेषात् इति । अत्रोच्यते । तदिन्द्रियसंनिकृष्टसंनिकर्षवति तदिन्द्रिययोग्यतासमर्पकसम्बन्धसत्वे तज्ज्ञानस्य वैषयिकत्वमिष्यते । अर्थस्तु शब्दस्य न श्रुतियोग्यः । अत एव नास्ति तयोः सम्बन्ध इत्याह भगवान् कणादः—" शब्दार्थावसम्बन्धौ । सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः" इति ॥

तथा च भिन्नदेशकालस्थादिन्द्रियसंनिकृष्टाच्छब्दाद् भिन्नदेशकालस्थे विषये तदिन्द्रियायोग्ये या प्रतिपत्तिः सातिरिच्यते वैषयिकसांस्कारिकप्रतिपत्तिभ्यामिति द्रष्टव्यम् । तस्मात् त्रिस्थानमेव विज्ञानम् । अतश्चाधिष्ठानभेदादस्य विज्ञानस्य त्रीणि नामानि—ब्रह्म, विद्या, वेद इति । विषयाधिष्ठानसापेक्षत्वेब्रह्मशब्दः १ संस्काराधिष्ठानसापेक्षत्वे विद्याशब्दः २ शब्दाधिष्ठानसापेक्षत्वे च तत्रैव वेदशब्दः ३ तदित्थं ब्रह्म विद्या वेद इति त्रयः शब्दास्तत्तदुपाधिभेदापेक्षया विभिन्नार्था अपि विज्ञानस्वरूपमात्रसापेक्षत्वे एकार्था भवन्ति । अत एव ब्राह्मणग्रन्थेषु तत्र तत्रैकार्थाभिप्रायेणैव ब्रह्मविद्यावेदशब्दाः श्रूयन्ते । तत्र सर्वमेवेदं विषयजातं विज्ञानात्मकत्वाद् ब्रह्मसंज्ञं त्रेधा विभज्य

व्याख्यातं द्रष्टव्यम् । जाग्रदवस्थापन्नस्थूलशरीराभिमानिनो विश्वस्य विराजो वा स्थूलरूपेण, स्वप्नावस्थापन्नसूक्ष्मशरीराभिमानिनस्तैजसस्य हिरण्यगर्भस्य वा सूक्ष्मरूपेण, सुषुप्त्यवस्थापन्नकारणशरीराभिमानिनः प्राज्ञस्य सर्वज्ञस्य वा कारणरूपेण च । न चैतत्स्थूलसूक्ष्मकारणातिरेकेण किञ्चिद्विषयजातं पश्यामः । यथा घटः स्थूलः, पृथिवी सूक्ष्मा, अग्निः सोमो वा कारणम् । जलं स्थूलम्, आपः सूक्ष्मा, सोमवरुणौ कारणमित्येवमादि । तस्माद् ब्रह्म व्याकुर्वाणेनैतानि सर्वाणि विषयजातान्येव याथातथ्येन व्याकृतानि भवन्ति । १ । एवं विद्यापि त्रेधा परिच्छिद्य व्याख्यायते—आधिदैविकरूपेण, आधिभौतिकरूपेण, आध्यात्मिकरूपेण च । यानि चैतानि विषयजातानिदृश्यन्ते, तानि सर्वाणि भूतानि । भूतानि उत्पन्नानीत्यनर्थान्तरम् । तथा च यानि बहूनां मूलद्रव्याणामन्योन्यसमवायेन किञ्चिल्लौकिकं स्वरूपं दधते तानि भूतानि । तत्र यान्येषां भूतानां मूलद्रव्याणि तान्येव देवशब्दवाच्यानि, देवानामेव मिथुनधर्म्मेण युद्धधर्म्मेण च सर्वमेवेदं जगद्विजृम्भमाणं दृश्यते । एकैकस्मिन् भौतिकवस्तुनि सन्त्येव बहवो देवाः परस्परविलक्षणशक्तिमन्त इति हि विलक्षणबुद्धिमन्तो महर्षयः प्रतिजानते श्रुतिषु । स एष जातो जायते सर्वाभ्य एव देवताभ्य इत्यादिषु ॥ (ऐतोरेय) ॥ तेषां देवानां यावता याथातथ्येन शक्त्यो न विज्ञायेरन्—न खलु तावता भौतिकवस्तूनां सम्यग् विज्ञानं संभवतीति कृत्वा आदावाधिदैविकविज्ञाने प्रवर्तन्ते स्म चिराय महानुभावा महर्षयः । तत्राग्नीन्द्रादित्यप्रमुखास्त्रयस्त्रिंशत्सोमपा देवाः, नवनवतिप्रकारा असुराः, अष्टप्रकाराः पितरः, सप्तर्षयः, सप्तविंशतिप्रकारा गन्धर्वा मैथुनधर्म्मेण युद्धधर्मेण च भूरिभूरि प्रवर्तमाना आख्याताः । तत्र सर्वत्रैव विज्ञानशक्तिं सामान्येन पश्यतां महर्षीणामविशेषात् सर्वत्र त्रिविधावाग्व्यवहारा भवन्ति परोक्षाः प्रत्यक्षा आध्यात्मिकाश्चेति प्रदर्शितं भगवता यास्केन निरुक्ते दैवतकाण्डे । उक्तं तु पूर्वम् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति । तच्चतुष्यात् प्रतिपद्यते परं ब्रह्म प्रत्यग् ब्रह्म, अन्वग् ब्रह्म, पराग् ब्रह्मेति । तत्र ब्रह्मणः स्वरूपेण सतो निर्गुणस्य परब्रह्मसंज्ञा, अथ तदतिरिक्तस्य शुद्धसत्वावच्छिन्नस्याहंपदप्रतिपाद्यस्य ब्रह्मत्वं तस्योत्तमपुरुषयोगित्वात्तदनुरोधेनाध्यात्मिकव्यवहारः । मलिनसत्वावच्छिन्नस्य त्वांपदप्रतिपाद्यस्य प्रत्यग्ब्रह्मत्वपराग् ब्रह्म ब्रह्मत्वाभ्यां व्यवहृतस्यान्वग्ब्रह्मत्वं तस्य मध्यमपुरुषयोगित्वात्तदनुरोधेने प्रत्यक्षव्यवहारः । रजस्तमोवच्छिन्नस्य तु तत्तत्पदप्रतिपाद्यस्य पराग्ब्रह्मत्वं तस्य प्रथमपुरुषयोगित्वात्तदनुरोधेन परोक्षव्यवहारः । इत्थं जडचेतनसाधारण्येन त्रिविधो वाग्व्यवहारो महर्षिणाम् । तस्मात्तादृशव्यवहारदर्शनमात्रेणैव ते प्राचीना महर्षयो जडोपासका आस-

न्नित्यर्थो नाध्यवसातुं शक्यते । तस्मादाधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकपर्य्यन्तयावद्विज्ञानकक्षापरिपक्व-प्रज्ञैर्महर्षिभिर्विज्ञानसौकर्याय परिच्छिद्य व्याचिख्यासया पूर्वमाधिदैविकविज्ञानमुपन्यस्तमिति सिद्धम् ।

एवमाधिदैविकविज्ञाने परिपक्वमतीनां विद्यार्थिनामनुग्रहाय आत्माकाशवाय्वग्निजलभूमीनां तेजोऽवन्नानां वा भौतिकद्रव्याणां विवेकः प्रवर्त्तितः । किन्तु भौतिकतत्त्वानां मौलिकतत्त्वानतिरेकं पश्यद्भिर्महर्षिभिस्तेष्वपि रथाश्वशस्त्रशकुनिवृक्षादिषु भूलोकस्थेषु भूतेषु देवशब्देन व्यवहाराः प्रवर्त्तिताः. एषां सर्वेषां पार्थिवानामग्निप्रधानत्वाद् अग्नेश्च भूस्थानदेवत्वात् । एवं तत्तदन्तर्गतदेवा-धिकारतारतम्येनैषां सौम्याग्नेयवारुणत्वादिभिरपीष्यन्ते व्यवहाराः । तत्रैतेषां भौतिकानामनन्त-त्वात् प्रतिभूतं च शक्तिरचनादिवैलक्षण्यादेकैकभौतिकाधिकारेणानन्ता विद्याः सम्भवन्ति । तासु काश्चनाथर्ववेदादिषु संक्षिप्य प्रदर्शिता इति दिग्दर्शनविधया आधिभौतिकविज्ञानमुपन्यस्तम् ॥ २ ॥ इत्थञ्च मौलिकतत्त्वतो भौतिकतत्त्वतश्च व्याकृताः सर्वे भावाः—तत्रैतेषां परस्परतो भेदः संसिद्धः किन्तु अयमेषां भेदो व्यवहारोपयोगी न तु वास्तविक इत्येवं पारमार्थिकतत्वमुपदर्शयितुं पश्चात् प्रवृत्ता भगवन्तो महर्षयः । ते हि पश्यन्ति यथा वनस्यात्मा वृक्षाः, वृक्षस्यात्मा तत्समवेता रसा-दयो भावाः, रसादीनाञ्च सोमाद्यात्मकत्वम्, सोमादिदेवानाञ्च ब्रह्मात्मकत्वमिति । यत्सत्त्वे यत्सत्ता स तस्यात्मा । अस्तिकाचिदलौकिकी शक्तिः यदधीनाः सर्वे रसादयो भावाः सोमादयो देवा वा एकत्र समवेता वृक्षस्यात्मतां गच्छन्ति सैव खलु ब्रह्म शब्देनाख्यायते । एवं सर्वत्रैवान्ततो ब्रह्मा-त्मकत्वमिति कृत्वानैतेषां पारमार्थिको भेदः । तच्च ब्रह्म विज्ञानशक्तिरूपमित्युक्तम् । तस्मात् सर्व-मेवेदं चराचरात्मकं जगद्विज्ञानात्मकम् । तस्मात् सर्वेषामेषां भावानामैकात्म्यमित्येतदाध्यात्मिकं विज्ञानम् । तदित्थमगधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकभेदेन त्रिविधा विद्या भवतीत्युपदर्शितम् ॥ ३ ॥ अथ वेदोऽपि त्रेधा विभज्य व्याख्यातः—ऋग् यजुः साम इति । शब्दाधिष्ठानं विज्ञानं वेद इत्युक्तम् । शब्दश्च पद्यगद्यगानभेदात् त्रेधा विभक्तः । अत एव वेदस्यापि त्रैविध्यम्—पद्यात्मिका ऋक्, गद्यात्मकं यजुः, गानात्मकं साम । इदमप्यत्र बोध्यम् । यच्च यावच्चेह लोके भूस्था-नमाग्नेयं सा सर्वा ऋक् । वेदे महर्षिभिः पद्यमयप्रबन्धेन तत्प्रतिपादनसंकेतात् । तथा यच्च यावच्चेह लोके भुवःस्थानं वायव्यं तत् सर्वं यजुः । गद्यमयप्रबन्धेन तत्प्रतिपादनसंकेतात् । अथ यच्च यावच्चेह लोके स्वःस्थानमादित्यं तत्सर्वं साम । गानमयप्रबन्धेन तत्प्रतिपादन-संकेतात् तत्रैतेषां पद्यानां संग्रह एव ऋग्वेदशब्देनाख्यायते, तत्र भूस्थानसम्बन्धेनाग्न्यादिदैवती

मन्त्रा हौत्रकर्मोपयुक्ता आख्याताः । तथैतेषां गद्यानां संग्रहो यजुर्वेद इत्याख्यायते । तत्रान्तरिक्षस्थानसम्बन्धेन वाय्वादिदैवता मन्त्रा आध्वर्यवकर्मोपयुक्ता आख्याताः । अत्रान्तरिक्षस्थानेषु सर्वेष्वेवेन्द्रादिदेवेषु वायुशब्दसंकेतः । अथान्येषां गानोपयुक्तानां मन्त्राणां संग्रहः सामवेद इत्याख्यायते, तत्र स्वःसम्बन्धेनादित्यादिदैवता मन्त्रा औद्गात्रकर्मोपयुक्ता आख्याताः । एतदभिप्रायेणैव ऐतरेयादिश्रुतिग्रन्थेषु मन्वादिस्मृतिग्रन्थेषु च अग्नेर्ऋग्वेदस्य, वायोर्यजुर्वेदस्य, आदित्यात्सामवेदस्योत्पत्तिराम्नायते । तदित्थमग्नीन्द्रादित्यसम्बन्धितया सर्व एव जगद्भावा ऋग्यजुः सामशब्दाभिधेया भवन्ति । ऋग्यजुः सामानि च वेद इत्युच्यते । तस्माद् वेदशब्देनापि सर्वमिदमाख्यातं भवति । न चेह सोऽवशिष्यते यो वेदस्य विषयो न स्यात् । तथा चाग्नीन्द्रादित्यमापेक्षाणामर्थानामृग्यजुः सामशब्दैराख्यानाद् ऋग्यजुः साम्नां च वेदशब्देनाख्यानाद् वेदस्य च शब्दाधिष्ठानविज्ञानरूपत्वादमुष्मिन् वेदे कर्तृसम्बन्धेन त्रेधा प्रतिपत्तिर्भवति । विज्ञानमात्राभिप्रायेण वेदस्याकर्तृकत्वम्—ऋग्यजुःसामात्मकविषयजाताभिप्रायेण वेदस्येश्वरकर्तृकत्वम्—ऋग्यजुःसामात्मकशब्दप्रबन्धाभिप्रायेण वेदस्य महर्षिकर्तृकत्वमिति । इत्थं ब्रह्मविद्यावेदानामौपाधिकभेदं पुरस्कृत्य तत्तत्स्वरूपाणि संक्षेपान्निदर्शितानि किन्तु विज्ञानमात्राभिप्रायेण ब्रह्मविद्यावेदानामैकार्थ्यमित्युक्तम् । तथा च ये भेदा ब्रह्मणि दर्शितास्ते विद्यायां वेदेऽपि. ये वा विद्यायां वेदे वा तेऽपि तदन्यत्रोभयत्र व्यवहर्तुं युज्यन्त इत्यतः सर्वमिदं साङ्कर्येण संहिताब्राह्मणयोरुपनिबद्धम् । अत एव च—

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।
दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम् ॥ १ ॥

इत्येवं मनुना ऋग्यजुःसामभेदैस्त्रिलक्षणं ब्रह्म निर्दिष्टम् । अथ पुनः शारीरिकमानसिकात्मिकबलसाधनोपायप्रकारप्रदर्शनपरेण कर्मकाण्डोपासनाकाण्डज्ञानकाण्डात्मकेन प्रकरणत्रयेण परिच्छिद्य ब्राह्मणानि प्रोक्तानि । तत्र कर्मकाण्डे शरीरप्रयत्नाभिनिर्वर्त्यानि सर्वविधलौकिकफलसाधनानि यज्ञकर्माणि दर्शितानि, तान्येव पुनः श्रौत—स्मार्त्त-सामयाचारिक—भेदत्रयात्मककल्पैः समुपबृंहितानि । अथोपासनाकाण्डे मानसप्रयत्नाभिनिर्वर्त्यानि सर्वविधालौकिकफलसाधनानि दर्शितानि । ज्ञानकाण्डे पुनरध्यात्मविद्या प्रदर्शिता । तदित्थं प्रकरणैः परिच्छिद्य परिच्छिद्य वेदाम्नानाद् ऋग्वेदसंहिताया मण्डलविशेषेऽध्यात्मविद्यापदार्थानामनुल्लेखेऽपि तावता तेषां महर्षी-

णामध्यात्मविद्याज्ञानमेव तदानीं नासीदिति न शक्यते वक्तुम्। आधिदैविकपदार्थोल्लेखनयोग्ये प्रकरणेऽध्यात्मपदार्थोल्लेखस्यायोग्यत्वात्तदनुल्लेखेऽपि तादृशार्थप्रकल्पनस्यासंभवात्। तदित्थं ज्ञानशक्तिसम्बन्धेन वेदस्वरूपमुपन्यस्तम्।

अथ क्रियाशक्तिसम्बन्धेन धर्म्मस्वरूपं दर्शयितव्यम्। इयं हि क्रियाशक्तिर्द्वेधा-सांसिद्धिकी नैमित्तिकी च। सा नूनं सांसिद्धिकी-या यस्या आश्रयः कदापि न व्यभिचरति। यत्राप्यसौ कुर्वद्रूपा स्पष्टं नानुभूयते, तत्रावश्यं सत्यपि सा बलवन्नैमित्तिकक्रियाविशेषणप्रतिबाधादनुद्भूता भवतीति बोद्धव्यम्। यथा कीलनद्धरश्मेरतिबलैरप्याकर्षणे तद्बलफलभूता क्रिया सत्यपि नानुभूयते। द्वेधा हि परमाणवः संभवन्ति-गतिस्वभावाः स्थितिस्वभावाश्च। तत्र तैजसपरमाणवो गतिस्वभावास्तेषु निमित्तमापेक्ष्य स्थितिर्भवति. स्थितिहेत्वपगमे स्वत एव गतिः प्रवर्त्तते सा सांसिद्धिकी। एवं पार्थिवपरमाणवः स्थितिस्वभावास्तेषु निमित्तमापेक्ष्य गतिर्भवति गतिहेत्वपगमे स्वत एव स्थितिः प्रवर्तते सा सांसिद्धिकी। यत्तु सर्वे गतिस्वभावा एव सर्वे वा स्थितिस्वभावा एव। यदि स्थिताःसन्ति न ते निमित्तमनपेक्ष्य गच्छन्ति यदि गच्छन्ति न पुनस्ते निमित्तमनपेक्ष्य तिष्ठन्ति। तदयं जडमात्रसाधारणो नियम इति केचिद्ब्रूयुः—तच्चिन्त्यम्—सर्वत्र गतिस्थित्योरुभयोरेव नैमित्तिकत्वस्य सांसिद्धिकत्वस्य वा विचारासहत्वात्। सृष्ट्यादौ परमाणुषु गतिस्थित्योरुभयोरेव स्थापयितुमशक्यत्वात्। तस्मात् सृष्टिप्रलयव्यवस्थां मन्यमानानामार्य्याणां मते केषाञ्चिद् गतिः सांसिद्धिकी, स्थितिस्तु नैमित्तिकी, अन्येषां पुनः स्थितिः सांसिद्धिकी, गतिस्तु नैमित्तिकी, इत्येवमन्यत्रापि। यथा नक्तमिव सन्नपि चन्द्रिकाप्रकाशो दिवाभिभवान्नानुभूयते बलवत्सौरप्रकाशेन प्रतिबाधात्, एवमेव सांसिद्धिकी क्रिया क्वचित् सत्यपि नानुभूयते। तथा जपाकुसुमसन्निधानात्स्फटिकादावसन्नपि लालिमा प्रतीयते रक्तकाचान्तरिते वा सौरप्रकाशे रक्तता प्रतीयते। एवमेव नैमित्तिकी क्रिया क्वचिदसत्यपि बलवत्क्रियाश्रयसन्निकर्षात् तत्र संक्रान्ता प्रतीयते। तदित्थं सांसिद्धिकी पञ्चधा—उद्भूता, दोषमार्जनात्मक संस्कारोद्भाविता, विषयान्तरे दृष्टा, प्रतिबन्धकातिशयरूपदोषसंयोगादन्तर्हिता, विरुद्धतुल्यबलसंयोगात्तिरोभूता चेति। एवं नैमित्तिकी त्रेधा-स्वरूपकरणात्मक संस्कारजाता, आतिशयाधानात्मकसंस्कारजाता, क्रियावत्संसर्गपतिता चेति। तत्रेयं सांसिद्धिकी क्रिया चिरावस्थानलक्षणतया गुणशब्देनाख्यायते. नैमित्तिकी तु क्रिया बलशब्देन क्रियाशब्देनैव वा व्यवह्रियते। तथा हि सूर्य्येऽग्नौ वा प्रकाशकत्वमुद्भूता प्रथमा क्रिया।१।

उष्णजलस्योष्णतापगमे प्रतिपन्नं शैत्यं संस्कारजा द्वितीयोद्भाविता क्रिया । चन्द्रमणिसन्निहिताग्नावुष्णत्वाप्रतीतावपि चन्द्रमणिविगमे या पुनरुष्णताऽनुभूयते साप्युद्भाविता नाम द्वितीया क्रिया । २ । संनिधीयमानस्य विषयस्य दहनेनाग्नौ दाहकत्वं प्रतिपद्यते सैषा संक्रान्ता नाम तृतीया क्रिया । ३ । उष्णजले वर्त्तमानं शैत्यं तथा चन्द्रमणिसन्निहितेऽग्नौ वर्त्तमानमुष्णत्वमन्तर्हिताख्या चतुर्थी क्रिया । ४ । परिमिताग्निपरमाणुसंयोगादनुष्णेऽपि जले शैत्यमप्रतीयमानं तिरोभूताख्या पञ्चमी क्रिया । इयञ्च नैमित्तिकपक्षेऽपि तुल्या–तथा हि–समबलमनुष्याभ्यामुभयतः समाकृष्टायां रश्मौ वर्त्तमानाप्यप्रतीता गतिः पञ्चमी क्रिया भवति । ५ । अथ राज्ञां राजमन्त्रिगामितरेषञ्च कर्म्माधिकारिणां तादृशाधिकारसिद्धिरेव स्वरूपकरणसंस्कारः । अतश्चायमधिकारः षष्ठी क्रिया आधिकारिकी नाम । एवमेव ब्राह्मणक्षत्रियादीनां ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादयोऽपि स्वरूपसंस्कारजत्वात् षष्ठी क्रिया । ६ । तथा लोष्ठादिपार्थिवपदार्थानामुत्पतनतिर्य्यग्गमनप्रयोजकमाधीयमानबलं सप्तमी क्रिया आतिशयिकी नाम । ७ । अथेयमष्टमी क्रियावत्संसर्गोपतिता द्वेधा–आश्रितमूला, आश्रयमूला चेति । तत्र जलीयपरमाणुसंपर्काच्छैत्यम्–आग्नेयपरमाणुसंयोगादुष्णत्वञ्चवायौ प्रतीयमानमाश्रितमूला क्रिया । तथा रथनौकादियानस्थशरीरे पिञ्जरस्थितपक्षिशरीरे च गतिप्रयोजकमाधीयमानं बलमाश्रयमूला क्रिया भवति । रथादिक्रियाया रथादिसंसर्गानुरोधेन रथादिस्थे संक्रमणात् । ८ । तदित्थमष्टधा क्रिया व्याख्याता । उद्भूता, उद्भाविता, संक्रान्ता, अन्तर्हिता, तिरोभूता, आधिकारिकी, आतिशयीकी, सांसर्गिकी चेति । तासु च सांसिद्धिक्याः सर्वविधाया एव धर्म्मशब्देन व्यवहारः–तेन तेन धर्म्मिणा नित्यं ध्रियमाणत्वात् तत्तद्वस्तुस्वरूपधारणकारणत्वाच्च । अथ नैमित्तिकीष्वपि स्वरूपकरणात्मकसंस्कारसिद्धायाः क्रियाया धर्म्मशब्देनैव व्यवहारः–तेन तेन धर्म्मिणा नित्यं ध्रियमाणत्वात्–तत्तद्वस्तुस्वरूपधारणकारणत्वाच्च । अथान्यासां नैमित्तिकीनामधर्म्मत्वम् । तेन धर्म्मिणा नित्यमधारणात् तद्व्यतिरेकेणापि तद्वस्तुस्वरूपसिद्धेश्च । एवमप्यावेशकाले तात्कालिकधर्म्मत्वमासामप्युपचरन्तीत्यपि द्रष्टव्यम् रथैकगतिकत्वस्य मनुष्यधर्म्मत्वाभावेऽपि रथारूढधर्म्मत्वसंभावात् । तदित्थमुक्तः सामान्यो धर्म्माधर्म्मप्रकारः । अत्राधर्म्मो धर्म्माभावरूप इत्यपि ध्येयम् ॥ १ ॥

अथ सांसिद्धिकशक्तितिरोभावकातिशयावेशस्तु नित्यमधर्म्मः । तस्य धर्म्मविरोधित्वात् । अत एव सुखविरोधिपरिणामवतोऽतिशयस्यात्मन्याहितस्याधर्म्मत्वम्—सुखानुभवस्यात्मसांसिद्धिकशक्ति-

तया तद्विरोधिक्रियावेशस्य धर्म्मत्वासंभवात्। स च सुखविरोधिपरिणामवानतिशयस्त्रेधा दृश्यते--परव्यापारप्रयोज्यः, स्वव्यापारप्रयोज्यः, अदृष्टव्यापारप्रयोज्यश्च। तत्र परव्यापार प्रयोज्यस्य तु सुतरामधर्म्मत्वम् ॥ १॥ यत्र तु सुखभोगमिच्छतापि सुखविरोधिपरिणामवानतिशयः स्वयमात्मन्याधीयते। तत्राज्ञानादिरूपस्यातिशयान्तरस्य पूर्वमाहितस्य प्रयोजकत्वं पश्यामः। तस्मात्तस्यापि कथञ्चित् परप्रयोज्यत्वावसायादधर्म्मत्वं संसिद्धम् (२)॥ अथ यत्र सुखविरोध्यतिशयाधाने न त्वेव कश्चित् परव्यापारो न वा स्वव्यापारः प्रयोजकतया दृश्यते तत्र साधारणस्य ग्रहादिदैवसंयोगस्य जन्मान्तराहितातिशयस्य वा प्रयोजकत्वेन स्वीकर्तव्यत्वादवश्यं तत्रापि तस्य संस्कारस्याधर्म्मत्वं संसिद्धम्। यत्र तु परव्यापारप्रयोज्यस्य स्वव्यापारप्रयोज्यस्यादृष्टव्यापारप्रयोज्यस्य वातिशयस्य सुखविरोधित्वं न प्रतिपद्यते। तत्रैतेषां दुःखाभावरूपसुखजनकत्वात्, सुखजनकातिशयानां च दोषमार्जनात्मकसंस्काररूपतया सिद्धमेव धर्म्मत्वमितिद्रष्टव्यम्। सोऽयमपरो धर्म्माधर्म्मप्रकारः सप्तमक्रियामूलको व्याख्यातः। अत्राधर्म्मो धर्म्मविरोधिरूप इत्यपि ध्येयम् ॥ २ ॥

अथ या क्रियावत्संसर्गोपातिताख्या द्विविधा क्रिया व्याख्याता-- तदनुबन्धेनैवार्य्याणां निकृष्टवृत्तिभिर्दुराचारिभिर्म्लेच्छैः सह सहवासादिसंसर्गप्रतिषेधो, वीभत्सदेशनिवासप्रतिषेधः, कुत्सितमांसादिभक्षणप्रतिषेधः-इत्येवमादिकाः कतिपये आहारविहारव्यवस्थाप्रकाराः प्रवर्त्तन्ते। यथाहि वायुसंक्रान्तजलाग्निपरमाणुजातातिरेकेण वायौ शीतत्वमुष्णत्वं वा प्रतीयते, एवमेवानिष्टसंसर्गवशादनिष्टधर्म्मा यथा न संक्रमेरन् तथा चरितव्यम्। विद्यया तु तदिष्टानिष्टत्वे सम्यक् परीक्ष्य तत्रतत्राहारविहाराद्यर्थे प्रवर्त्तेत निवर्त्तेत वा न तु देशकाले पात्राद्यनुरोधमकृत्वा यत्र तत्र सहसा प्रवर्त्तेतैवेत्यार्य्याणामभिप्रायः। यदि देशः कालः पात्रं वा स्वस्वाधिकाराख्यषष्ठक्रियानुकूलानि प्रतीयेरन्, अवश्यं तर्त्तार्ह तस्मिन्नाहारविहाराद्यर्थे प्रवृत्तिः साध्वी। तदेतत्पुण्यं कर्म्म। तादृशाश्चकर्म्मकुर्वाणा अभ्युदयेन युज्यन्ते। यदि तु तादृशषष्ठक्रियाप्रतिकूलानि देशकालपात्राणि संभाव्यापि स्वस्वाधिकारविरुद्धे आहारविहाराद्यर्थे प्रवर्त्तेरन्-तत्तर्हि नूनं कृच्छ्रेण युज्येरन्। न शास्त्रवृत्तिनां कर्म्माणि शास्त्रवृत्तिभिः, शास्त्रवृत्तिनां वा शस्त्रवृत्तिभिः कर्त्तुं युज्यन्ते, रुग्णेन स्वस्थभोज्यानि स्वस्थेन वा रुग्णभोज्यान्यभ्यवह्रियन्ते, पैत्तिक श्लैष्मिकाणां वान्योन्यविरुद्धोपचारानुसेवनमवकल्पते, कुलीनेन नीचकर्म्म, नीचेन वा कुलीनकर्म्म क्रियमाणमवकल्पते। न शीतकालिकवस्त्रावरणमुष्णकाले उष्णकालिकं वा शीतकाले कर्त्तुमिष्यते। नापि वा शीतप्रधानदेशोपयुक्ता

वेशभूषाहारविहारा उष्णदेशे उष्णप्रधानदेशोपयुक्ताश्च ते शीतदेशे युज्यन्ते । तस्मात् सर्वत्र सर्वैः स्वस्वदेशकालकुलपात्रानुरोधेन क्रियमाणं कर्म्म तस्यान्यस्य च हितायभवति । वैपरीत्येन कुर्वाणा अवश्यं कपूयचरणा भवन्ति कृच्छ्रेण च ते युज्यन्ते । यत्तु रमणीयचरणा अपि भूयसा कृच्छ्रेण युक्ता दृश्यन्ते । कपूयचरणाश्चाभ्युदयेन, तदेतच्छिन्नत्वादोषात्-इष्टानिष्टपरिणायकविद्यावै-मुख्येन प्रवर्त्तमानानामिदानीन्तनानामविद्याफलभूतं कृच्छ्रं घुणाक्षरन्यायेन तु क्वचिदभ्युदयः प्रवर्तत इत्यन्यदेतत् । तस्मात्—

ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीत नाज्ञात्वा किञ्चिदाचरेत् ।
अज्ञानेन प्रवृत्तानां स्खलनं स्यात् पदे पदे ॥ १ ॥
आर्षं धर्म्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः ॥ २ ॥
सोयमष्टमक्रियामूलको धर्म्माधर्म्मप्रकारः संक्षेपान्निदर्शितः ।
अत्राधर्म्मोऽनिष्टधर्म्मरूप इत्यपि ध्येयम् ॥ ३ ॥

अथ स्वरूपकरणात्मकसंस्कारानुरोधिनो या क्रिया, तदनुरोधेनापि धर्म्मस्वरूपं वक्तव्यम् । इयं ह्याधिकारिकी क्रिया यद्यपि पात्रभेदादनेकधा भिद्यते । अथापि सामान्यभावेन प्रतिपत्तौ सर्वाधिकारसाधारण्येन त्रेधा विजृम्भमाणा दृश्यते । यज्ञो दानं तपश्चेति । स्वस्मिन्नसतां स्वापेक्षितानामतिशयानां परतः स्वस्मिन्ना दानं तपः । स्वोपयोगाधिकानां स्वस्मिन् सतामति-शयानां परस्मै समर्पणं दानम् । तत्र तपस्तावद् देवाराधनं संयमसाधनं शरीरशोषणं व्रत-मित्यादिशब्दैर्व्यवह्रियते-अश्रद्धा परमः पाप्मा श्रद्धा हि परमं तपः-इति बौधायनीये । तेषा-मतिशयानां देवाद्यनेकरूपैर्विवक्षणात् । दानञ्च स्वस्वत्वनिवृत्तिभावनायां परस्वत्वोत्पादनेद नशब्देन तदनिवृत्तिभावनायां परस्वत्वोत्पादने उत्सर्गशब्देन परस्वत्वानुत्पादनेऽपि स्वस्वत्वनिवृत्तिभावनायां त्यागशब्देनेत्येवमनेकधा व्यवह्रियते । यावज्जीवनञ्चैते दानादाने जडचेतनसाधारण्येन दृश्येते । जडेष्वपि सर्वेषु स्वेतरधर्म्मग्राहकत्वस्य स्वधर्म्मव्यासञ्जकत्वस्य चानुशयरूपेण भूयस्त्व दृश्यमानत्वात् । चेतनेषु केवलमैच्छिकदानादानसम्बंधेन प्रवृत्तिनिवृत्ती विशिष्येते तदित्थं कर्म्मविनिमयेन सर्वमिदं जगदेकैकशः संपन्नं बलवद्भवति । तथा च संपन्नः सर्वो निरपेक्षं जगदाप्यायनाय प्रवर्त्तेत

तदिदं जगदाप्यायनं यज्ञ इत्युच्यते । अग्नीषोमीयं हीदं सर्वं जगत् । सर्वजगदुपादानभूता हि देवाः प्रायेण सोममाददते अग्निं पुनरन्यत्र व्यासञ्जयन्ति । अग्निर्हि मुखं देवानां सोमादिहविर्भोजनाय । यथा हि बुभुक्षाग्नौ प्रज्वलिते तत्रान्नाहुतिः क्रियते, एवमेव सर्वस्मिन्नेवार्थजाते समिद्धेग्नावितरातिशयाहुतिः प्रवर्तते । तस्मादयमपि यज्ञः सर्वसाधारणो धर्मः । यच्च किञ्चेदं दृश्यते तत्सर्वमग्नौ सोमाहुतिर्भवतीति जगत्प्रवर्तते । यद्भुङ्क्ते यदध्यापयति यद्वा किञ्च करोति स सर्वो यज्ञः, यच्चेदं राज्ञां राज्यं प्रतपति राजानि वा प्रजानां करप्रत्यर्पणं स सर्वो यज्ञः । स्त्रीगर्भाग्नौ रेत आहूयते । यच्च किञ्चिदिहाग्निद्वारा वस्तूत्पाद्यते स सर्वोऽप्यग्निसाध्यः कर्मकलापो यज्ञः । यज्ञो हि श्रेष्ठतम कर्म्म, सर्वेषामेव कर्म्मणामन्ततस्तत्रैवान्तर्भावात् । अत एव भगवानाह—

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

तदित्थमादानकर्म्मणा स्वात्महितं दानकर्म्मणा च परहितं विशेषेण संसाध्य ततो यज्ञकर्मणा सामान्यभावेन सर्वजगद्धिताय प्रवर्त्तेत, न तु वा तत्र फलाभिसन्धित्सया व्यक्तिविशेषो लक्ष्यीकरणीयः । यथा हि शरीरस्थिताः सर्वेऽवयवा इतरे इतरकर्मणि व्यापृता भवन्ति । देशान्तरस्थितवस्तुदर्शनाय चक्षुर्न प्रभवतीति पादस्तच्छरीरं देशान्तरे नयति तथा चेदं चक्षुस्तद्देशीयवस्तुदर्शने प्रभवति न तु वा तावता पादः पश्यति फलान्तरेण वा संबध्नाति,, तस्य तत्कर्त्तव्यमिति क्रियते एव । तेन तच्चक्षुः पादादिघटितशरीराधिष्ठाता आत्मा संतुष्टो भवति । एवमेव भगवतो विराड्रूपस्य परमेश्वरस्य सर्वमिदं जगज्जातमङ्गप्रत्यङ्गमिव भवति । तथा चाङ्गभूतेन मनुष्यादिनाऽपि न स्वफलप्राप्तिमनुसन्धायैव सर्वत्र प्रवर्तितव्यम्--किन्तु ममेदमधिकारसिद्धं कर्त्तव्य कर्म्मेति बुद्ध्या सर्वथा निष्कामः कर्म्मसु सज्जेत । तथा चानेन कर्म्मणा सर्वजगदात्मा भगवान् परमेश्वरः संतुष्टो भवतीत्यार्य्याणामभिमानः । अयं च जगदुपकारो यद्यपि विशेषलक्षणयाऽनेकधा भिद्यते । तथापि तावत्समस्य-काम्यादिविशिष्टयज्ञविधिः, वर्णाश्रमव्यवस्था, समाजबन्धश्चेति त्रेधा परिच्छिद्य व्याख्यातः । तत्र यज्ञविधौ कारीरीष्ट्यादयो वृष्टिप्रसञ्जकाः, श्येनयागादय आभिचारिकाः महाभिषेकादयो विजयफलकाश्चेत्येवं बहवो यागविधयः समाख्याताः । अत्रेदमपि युक्तमनुसंधातुम् । यद्यपि यज्ञतपोदानानि सर्वसाधारणो धर्म्मः तथापि विशेषप्रतिवि-

त्सायां यज्ञप्रधानकर्म्मा मनुष्यव्यक्तिर्ब्राह्मण इत्युच्यते ब्राह्मणो हि यजते । तपःप्रधानकर्म्मा च क्षत्रियः । क्षत्रियो हि प्रतपति । दानप्रधानकर्म्मा तु वैश्यः हि सर्वलोकोपयुक्तवस्तुसामग्रीसंभारं संपाद्य संपाद्य जिघृक्षयोपसन्नाय समर्पयितुमीहते । यस्तु मनुष्यः स्वकर्तव्यकर्म्मसु यज्ञं वा तपो वा दानं वा कश्चिदप्येकं भावं प्राधान्येनासंलक्ष्य सज्जते स शूद्र इत्युच्यते । शूद्रो हि परप्रेरितः कर्म्म करोति न तु कर्तव्ये विशिष्यस्वाध्यवसायमनुरक्षति । तदित्थं कर्मानुरोधेन चतुर्धा मनुष्यजातिर्विभज्यते । अथान्ये पुनरत्र पश्यन्ति । विद्याशक्ति, पराक्रमशक्ति, धनशक्ति, शारीरबलशक्तीनामेकैकस्याः सर्वजगच्छ्रेयस्युपकारकत्वात् क्रमेणैकैकशक्तिसाधनाय मनुष्यास्तत्तदेकशक्तिसिद्ध्यनुकूलेषु कर्म्मस्वधिकृत्य नियमेन प्रवर्त्तिताः । तत्र विद्याशक्तिप्रधाना ब्राह्मणाः । पराक्रमशक्तिप्रधानाः क्षत्रियाः । धर्मशक्तिप्रधाना वैश्याः । शारीरबलमात्रप्रधानाःशूद्राः, इत्येवं प्रायेण सर्वं जगन्मनुष्याश्चतुर्धा विभज्य संस्थापिताः । ब्राह्मणानां विद्याशक्तिर्ब्रह्मदेवाराधनसाध्या अग्निर्हि ब्रह्म । ब्राह्मणेन ब्राह्मणोऽग्नेश्छन्दसा वर्तितव्यम् । गायत्रमग्नेश्छन्दः । ब्रह्मवर्चसं हि गायत्री, गायत्रीछन्दस्यष्टौ वर्णा भवन्ति । वर्णोऽक्षरमित्यनर्थान्तरम् । तस्मादष्टमे वर्षे ब्राह्मणा उपनीता भवन्ति । एवं क्षत्रियाणां पराक्रमशक्तिरिन्द्रदेवाराधनसाध्या । तस्मात् क्षत्रियेणेन्द्रच्छन्दसा वर्तितव्यम् । त्रैष्टुभमैन्द्रच्छन्दः । वीर्य्यं हि त्रिष्टुप् । त्रिष्टुप् छन्दस्येकादशवर्णा भवन्ति तस्मादेकादशे वर्षे क्षत्रिया उपनीता भवन्ति । एवं वैश्यानां धनशक्तिर्विश्वेदेवाराधनसाध्या । आदित्या हि विश्वेदेवाः । तस्माद् वैश्येनादित्यच्छन्दसा वर्त्तितव्यम् । जागतमादित्यच्छन्दः । पशवो हि जगती । जगती छन्दसि द्वादशवर्णा भवन्ति । तस्माद् द्वादशे वर्षे वैश्या उपनीता भवन्ति । तदित्थं वर्णच्छन्दसा नियमितेनैषां वर्तनादेते वर्णच्छन्दोऽनुरोधेन वर्णा इत्युच्यन्ते । अथापि विद्यायाः सत्वप्रधानत्वादौपचारिकं शुक्लत्वम् । पराक्रमस्या प्रधानत्वादौपचारिकं रक्तत्वम् । धनस्य संकीर्णगुणप्रधानत्वादौपचारिकं पीतत्वम् । शारीरबलस्य तु तमःप्रधानत्वादौपचारिकं कृष्णत्वम् । "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः" इति श्रुतौ सत्त्वादिगुणानां प्रकृतिशब्देनाभिप्रेतानामौपचारिकशुक्लादिवर्णैराख्यानात् सर्वेषामेवैषामर्थजातानां प्राकृतिकतया चतुर्भिर्व्यवस्था प्रवर्त्तते । तस्मात् सत्त्वप्रधानो ब्राह्मणः शुक्लो वर्णः, रजःप्रधानः क्षत्रियो रक्तो वर्णः, संकीर्णगुणप्रधानो वैश्यः पीतो वर्णः । तमोगुणप्रधानः शूद्रश्च कृष्णो वर्णः—इत्येवमेते गुणानुरोधेनापि वर्णा इत्युच्यन्ते । तथा चैषां ब्राह्मणत्वाभिमानिनां विद्याशक्तिसाधनायाधिकृतानां स्वाधिकारवैमुख्येन वैश्यशूद्रादिकर्म्मसु भूयसी प्रवृत्तिर्दृश्यते वैश्यत्वशूद्रत्वाद्यभिमानश्च

नास्ति । तत एव व्यभिचारादधर्म्मात् स्वधर्मपतितत्वाच्च नितरां भूयसा कृच्छ्रेण युक्ता दृश्यन्ते । एवं क्षत्रियवैश्यादयोऽपि स्वधर्मपतिता अवनतिभाजो दृश्यन्ते । तस्मात् सर्वैरेवेदमाप्तवाक्यं सर्वदा शरणीकरणीयम् । देशधर्मजातिधर्म-कुलधर्म्माश्चाम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणम्-गौतमः—

जातिजानपदान् धर्मान् श्रेणीधर्म्मांश्च धर्म्मवित् ।
समीक्ष्य कुलधर्म्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ १ ॥ मनुः ।
श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्म्मो भयावहः ॥ २ ॥ गीता ।
विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ १ ॥ याज्ञवल्क्यस्मृतिः
अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।
प्रसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति ॥ २ ॥ मनुस्मृतिः

सत्यञ्चैतत्, यदि हि नाम कश्चित् सैनिकत्वाभिमानी सैनिकाधिकारसिद्धमर्थं न कुर्यात्-वणिगधिकारसिद्धं वाणिज्यं च कुर्यात् तेनाऽवश्यं सैनिकत्वाभिमानः परित्यक्तव्यः स्यात् अथवा दण्डादिकृच्छ्रं भोक्तव्यं स्यात् । एवमेव यदि हि नाम कश्चिद् ब्राह्मणवंशजत्वाद् ब्राह्मणत्वाभिमानी क्षत्रियवंशजत्वात्क्षत्रियत्वाभिमानी ब्राह्मणाधिकारसिद्धं क्षत्रियाधिकारसिद्धं वार्थमुपेक्षमाणो वणिगधिकारसिद्धं वाणिज्यं कुर्यात् तेनावश्यं ब्राह्मणत्वाद्यभिमानः परित्यक्तव्यः स्यात्—अथवा दारिद्र्यादिकृच्छ्रं भोक्तव्यं स्यात् । सुखसौभाग्यौपयिकसर्वकर्मपतितत्वात् । नास्य वाणिज्येनैवार्थसिद्धिः । तदुपयुक्तकतिपययोग्यताया विषयसिद्धिकारणभूताया ब्राह्मणत्वाद्यभिमानेन प्रतिबाधादसत्त्वात् । नाप्यस्य ब्राह्मण्येनैव वार्थसिद्धिः । तदुपयुक्तकतिपययोग्यतासत्वेऽपि तादृशकर्म्मप्रवृत्तिवैकल्यात्तत्फलानुत्पत्तेः । तस्मादुभयतः पतितोऽसौ सुखप्रयोजकं न कञ्चन धर्मं धत्त इत्यवश्यं दुःखभाग् भवितुमर्हति । यदि तु कश्चिद् ब्राह्मणो वंशपारम्पर्य्यक्रमागतवाणिज्यव्यवसायमाहात्म्याद् वाणिज्योपयुक्तकतिपययोग्यमपि धत्ते । अथ च वाणिज्य एवाजन्म प्रवृत्तिं धत्ते सोऽयं यद्यप्यंशतः सुखसौभाग्यप्रयोजकं धर्मं धत्त इत्यवश्यं सुखसौभाग्येनाप्यसौ संपन्नः कथंचिद् भवत्येवेति दृश्यते । अथापि न तदानीमसौ ब्राह्मणो वक्तव्यः ।

अकुर्वन् विहितं कर्म नरः पतनमृच्छतीमिति ।
वचनात्तस्य ब्राह्मण्यपतितत्वात् ।
स्वधर्मपतितो लोभात् परवृत्तिं समाश्रितः ।

अभ्यासात् सम्यगासक्तस्तस्याभ्युदयमृच्छतीति वचनात्तस्य वणिग्भूतत्वात् । यद्यपि योनिर्विद्या कर्म चेति त्रयः समुदिता ब्राह्मण्यहेतुस्तथा योनिः पशुः कर्म चेति त्रयः समुदिता वाणिज्यहेतुरित्यप्रसिद्धत्वात्स्यात् वणिग्ब्राह्मणो न ब्राह्मणो न वा वणिगित्येव युक्तम् ।

अनार्य्यमार्य्यकर्माणमार्य्यं चानार्य्यकर्म्मिणम् ।
संप्रधार्य्याब्रवीद्धाता न समौ नासमाविति ॥
इति मनूक्तन्यायेनास्योभयतो वैलक्षण्याभ्युपगमात् ।

तथापि योनेर्मुख्यत्वाभिमानिनां जन्मना वर्णव्यवस्थापक्षपातिनां योनेर्मुख्यत्वादसौ नाम्ना केवलं ब्राह्मणो व्यपदिश्यते । कर्मणो मुख्यत्वाभिमानिनां कर्मणा वर्णव्यवस्थापक्षपातिनां तु कर्मणो मुख्यत्वादसौ वणिगुपाधिनैव व्यवह्रियते । तदेतदुभयोः सामञ्जस्यं कर्तुमिव भगवानत्रिः—

देवो मुनिर्द्विजो राजा वैश्यः शूद्रो निषादकः ।
पशुर्म्लेच्छोऽपि चाण्डालो विप्रा दशविधाः स्मृताः ॥ ३७१ ॥
कृषिकर्म्मरतो यश्च गवाञ्च प्रतिपालकः ।
वाणिज्यव्यवसायश्च स विप्रो वैश्य उच्यते ॥ ३७६ ॥

इत्येवं पतितब्राह्मणान सलक्षणं दशधा गणयामास यद्वा तद्वा भवतु, इदं त्ववश्यमध्यवसीयते । यदिहेत्थं कश्चिदपि स्वाधिकारसिद्धं कर्म परित्यज्यान्यथा वर्तमानो मर्य्यादाभङ्गकरो न त्वेव सुखीभवितुमर्हति । अधिकारोल्लङ्घनस्याधर्म्मत्वादधर्म्मस्य च दुःखजनकत्वात् । एवं वेशभूषापरिच्छदा अपि स्वस्ववृत्तिदेशकालकुलोचितास्तत्तद्वृत्तिदेशकालकुलपरिचयाय नितरामुपयुक्ता नाकारणं परित्यक्तुं युज्यन्ते । तस्माद्देशकालकुलवृत्तिसापेक्षो यस्य यादृशोऽधिकारसिद्धो धर्म्मः पूर्वपुरुषैरस्मन्मान्यैर्नियमितस्तस्य तथैव परिपालनेऽस्माकमभ्युदयो नान्यथेति संसिद्धम् । संसिद्ध

एतस्यार्य्यावर्तधर्म्मस्य ज्ञानशाखाक्रियाशाखारूपमहाशाखामूलकतया सुदृढत्वात् सर्वदेशीयधर्म्मशिरोमणित्वमित्यपि विदांकुर्वन्तु विद्वांसः ।

इति केतुमालवर्षे प्रधानराजधान्यां लण्डननगरे
संप्रवृत्ता वेदधर्म्मविषयिणी मधुसूदनवक्तृता पूर्णा

॥ इति वेदधर्मव्याख्याने मूलरहस्यविषयकः प्रथमः समादेशः ॥

॥ श्रीः ॥

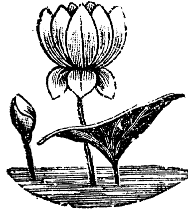
— वेदधर्मव्याख्यानम् —

✳ प्रथमो भागस्य शुद्धिपत्रम् ✳

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३	१०	क्षोमोस्ति	क्षोभोऽस्ति	१०	४	उपनिषछ्रुतिः	उपनिषच्छ्रुतिः
४	११	श्रत्वा	श्रुत्वा	१०	१०	चरन्तिमा	चान्तिमा
४	१२	कञ्चित्	किञ्चित्	१०	१२	सर्वास	सर्वासा
४	१४	सतंत्तां	सत्तां	११	१	क्षेभरूपा	क्षोभरूपा
४	२३	तद्दतिरिक्तयोः	तद्‌तिरिक्तयोः	११	२	विनष्ठात्मा	विनष्टात्मा
५	२	क्रियशक्तिः	क्रियाशक्तिः	११	२०	क्रया	क्रिया
५	५	श्रयते	श्रूयते	१२	१६	पावाणः	ग्रावाणः
५	२१	महास्त्रोतो	महास्रोतो	१२	१६	श्रृणवन्त्वापः	शृण्वन्त्वापः
६	३	लक्षण	लक्षणा	१२	२२	भगवत्प्रपन्नम्	भगवत् प्रपन्नम्
६	६	कद्यचि-	कदाचि-	१३	१३	चिच्छिक्त	चिच्छक्ति
६	८	स्वतः सत्ताक	स्वतः सत्ताकं	१३	१४	कदेश	कदेशा
६	१०	त्वादेकमवेदं	त्वादेकमेवेदं	१३	१८	चक्ष	चक्षु
६	१०	द्विविघं	द्विविधं	१४	५	नदेक	तदेक
६	१६	तस्मात्सर्वेमेवेदं	तस्मात्सर्वमेवेदं	१५	१२	ऐतोरेय	ऐतरेय
६	२३	सव	सर्वं	१५	१६	ब्रह्म वेति	ब्रह्मैवेति
७	१	महर्षिणां	महर्षीणां	१५	१६	तच्चतुष्यात्	तच्चतुष्पात्
७	७	भवितुमर्हेत	भवितुमर्हति	१५	२२	त्वांपद	त्वंपद
८	११	ह्वयं	ह्ययं	१५	२३	मध्यस	मध्यम
८	१२	ध्यनासंभवात्	ध्यानासंभवात्	१५	२५	महर्षिणाम्	महर्षीणाम्
८	१७	विलियन्ते	विलीयन्ते	१६	१८	मगाधिदैविका	मधिदैविका
८	२०	विधते	विद्यते	१७	४-५	ऐतेरयादि	ऐतरेयादि
८	२०	न्ययेन	न्यायेन	१७	६	मुष्पिन	मुष्मिन्
८	२५	नत्वसत्या	न त्वसत्यां	१७	२३	तादित्थ	तदित्थं
९	३	सज्जायेतेति	सज्जयितेति	१८	२१	मार्जनात्मक	मार्जनात्मिका
९	९	सूक्ष्मेक्षिकाया	सूक्ष्मेक्षिकया	१९	४-५	मुष्णावम	मुष्णात्वम
९	११	मेयं	सेयं	१९	८	मितरेषञ्च	मितरेषाञ्च
९	२०	त्रेधाभूत	त्रेधाऽभूत्	२०	२१	तत्तार्हि	तत्तर्हि
१०	३	मतश्चैत	यतश्चैत	२०	२१	शास्त्र वृत्तीनां	शास्त्रवृत्तीनां
१०	४	तो	नो	२०	२२	शास्त्रवृत्तिनां	शास्त्रवृत्तीनी

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२१	१२	इत्यापि	इत्यपि
२१	१३	नुरोधिनो	नुरोधिनी
२१	१६	द नशब्देन	दानशब्देन
२२	६	राजानि	राजनि
२२	८	श्रेष्ठतम	श्रेष्ठतमं
२२	१६	दशने	दर्शने
२२	१६	प्रवर्तितव्यम्	प्रवर्तितव्यम्
२२	२०	कर्त्तव्य	कर्त्तव्यं
२३	७	नोमकैककस्याः	नामेकैकस्याः
२३	८	प्रवार्त्तिताः	प्रवर्तिताः
२३	१०	ब्रह्मि	ब्रह्म
२३	११	वार्तितव्यम्	वर्तितव्यम्
२३	१२	छन्दस्पष्टौ	छन्दस्पष्टो
२३	१३	च्छन्दस	च्छन्दसा
२३	१६	पराक्रमस्य प्रध्यनत्वा	पराक्रमस्य रजः प्रधानत्वा
२४	२३	योग्य मपि	योग्यतामपि
२५	२२	ससिद्धम	संसिद्धम्

॥ इति ॥

|| श्रीः ||

* वेदधर्मव्याख्यानम् *

द्वितीयो भागः

वेदधर्मयोर्विभक्तिरहस्यम्

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ १ श्रीभर्तृहरिः

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्म्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ २ ॥ भवभूतिः

सर्वः शास्त्रमधीते कुरुते कुतुकान्निबन्धमप्यत्र ।
अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीशते सुधियः ॥ शिरोमणिः

मनुष्यैरेतैर्बुद्धिक्रियेन्द्रियसमन्वयादनिच्छद्भिरप्यनुक्षणं किञ्चिद्बुध्यते किञ्चित् क्रियत इति प्रकृतिसिद्धमेतत् । यतश्च किञ्चिद्बुध्यते किञ्चित् क्रियते तत एवास्य सर्वस्य वेदेन धर्मेण च नित्यः सम्बन्धः । न च वेदधर्माभ्यामसम्बद्धं किञ्चिदिह पश्यामः । एवमपीह कार्य्यकारणभावनिर्वाहः क्वचिद्वेदप्राधान्येन क्वचित्तु धर्मप्राधान्येन क्वचिच्चोभयप्राधान्येन । यथा युद्धादौ सन्ति मे पृष्ठपोषका महावीरा इति ज्ञानमात्रेणैव शौर्य्योध्यवसायप्राबल्योदयात् पृष्ठपोषकप्रत्यासत्तिज्ञप्त्यनैव कार्य्यकारिणी धर्मस्य तत्र सत्वमसत्वं वा नापेक्ष्यते । प्रदीपजन्यगृहप्रकाशोदये तु

प्रदीपप्रत्यासत्तिर्वस्तुसत्येव कारणमिति वेदस्य तत्र सत्त्वमसत्त्वं वा नापेक्ष्यते । भोजनजन्यसौहित्योदये तु भोज्यान्नप्रत्यासत्तिर्वस्तुसती ज्ञायमाना च हेतुरित्येवं तत्र तत्र वेदधर्मयोस्तारतम्येनोपयोगो द्रष्टव्यः ।

अथ यदिदं बुध्यते तत्रेधा—ज्ञानमन्यथाज्ञानमज्ञानं च। तस्मिंस्तद्बुद्धिर्ज्ञानम् तच्च यथार्थज्ञानं प्रमा सत्यं तथ्यमित्याद्युच्यते। अतस्मिंस्तद्बुद्धिरन्यथाज्ञानम् तच्चायथार्थं भ्रमो विपर्ययो मिथ्येत्याद्युच्यते। अथ विषयानवलम्बेन जायमानं ज्ञानमज्ञानम्, तच्च संशयकुण्ठितबुद्धित्वबुद्धिस्तम्भादिभेदादनेकधा भिद्यते। एवमेव यदिदं क्रियते तदपि त्रेधा—कर्म विकर्माकर्म च। यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिस्तत् कर्म, तच्च पुण्यं सुकृतं श्रेयो धर्म इत्याद्युच्यते। यतोऽनिष्टं परिणमते तद्विकर्म, तच्च पापं दुष्कृतं पातकमधर्म इत्याद्युच्यते । अथ यानि यातयामानि वृथाकर्माणि स्युस्तान्यकर्माणि। तानि उपचारशुद्धिमज्ञात्वैव यदृच्छया क्रियमाणानि जलताडनादीनि चैत्यवन्दनादीनि अलसचरित्रादीनीत्येवमनेकधा भिद्यन्ते। इत्येवमुभयोस्त्रैविध्येऽन्यथाज्ञानाज्ञानाभ्यां विकर्माकर्मभ्यामेव च समन्विताभ्यामसमन्विताभ्यां वा लोके दुःखमुत्पद्यते। यत्र नैतेषां सम्बन्धस्तत्र नास्त्येव दुःखोत्पत्तिरिति व्याप्तिः। न चैतच्चतुष्टयव्यतिरेकेण किञ्चिददृष्टं दुःखोत्पत्तौ कारणमस्तीति सुनिभृतं सर्वत्र परीक्षाविशेषेण द्रष्टव्यम्। स्वनिष्ठाभ्यां सुलक्षणाकुलक्षणाभ्यामेव सुखदुःखोत्पत्तेः सिद्धान्तात्। यत्रापि वज्रपतनादिजन्यं किञ्चिद्दैवायत्तं दुःखमुत्पद्यते तत्रापि दैवसंयोगोपयोगि किञ्चिदवश्यं लक्षणं स्वस्मिन्नस्ति। तद्विरोधिसुलक्षणसंयोगश्च नास्ति, तत्पतनादिदेशकालज्ञानं तत्संयोगप्रतीकारोपायज्ञानं च नास्तीति स्पष्टं स्वानुगत एव दोषो विज्ञायते। अत एव दुःखं जिहासता सर्वेणापि सर्वत्र स्वानुगतं दोषचतुष्टयं यथाशक्यमपहाय सम्यग्ज्ञानं सच्चारित्र्यं चानुवर्तनीयमिति महतामादेशः।

यद्यपीह सर्वदुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपमोक्षसिद्धेः प्राङ् नैकहेलया सर्वे दोषाः परिहर्तुं शक्यन्ते, अथापि तावता नाननुष्ठानलक्षणप्रामाण्यमादेशानामाशङ्क्यम्। यावच्छक्यं तावत्येवादेशचारिताथ्यात्।

तत्रापि न त्वेव चारित्र्यमनपेक्ष्य केवलं ज्ञानमात्रेण नापि वा सम्यग्ज्ञानमनपेक्ष्य केवलं क्रियामात्रेण सर्वत्रापेक्षितासंसिद्धिर्दृष्टा । अपि तु ज्ञानसमुच्चितक्रियया प्रवृत्तिपक्षे क्रियासमुच्चितज्ञानेन च निवृत्तिपक्षे फलसिद्धिरिति सिद्धान्तः। यद्यपि क्रिया न निष्फला भवतीति ज्ञानमनपेक्ष्यापि

निवृत्ता किञ्चित्फलं प्रसूत एव तथापि तस्या यत्र कारणत्वं तादृशं शुभमशुभं वा फलमुत्पादयेन्न नियमतोऽभिप्रेतमेवार्थमिति न विज्ञानासमुचितं किंचित्कर्त्तुमारभेत । उक्तञ्च-

किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति संचिन्त्य मेधावी कर्म कुर्वीत वा न वा ॥

तथा हि

"न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्"—इति क्रियामात्रकर्त्तव्यतानामाप्तावकर्म-विकर्म्मनिवृत्तिपुरस्कारेण कर्मणः कर्त्तव्यतासिद्ध्यर्थं—

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।

इति श्रुतौ प्रवृत्तायामप्यकर्महेयतायाः कर्मोपादेयतायाश्च ज्ञानसहकारमन्तरेणासम्भवादवश्यं ज्ञानसमन्वितमेव कर्म कुर्वीतेत्यादेश निष्कर्षः । अतः एवाहुरभियुक्ताः ।

ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीत नाज्ञात्वा किञ्चिदाचरेत् ।
अज्ञानेन प्रवृत्तानां स्खलनं स्यात् पदे पदे ॥ १ ॥

तस्मात्सुखेप्सुर्न्नैव किञ्चित्कुर्वीत्, विज्ञायैव कुर्वीत, न तु यथा तथा सहसा प्रवर्त्तेतेत्यव-धारणीयम् ।

अथ किं विज्ञाय कुर्वीतेति चेदुपचारशुद्धिमेवेति गृहाण । सा च द्वादशभिरुपायैर्निर्वर्त्तते । ते यथा—दशः, कालः द्रव्यम्, पात्रम्, श्रद्धा, कार्यकारणविज्ञानम्, समुचितेतिकर्तव्यता, स्वनिष्ठकुल-लक्षणदोषासंसर्गः, स्वनिष्ठसुलक्षणगुणसंयोगः, अनुकूलदैवसंयोगः, बलवत्प्रतिकूलदैवसंयोगाभावः, अध्यवसायश्चेति । एतैः समुचितैः क्रियमाणं कर्मावश्यमेव संसिद्धिमायाति यथेच्छम् ।

तत्र—

निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ।
षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ॥

इत्येवमादयो नीतिशास्त्रोक्ता बहवो दोषाः ।

तथा च

उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ।
षडेते यत्र तिष्ठन्ति तत्र देवोऽपि शङ्कते ॥

इत्यादयो गुणाः । न चैतदुपचारशुद्धिविज्ञानमकस्मादुत्पद्यते, तस्मादध्ययनं कार्यम् । तत्र स्वमेवाध्यायमधीयीत, स्वमेव च धर्ममनुतिष्ठेदित्युपदिश्यते- "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" "स्वधर्मोऽनुष्ठातव्यः" इति । तत्र स्वस्याध्यायोऽध्ययनीयार्थः स्वाध्याय इत्युच्यते, अध्ययनं च मनःशरीरेणाध्युपदेशं गमनम्, (१) उपदेशग्रहणमिति यावत् । उपदेशश्च बुबोधयिषया आप्तकृतः प्रमाणप्रयोगः । तथा च परीक्षार्थं क्रियमाण इन्द्रियादिप्रयोगोऽपि नूनं भवेदेवोपदेशस्तथापि तत्रापि शब्दप्रयोगस्य नाप्राप्तत्वाद्वेद एवाधिगन्तव्यः । ननु (२) वेद इति विज्ञानमाह न देशनाम्, देशनाया आप्तोपदेशात्मकशब्दप्रमाणरूपतया विज्ञानभिन्नत्वादितिचेत् सत्यम् । यथैवेदं विज्ञानं वेदशब्देनाहुस्तथैव खलु विज्ञानाधिकरणभूतेष्वप्यर्थेषु वेदशब्दं स्थाने प्रयुञ्जते, विज्ञातानामेवार्थानां विज्ञानौपयिकतया तेषामप्यन्ततो विज्ञानमयत्वात् । त्रयश्च विज्ञानौपयिका अर्था अभिगम्यन्ते, तथाहि (१)—यदिदं विज्ञानं नाम पदार्थः प्रसिद्ध्यति स त्रीण्येवाधिष्ठानान्यधिष्ठायोपपतिष्ठते-प्रमाणजातं (२) च, संस्कारजातंच विषयाजातंचेति । अर्थवति शब्दे प्रयुक्ते तदनुबन्धेन किञ्चिद् विज्ञानं विद्योतते-स एकः स्कन्धः, यत्किञ्चिद्विषयानुभवाहिते चान्तःकरणनिष्ठे संस्कारेऽतिशयाख्ये तदनुबन्धेन विज्ञानं विद्योतते स एकः स्कन्धः, घटपटादिविषयजाते च चक्षुरादिसंनिकृष्टे सति तदनुबन्धेनापीदं विज्ञानं विद्योतते स एकः स्कन्धः । त्रय एवैते विज्ञानस्कन्धा विज्ञानोपाधिभूता भवन्ति न चैनद् व्यभिचारेण विज्ञानं कुत्राप्युपलभ्यते ।

अथ यत्रैतत् त्रिविधमपि विज्ञानमेकत्रोपलभ्यते तत्रापि तानि विज्ञानानि भिद्यन्ते । यथा रामभद्र आसीदित्ययुक्ते रेफादिविषयकज्ञानमादौ जायते २ ततो विशिष्टपदप्रतिपत्तिः; ततो दाशरथ्यादिविषयिणी स्मृतिः, ३ ततः शाब्दबोधः, ४ ततो रामभद्र आसीदिति

(१) यद्यप्यध्ययनशब्द इङ् धातोस्तथापि तस्यापि गमनार्थ एव पर्यवसानमित्यभिप्रायः ।
(२) शाब्दज्ञानशब्दप्रमाणयोर्भिन्नत्वाज्ज्ञाने वेदशब्दो युक्तो न तु शब्दे विद्धातोर्ज्ञानार्थकत्वात् प्रयुञ्जते तु लोका शब्दे वेद शब्दम्, तदिदं कुत इति प्रश्नः ।

(१) प्रथमभागप्रदर्शितमेतदिह विवृत्यच्योते ।
(२) प्रमाणेषु देशात्र शब्द एव विवक्षितः ।

पूर्वसंस्कारवतः शब्दगृहीतार्थ विषयिणी पुनः स्मृतिः, ५ ततस्तयोरनुभूतस्मृत्योरैक्यावगाहि पाष्ठिकं ज्ञानमशाब्दमपि परम्परया शब्दनिमित्तकमेव प्रवर्तते, ६। इत्थं षटसु विज्ञानकाण्डेषु प्रथमद्वितीये वैषयिके, तृतीयपञ्चमे सांस्कारिके, चतुर्थषष्ठे च शाब्दे। तदित्थं भिन्नोपाधिकतया त्रयाणामप्येषां भेदः स्पष्ट एव।

तस्मादेकैकोपाधिप्राधान्यापेक्षयामुष्मिन् विज्ञाने त्रयः शब्दाः प्रवर्तन्ते-वेदश्च, विद्या च, ब्रह्मचेति। प्रमाणोपाधिकं विज्ञानं वेदः, विज्ञानोपाधिभूतं प्रमाणजातं च वेदः। संस्कारोपाधिकं विज्ञानं विद्या, विज्ञानोपाधिभूतं संस्कारजातं च विद्या। विषयोपाधिकं विज्ञानं ब्रह्म, विज्ञानोपाधिभूतं विषयजातं च ब्रह्म। तथा चोपाध्यन्तर्भावापेक्षया व्यधिकरणा अप्येते त्रयः शब्दा विज्ञानमात्रापेक्षत्वे समानाधिकरणाः प्रतिपद्यन्ते-स वेदः, सा विद्या, तद् ब्रह्म (१)

एतस्मिंश्च शब्दसामान्योपचारे किं बीजमिति विशेषप्रतिपित्सायां केवलमुपदेशे चाध्ययने चार्थसाङ्कर्यमेव तत्त्वतो निमित्तं पश्यन्ति दीर्घदर्शिनः। तथाहि अत्रोपदेश्यमुपदिशत्यनूचानः, स्वाध्यायं चाधीते विधेयः, तत्र नूनमेष शब्दमुपदिशन्-शब्दतश्च स्वानुभूतार्थविषयकं चिराहितं स्वकीयं संस्कारमुपदिशन्-संस्कारतश्च स्वानुभूतिविषयीभूतं कञ्चिदर्थमुपदिशन्नुपदिशतीति व्यपदिश्यते। एकेनैव चोपदेशनव्यापारेणैते त्रयोऽप्यर्था विषयीक्रियन्ते। अत एवैकस्यामेवानुवचनक्रियायामविशेषादेवमुपचारा भवन्ति-वेदमुपदिशति, विद्यामुपदिशति, ब्रह्मोपदिशति, इति। एवं तादृशमेव स्वाध्यायमधीयानस्याप्येकस्यामेव तस्यामध्ययनक्रियायामविशेषात् त्रैविध्येनोपचारा दृश्यन्ते-वेदमधीते, विद्यामधीते, ब्रह्माधीते, इति। एवमेते त्रयोऽप्यर्थाः 'सहैव गृहीता भवन्तीति शब्द-सामान्याधिकरण्योपचारः, प्रावर्तत-स वेदः सा विद्या, तद्ब्रह्म।२। अथ परे सूक्ष्मदर्शिनः पश्यन्ति, यथाकथमपि प्रवर्तमानं विज्ञानं नत्वेव विषयानाकलितं कुत्राप्युपलभ्यते। अतएव शब्दप्रतिष्ठोऽपि नूनमयं विज्ञानभावः कंचिद्विषयं गृहीत्वैव कृतशरीरः स्यात्, तथा च शब्दप्रतिष्ठोऽयं विषयप्रतिष्ठोऽपि। अथ यावता रूपे नाम्नः समयो न गृहीतः स्यात्-नत्वेव तावता शब्दार्थसम्प्रत्यो भवति, सिद्धश्च तस्मादूरूपविषयकः संस्कारः सुतरां प्रतिपद्यते। अतश्च शब्दप्रतिष्ठोऽयं संस्कारप्रतिष्ठोऽपि। तदित्थमेक एवायं शब्दादुपजन्यमानो विज्ञानभावः शक्यते त्रेधा व्यपदेष्टुम्-वेदश्च विद्या च ब्रह्मचेति। एवं संस्कारप्रतिष्ठेऽपि नामरूपयोर्विषयप्रतिष्ठेऽपि नामसंस्कारयोः संक्रमो भवतीत्यनुसन्धेयम्। एक एव तु त्रयाणां तत्र तत्रादौ प्रवर्तते, इतरौ

पुनरत्रानुवर्तंते इत्यत एव वेदविद्याब्रह्मणां भेदव्यवहारः। सर्वत्र च सर्वे संक्रमन्ते—इत्यतस्तेषामभेदव्यवहारः—सवेदः, सा विद्या, तद् ब्रह्म ॥ ३ ॥

केचित्त्वमुमेवार्थमित्थं पश्यन्ति । यथा कथमपि प्रवर्तमानं विज्ञानं न त्वेव विषयानाकलितं कुत्राप्युलभ्यते। विषयरूपेणैव च तद्विज्ञानस्वरूपाधानात् । तस्माद्विषयरूपमेवतद्विज्ञानरूपमिति प्रमेयप्रमयोरभेदाध्यवसायः । एवं यथाकथमपि प्रवर्तमानं विज्ञानं न त्वेव शब्दानाकलितं स्वरूपं धत्ते । शब्देनैवान्तः सूक्ष्मोच्चरितेन तद्विज्ञानशरीरसम्पत्तेः ॥ उक्तं च

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥ इति ।

तस्माच्छब्दरूपमेवैतद्विज्ञानरूपमिति प्रमाणप्रमयोरभेदाध्यवसायः । एवं यथाकथमपि प्रवर्तमानं विज्ञानं कञ्चित्संस्कारमुत्पादयदेवोत्पद्यते, न त्वेव संस्कारमनुत्पाद्यैतत्क्षणायापि आत्मानं धत्ते यद्यप्यपेक्षाबुद्धिसहकृतविज्ञानेनोत्पाद्यमानः संस्कारो यथा दृढतां याति न तथोपेक्षाबुद्धिसहकृतविज्ञानेनोत्पाद्यमानः संस्कारो दृढो भवतीति सत्यम्, तथापि सर्वथ संस्कारो नोत्पद्यते इति-वक्तुमशक्यम्. यावदेवैतद्विज्ञानं प्रवर्तते तावदेवैतत्संस्कारस्य नाप्राप्तत्वात् तथैवानुभवात् । तस्मात् संस्काररूपमेवैतद्विज्ञानरूपमिति संस्कारप्रमयोरभेदाध्यवसायः। इत्थं च निष्प्रतिपक्षं सिद्ध्यत्यमुष्य विज्ञानस्य शरीरकोटिप्रविष्टाः शब्द–संस्कार–विषया अन्योन्यतादात्म्यशालिनः सन्तीति। विज्ञानशरीरे प्रविष्टानां तेषां भेदपुरस्कारेण विज्ञानस्वरूपासिद्धेः । अतएव शब्दोपलक्षितविज्ञाने विवक्षितस्य वेदशब्दस्य, संस्कारोपलक्षितविज्ञानेविवक्षितस्य विद्याशब्दस्य, विषयोपलक्षितविज्ञाने विवक्षितस्य ब्रह्मशब्दस्य च परस्पराधिकरणसांकर्य्येण प्रयोगा उपपद्यन्ते । त्रितयोपलक्षितविज्ञानस्यैकत्वात् । तस्मात् स वेदः, सा विद्या, तद् ब्रह्म ॥ ४ ॥

अथान्ये पुनरन्यथापि चक्षते । यथार्थज्ञानप्रतिपादके शब्दे किञ्चिदर्थविषयकविद्याप्रतिपादके शब्दे देवताप्रतिपादके च शब्दे मन्त्रशब्दश्चिराय रूढः, प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोस्तादात्म्यदृष्टिश्च देवदत्तोगतः, देवदत्तोऽयमित्यादिलोकव्यवहारप्राप्ता महर्षिव्यवहारसिद्धा च । तथा चोक्तं शतपथश्रुतौ—"मधुवाता ऋतायत इति । यां वै देवतामृगभ्यनूक्ता यां यजुः, सैव देवता सर्क्, सो देवता तद्यजुः ।

तद्वै तन्मध्वेव एष तृचः, रसो वै मधु, रसमेवास्मिन्नेतद्दधाति" इति । अत एव यथार्थज्ञाने यत्किञ्चिद्विद्यायां देवताविशेषे च मन्त्रशब्दः सुवचः । तस्मात् "नकिदेवाँ इनीमसि नकि आयोपयामसि । मन्त्रश्रत्यं चरामसि" इति मन्त्रे मन्त्रशब्दो वेदार्थः प्रयुज्यते । "ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः" इत्यत्र मन्त्रशब्दो विद्यार्थः, विद्यामेवहि महर्षयः श्रमेण तपसा परीक्ष्य पश्यन्ति । मन्त्रमाराधयेदित्यादिवाक्ये तु ब्रह्मार्थः, तस्यैवाराध्यत्वात् । एवं मन्त्रेऽपि नैगमिका (१) वेदशब्दमागमिका (२) विद्याशब्दं तथा "ओ३मित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन मामनुस्मरन्" इत्यादिना व्यवहर्त्तारश्च ब्रह्मशब्दं प्रयुञ्जते । तदित्थं व्यवहारसांकर्याद् वेदविद्याब्रह्मशब्दानामप्यैकार्थ्यं युज्यते—सवेदः, सा विद्या, तद् ब्रह्म ॥ ५ ॥

त्रयो वेदाः, त्रयी विद्या, त्रयं ब्रह्म । य एतद्विजानाति स ब्राह्मणो भवति, तस्माद् ब्राह्मणस्यायं निष्कारणो धर्मः, ब्रह्माधिगन्तव्यम्, विद्याधिगन्तव्या, वेदोऽधिगन्तव्य इति । तथा च श्रूयते "ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गःसरहस्योवेदोऽध्येतव्य" इति । (वाच० ७२ पृ० अङ्क०) अत्र निष्कारण इति वदता षडङ्गसरहस्यवेदाध्ययनं ब्राह्मणस्याधिकारिको धर्म इत्यर्थः संसूच्यते । यद्येवं ब्राह्मणो भूत्वा ब्रह्म नाधिगच्छेत् स ब्राह्मण्यात् पतितः स्यात् । तस्मान्नित्यं ब्राह्मणस्य ब्रह्माधिगमनं न तु काम्यमिति सिद्धम् । तत्र तावद्यदुच्यते ब्रह्माधिगन्तव्यमिति, तत्रेमे जागताः सर्वे भावा एव ब्रह्म "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" "ब्रह्मैवेदं सर्वम्" इत्यादिश्रवणात् । अथ यदुच्यते विद्याधिगन्तव्येति, तत्रैतानि संस्कारजातान्येव विद्या ।

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् । १ । य आतृणत्य वितथेन कर्णावदुःख सम्प्रयच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमच्चनाह । २ । अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा । यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् । ३ । यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूयाःनिधिपाय ब्रह्मन् ॥४॥

१ वैदिकाः । अग्निमीळे इत्यादि वाक्यात्मके मन्त्रे वेदशब्दस्य तैः प्रयुक्तत्वात् ॥

२ तान्त्रिकाः ह्रीं श्रीं क्रीं स्त्रीं—इत्यादि पदात्मकेमन्त्रे विद्याशब्दस्य तैःप्रयुक्तत्वात् ।

इत्यादिश्रवणात्। "सेयं विद्या श्रुतिमति बुद्धिः, तस्यास्तपसा परमीप्सितव्यम्" इति निरुक्तादिस्मरणाच्च। अथाप्युच्यते वेदोऽधिन्तव्यइति, प्रमाणजातान्येव तत्र वेदः। "वेदेन रूपे व्यपिबत् सुतासुतौ प्रजापतिः" इति श्रवणात्।

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते।
एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता॥

इत्यादिस्मरणाच्च।

"आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दार्थसंप्रत्ययः" इत्यारभ्य "मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रमाण्यात्" इत्येतदन्तैरष्टादशसूत्रैःपरमर्षिणा शब्दात्मकप्रमाणाभिप्रायेणैव वेदपदार्थनिर्वचनाच्च।

अथवा यदुच्यते ब्रह्माधिगन्तव्यमिति, ऋग्यजुःसमान्येव विषयात्मकानि, तत्र ब्रह्म-ऋग्यजुःसामातिरेकेण जगद्विषयाभावात्।

यत्किञ्चिदिदं दृश्यते तत्सर्वमृग्यजुःसामसमवायः। अनन्ताश्च ऋग्यजुःसामसमवायाः। "भरद्वाजो ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास तं ह जीर्णिं स्थविरं शयानम् इन्द्र उपव्रज्योवाच भरद्वाज! यत्ते चर्थमायुर्दद्यां किमनेन कुर्या इति। ब्रह्मचर्यमेवैतेन चरेयमिति होवाच। तं ह त्रीन् गिरिरूपानविज्ञातानिव दर्शयाञ्चकार। तेषां हैकैकस्मान्मुष्टिमाददे। स होवाच, भरद्वाजेत्यामन्त्र्य। वेदा वा एते। अनन्ता वै वेदाः। एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्भिरन्ववोचथाः अथत इतरदननूक्तमेव। (तै०ब्रा० ३।१०।१०।३।४।) इति तैत्तिरीयश्रवणात्।

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम्।
दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम्॥

इति मनुस्मरणाच्च।

तिस्र एवैता देवता इति नैरुक्ता आहुः-अग्निर्भूस्थानो वायुरन्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थान इति। तदतो यत्किञ्चिद्देवैतस्मिन् जगत्याग्नेयं तत्सर्वमृग्भवति तत्प्रतिपादकं च शास्त्रमृग्वेदः स्यात्। तथा यत्किञ्चिद्देवैतस्मिञ्जगति वायव्यं तत्सर्वं यजुर्भवति। तत्प्रतिपादकं च शास्त्रं यजुर्वेदः स्यात्। अथ यत्किञ्चिद्देवैतस्मिञ्जत्यादित्यं तत्सर्वं साम भवति। तत्प्रतिपादकं च शास्त्रं सामवेदः स्यात्। अतश्चैतेभ्य एवैते मन्त्राः संजाता इत्याहुः।

अथ यदुच्यते विद्याधिगन्तव्येति । ऋग्यजुःसामान्येव संस्कारात्मकानि तत्र विद्या— "देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशन्निति" (१ । ४ । २ ।) "प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्—

अग्नेर्ऋचो वायोर्यजूंषि सामान्यादित्यात् । स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्—" इति च छन्दोग्यश्रवणात् (१ । १७ । १-१०)

"यदृचैव हौत्रं क्रियते यजुषाध्वर्यवं साम्नोद्गीथं व्यारब्धा त्रयी विद्या भवति । अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते इति त्रय्या विद्यया इति ब्रूयात्" इति । ऐतरेयश्रवणात् (५ । ५ । ८)

अथाप्युच्यते—वेदोऽधिगन्तव्य इति । ऋग्यजुःसामान्येव प्रमाणात्मकानि तत्र वेदाः ।

"यस्मिन् वेदा निहिता विश्वरूपास्तेनौदनेनातितराणि मृत्युम्"

इत्याथर्वणश्रवणात् । (४ । ७ । ५ । ६)

"वेदेन रूपे व्यपिबत् सुतासुतौ प्रजापतिरिति" शुक्लयजुःश्रवणात् ।

"त्रयो वेदा अजायन्त । ऋग्वेद एवाग्नेरजायत । यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात्" इत्यैतरेयश्रवणात् ।

"ये अर्वाङ् उत वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो वदन्ति । आदित्यमेव ते परिवदन्ति सर्वे अग्निं द्वितीयं तृतीयं च हंसम्" इति तैत्तिरीयारण्यक (२ अ.) श्रवणात् ।

"धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः" ।

"वेदोऽखिलो धर्ममूलम्" वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ" इत्यादिस्मरणाच्च ।

तथाप्येतानि ब्रह्मविद्यावेदपदाभिधेयानि ऋग्यजुःसामानि तानि विषयसंस्कारशब्दभेदात्त्रिविधानीति निष्कर्षः । तत्र विज्ञानोपाधिभूतानि विषयरूपाणि ऋग्यजुःसामानि ब्रह्मपदार्थः । विज्ञानोपाधिभूतानि संस्काररूपाणि ऋग्यजुःसामानि विद्यापदार्थः । इत्येतदुभयमुपरिष्टाद्विस्तरेण निरूपयिष्यामः इह तावद्वेदपदार्थो निरूप्यते ।

ऋग्यजुःसामानि शब्दरूपाणि वेद इति हीदानीं वेदपदार्थो निर्णीतः । तत्र यः शब्दसमुदायात्मकः शब्दो योऽपि वा तदेकदेशभूत एकैकवाक्यात्मकः शब्दः, उभयत्रापि पद्यगद्यगानत्वेविध्यत परिच्छेदत्रयवत्त्वयं वेदशब्दो निरूढः । शब्दपक्षे पद्यस्य ऋक्त्वात् । गद्यस्य यजुष्ट्वात् । गानस्य साम-

त्वात्। तत्रैकैकापि ऋग् वेदो भवति, अथ बह्व्य ऋचः समुदिता अपि वेदः। तत्र एकदेशभूते ऐकैक-वाक्यात्मके शब्दे वेदशब्दवन्मन्त्रशब्दोऽपि सामानाधिकरण्येन प्रवर्तते। एकैका ऋग्, एकैकं वा यजुः एकैकं च साम, भवत्येकैको मन्त्रः। तस्मादेकैकविषयावबोधकमेकैकं वाक्यमेकैको मन्त्र इति सिद्धं वेदापरपर्यायस्यापि मन्त्रस्य वेदैकदेशत्वम्। अत एव सर्वानुक्रमणीवृत्तिभूमिकायां षड्गुरुशिष्यः—

मन्त्रब्राह्मणयोराहुर्वेदशब्दं महर्षयः।
विनियोक्तव्यरूपो यः स मन्त्र इति चच्यते॥
विनयोक्तव्यरूपश्च त्रिविधः संप्रदश्यते।
ऋग्यजुःसामरूपेण मन्त्रो वेदचतुष्टये॥

इत्येवं मन्त्रस्य वेदशब्दप्रतिपाद्यत्वं प्रतिपाद्य तस्य तद्व्यतिरिक्तवेदैकदेशत्वमभ्युपैति। "कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे" इति वदन् निरुक्तकारोऽप्यमुमर्थं द्रढयति। यथा च नैगमिका अमुष्मिन् मन्त्रजाते वेदशब्दं प्रयुञ्जते एवमागमिकास्तत्र विद्याशब्दं व्यवहरन्तीति द्रष्टव्यम्। तदित्थं मन्त्रमात्रपरत्वाभिप्रायेणैव "इमे सर्वे वेदा निर्मिताः सकल्पाः सरहस्याः सब्राह्मणाः सोपनिषत्काः सेतिहासाः सान्वाख्यानाः सपुराणाः सस्वराः ससंस्काराः सनिरुक्ताः सानुशासनाः सानुमार्जनाः सवाकोवाक्याः" इत्येवमथर्ववेदमन्त्रे वेदशब्दः प्रयुज्यते। यतश्च प्रत्येकमन्त्राणां वेदत्वं सिद्ध्यति तत एव वा मन्त्रसंहिताया अपि वेदत्वमपरिहार्यम्, धनराशेर्धनत्ववत्, वाक्यराशेश्च वाक्यत्वोपचारवत्। तत्र च वेदशब्दस्त्रयीशब्दसमानाधिकरण इत्यपि द्रष्टव्यम्।

अथ मन्त्रब्राह्मणमेवाहुः "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति" बौधायनापस्तम्बादिसूत्रेषु "आम्नायः पुनर्मन्त्राश्च ब्राह्मणानि च" इत्यथर्ववेदीयकौशिकसूत्रादिषु—

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा।
सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः॥

इत्यादिमन्वादिवचनेषु च मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरेवायमाम्नायशब्दसमानाधिकरणो वेदशब्दः

प्रवर्तते । यतश्च ब्राह्मणेऽप्ययं वेदशब्दः प्रसिद्धोऽत एव मन्त्रब्राह्मणयोर्मध्यकालसम्भूतानां गाथानामपि सिद्धमेव वेदत्वमित्यवधेयम् । अथ पुनः "मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन्, को न ऋषिर्भविष्यतीति । तेभ्य एतं तर्कमृषिं प्रायच्छन्, मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहमभ्यूढम् । तस्माद्यदेव किंचानूचानोऽभ्यूहति-आर्षं तद्भवति—

हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः ।
अत्रा ह त्वं विजहुर्वेद्याभिरोह ब्रह्माणो विचरन्त्यु त्वे ॥

ओहब्रह्माण ऊहब्रह्माणः—ऊह एषां ब्रह्मेति वा । सेयं विद्या श्रुतिमति बुद्धिः, तस्यास्तपसा पारमीप्सितव्यम्" इति निरुक्तपरिशिष्टप्रकरणात् "विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः" इति कल्पसूत्राच्च मन्त्रब्राह्मणातिरिक्तस्य मन्त्रर्थमीमांसारूपस्य तर्कस्यापि वेदत्वमास्थीयते । अत एव मानवे धर्मशास्त्रे हि

त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरा ।
दशावरा वा परिषद् यं धर्मं परिकल्पयेत् ।
त्र्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ।
आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ।

इत्यादिना सत्तर्कस्य वेदार्थरक्षकत्वाद्वेदवदभ्यर्हणीयत्वं स्मर्यते । तर्कश्च 'अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः" इति पारमर्षसूत्रे स्वरूपतो दर्शितः । तदित्थं मन्त्राश्च ब्राह्मणानि च तर्कश्च वेद इत्ययमर्थोऽभ्यवसीयते ।

अत्रायमभिसन्धिः-शब्दोपहितं विज्ञानं वेदः, इति हि तावत्पूर्वं व्याख्यातम्, अथ च शब्दोपहितविज्ञानवद्विज्ञानोपाधिभूतः शब्दोऽपीष्यत एव वेदः, शाब्दविज्ञानस्य तदविनाभावात् ।

शब्दश्चायं स्वतः प्रमाणमिष्यते, इतरानपेक्षत्वात् । अप्रामाण्यं तु तस्य दोषसमुच्चयादेवानुसन्धीयते, तेनायं शब्दस्त्रेधा-स्वतः प्रमाणम् परतः प्रमाणम्, अप्रमाणम्, चेति । अथवैतत् त्रयमन्यथा विभावितव्यम्-आप्तं वाक्यम्, आप्तस्य वाक्यम्, अनाप्तवाक्यं चेति । आप्तस्तु यथाभूतमर्थं प्राप्तः सत्यनिष्ठः, सत्यं हि प्रमाणानां प्रमाणतमसर्वविचालि ब्रह्मतत्त्वम् । तथाविधसत्यार्थप्रतिपादकत्वात् सत्यनिष्ठमिदं दिव्यभाषारूपं प्रथमं शब्दजातं सर्वमपि सत्यमाप्तमस्तीत्यत एवाप्तं वाक्यमित्युच्यते । यत्तावत्सत्यार्थप्रतिपादकं वाक्यं तत्कथं नामाप्रमाणं भवितुमर्हतीत्यत एवैतदसन्दिग्धार्थप्रामाण्यकं सर्वमिदं वैदिकं वाक्यं नित्यप्रमाणमिष्यते, दोषागन्धानाघ्राणात् [१] अथ परीक्षकभाषारूपं द्वितीयं शब्दजातं दृष्टानेकसमयव्यभिचारं भवतीत्यतः प्रमाणान्तरसंवादं विना सत्यमिदमाप्तमनाप्तं वेत्येवं संदिग्धप्रामाण्यकत्वात् स्वप्रामाण्ये वक्तुराप्तत्वं नितरामपेक्षते, आप्तस्य वाक्यं चेत्प्रमाणमन्यथा त्वप्रमाणमिति । प्रमाणान्तरसंवादाद्वा तद्भूतत्वेन गृह्यते, वाक्यगृहीतोऽर्थो यदि नाम प्रमाणान्तरेण प्रत्यक्षादिनापि गृह्यते तदा तद्वाक्यस्याप्तत्वं सुगृहीतं भवति प्रमाणान्तरविसंवादे त्वनाप्तत्वम् । अथ वाक्यगृहीतेऽर्थे तत्संवादकं विसंवादि चैकमित्येवं विरुद्धप्रमाणद्वयसम्पाते तु बलवत्प्रमाणानुरोधेन व्यवस्था । एतमेवार्थं सर्वं सूचयितुमिवैतरेयकश्रुतौ "कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुम्, सत्यसंहिता वै देवाः, अनृतसंहिता मनुष्याः" इति पूर्वपक्षीकृत्य "एतद्वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुः" इत्यादि समाधाय च देवभाषाया नित्यं प्रामाण्यम्, मनुष्यभाषासु तु बलवत्प्रमाणान्तरसंवादादन्तरतः प्रामाण्यमिति, व्यवस्थापितम् । तदित्थं क्वचिद्वक्तुराप्तत्वग्रहणाच्छब्दस्य प्रामाण्यम्, क्वचित्तु प्रमाणान्तरसंवादाद्वाक्यस्याप्तत्वं सुगृहीतं भवतीत्यस्तत्प्रामाण्यादेव तादृशवाक्यप्रयोक्तुराप्तत्वं प्रतिपद्यते । ईदृशमीदृशं च वाक्यं शब्दत्वात् स्वतः प्रमाणमपि दोषसंबन्धानुबन्धशङ्कया परतः प्रमाणं भवति, अत एव प्रथमकक्षाकशब्दप्रामाण्यापेक्षयेदमवरकक्षाकप्रामाण्यकं भवति ॥२॥ अथ लोकभाषारूपं तृतीयं शब्दजातमपरीक्षकोक्तत्वाद् वञ्चकोक्तत्वाद्वा निःसन्दिग्धाप्रामाण्यकं भवति, तद्धि सत्याप्रतिष्ठितत्वादर्थं यथाभूतमनाप्तं भवतीत्यप्रमाणमेव, दोषगन्धाकुलितत्वात् ॥३॥ तथा चैतेषु त्रिविधेषु शब्दजातेषु यत् प्रथमं दिव्यभाषारूपं सत्यप्रतिष्ठितत्वादसन्दिग्धप्रामाण्यकमाम्नायते तत्रैवायं वेदशब्दो निरूढो न द्वितीये न त्वेव तृतीये—इति ।

अत्रेदं प्रत्यवतिष्ठन्ते-यत्तावदुच्यते, न द्वितीये न तृतीये इति-तदेतत्प्रतिज्ञामात्रं भवति। शब्दवेदयोरुभयोरपि शब्दयोः पर्यायाभिधायितया स्मर्यमाणत्वाच्छब्दसामान्ये शब्दशब्दसामानाधिकरण्येन वेदशब्दप्रयोगौचित्यात्। तथा हि भगवान् बादरायणस्तावद् "ईक्षतेर्नाशब्दम्, शब्दादेव प्रमितः, न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्, युक्तेः शब्दान्तराच्च श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्, शब्दाच्च, प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः, पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः, प्राणवता शब्दात्, मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च, अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्, स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः, अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्, पुरुषार्थोऽतः शब्दात्, शब्दश्चातोऽकामकारे।" इत्येतेषु ब्रह्मसूत्रे प्रमाणभूतं वेदं निर्दिदिक्षुः शब्दशब्दमभ्यासेन प्रयुङ्क्ते। शब्दसामान्ये प्रामाण्याभिमानाच्छब्दवेदयोरनर्थान्तरत्वाभिमानाच्च। वेदप्रामाणकोऽर्थो धर्म इत्यभिमन्यमानो भगवान् जैमिनिरपि "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः, इत्येवं शब्दसामान्ये संभवन्तीं चोदनामविशेषाल्लक्षणत्वेनोपदिश्य शब्दसामान्यस्य वेदत्वमभिप्रैतीति गम्यते। स्पष्टं चाग्रे वेदस्यैव धर्मे प्रामाण्यमस्ति न प्रत्यक्षादीनामित्युपदेष्टुम् "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्" इति सूत्रेण शब्दसामान्यस्य धर्मे प्रामाण्यमाचष्टे। यदि शब्दविशेषोऽभविष्यत्, नूनं तर्हि लौकिकशब्दस्य धर्मे निमित्तत्वं वारयितुमिह केनचिद्विशेषणेन शब्दं व्यशेषयिष्यत्। तस्माच्छब्दसामान्यं धर्मे प्रमाणम् युक्तं चैतत्, अन्यथा "धर्मो राजकृतश्च यः" इत्युक्तदिशा राजकृतधर्माणां म्लेच्छादिधर्माणां वा धर्मशब्देन व्यवहारो व्याकुप्येत। कः पुनरपक्षपाती विद्वानेवमर्थं श्रद्दधीत यदिह ब्राह्मणग्रन्थोक्त एवार्थो धर्मोऽन्यस्तु धर्म एव नास्तीति। मास्माकं धर्मोऽभूदन्येषां तु सोऽवश्यं धर्मः तस्माद्धर्मसामान्यलक्षणे शब्दसामान्यं प्रमाणम्, प्रमाणभूतस्तु शब्दो वेद इत्युच्यते-वेद इति वैदिकभाषाशब्दः प्रमाणार्थः, प्रमाणमिति संस्कृतभाषाशब्दो वेदार्थः। स्वे धर्मे यस्य यत्प्रमाणवाक्यं स तस्य वेदः, तस्माच्छब्दसामान्य वेद इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम्। परमर्षयश्च भगवन्तो गौतमादयः प्रमाणपरीक्षायां प्रमाणसंग्रहाय निर्दर्शितेषु प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्देष्वविशेषाच्छब्दसामान्यस्य प्रामाण्यमुपदिशन्ति। यद्यपि चानन्तरं "आप्तोपदेशः शब्दः" इत्येवं विशेषयन्तोऽनाप्तवाक्यानामुपसंग्रहं निराकुर्वते, तथापि दोषसमुच्चयात् तेषां फलोपधायकं प्रामाण्यं नास्तीत्यत्रैवार्थे तात्पर्यमवसेयम्. अन्यथानाप्तवाक्यानां शब्दत्वमेवापलप्येत, तच्चाशास्त्रार्थः स्यात्।

प्रामाण्यं तु भवति द्विविधम्–अर्थागतं च फलागतं च चेति । यदिह वास्तविकं तर्कादुपनीयते । तदर्थागतम्, फलागतं तु लोकव्यवहारे दृष्टप्रत्ययम् तच्चावास्तविकमपि लोकव्यवहारोपयोगितया तदनुरोधादभ्युपगम्यते । तत्रेदमर्थागतं प्रामाण्यं शब्दसामान्यस्योपदिश्यते, फलागतं तु नितरामाप्तवाक्यस्यैव, नानाप्तवाक्यस्यापि । बलवत्प्रमाणान्तरविसंवादेन विरुद्धज्ञानसहकारात् पूर्वज्ञानोपजन्यव्यवहारप्रवृत्तिप्रतिबन्धात् । तथा चार्थागतं प्रामाण्यं शब्दसामान्यस्यास्तीति जैमिनिशास्त्रार्थः । तत्रेदमर्थागतं प्रामाण्यं वेदशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भवेदयं द्वितीयस्तृतीयश्च शब्दो वेदः ।

अपर आह–गौतमीये प्रमाणसंग्रहसूत्रे न प्रत्यक्षमिन्द्रियात्मकम्, नानुमानं व्याप्यम्, न वा शब्दः शब्दः । किन्तु ज्ञानविशेषा एवैते प्रत्यक्षानुमानशब्दशब्दैरिष्यन्ते । प्रमा तावद् द्वेधा मुख्या, गौणी च । अत एव प्रमाणमपि द्वेधैव–मुख्यं गौणं च । तत्र मुख्यप्रमाजनकानि ज्ञानान्येव चत्वारि गौणप्रमारूपाणीह प्रत्यक्षादिशब्दैर्निर्दिश्यन्ते । प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणसूत्रे "इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्" इत्यत्र स्पष्टं ज्ञानशब्दोल्लेखात् । ये तु केचित्साहसिकाः सूत्रमिदं प्रत्यक्षप्रमालक्षणतया व्याचक्षते ते प्रणम्या एवेत्यलम् । अथ "आप्तोपदेशः शब्दः" इत्यत्र सूत्रे यद्यपि ज्ञानजनकशब्दप्रयोगार्थोऽयमुपदेशशब्दः प्रयुज्यते तथापि प्रयुज्यमानशब्दजन्यज्ञानमेवात्र तदर्थो नेयः, तथैवौचित्यात् । अयमभिसन्धिः-सिद्धे शाब्दविज्ञाने ऐन्द्रियकज्ञाने वा नूनं तद्विरोधिजिज्ञासा पश्चादुपतिष्ठते, स क्षणमन्विष्यमाणो यदि नोपलभते प्रतिबन्दिनं कञ्चन दोषं तदा पूर्वज्ञानादेवास्य पार्ष्णिकं ज्ञानमवगमो नाम जायते, सा प्रमा व्यवहारोपयोगिनी, सा मुख्या, सा चैका । तस्या एवोत्पादकानि त्रीणि चत्वारि षड्ष्टौ वा ज्ञानान्येव प्रमाणानि । अथ चेदसौ पश्यति कंचन दोषं बलवन्तं विरोधिज्ञानहेतुं तर्हि न त्वेवास्य तज् ज्ञानमवगमो नाम जायते, तत्रास्य शाब्दज्ञानस्यैन्द्रियकज्ञानस्य वा पार्ष्णिकज्ञानजनकत्वरूपं मुख्यं प्रामाण्यमपोद्यते "आप्तोपदेशः शब्दः" 'अव्यभिचारि प्रत्यक्षम्" इति विशेषणद्वाराचार्यैः । अथ गौणं तु प्रामाण्यमिन्द्रियस्येव शब्दसामान्यस्यापि न शक्यते प्रत्याख्यातुम्, गृहीतसमयस्याव्यवहितोत्तरमेव शब्दश्रवणादुपजायमानस्य विज्ञानस्य वारयितुमशक्यत्वात् । तत्रास्य गौणप्रामाण्यवतः शब्दसामान्यस्य शब्दज्ञानस्य वा वेदत्वमस्तीति जैमिनेर्धर्मप्रमाणपरीक्षातोऽवगम्यते, तस्मात्स्यादयं द्वितीयस्तृतीयश्च शब्दो वेदः ॥ २ ॥

अपर आह–यथा कामलादिदोषसंयोगात्पीतशङ्खप्रत्यायकस्यापि चक्षुषः पीतत्वांशमात्रे प्रामाण्यमपोद्यते न सर्वथैतदप्रमाणमेव चक्षुरिति विश्वासः साधीयान् एकेनैव व्यापारेण जनितस्यैकस्य विशिष्टप्रत्ययस्य सर्वथैवाप्रामाण्येऽभ्युपगम्यमाने शङ्खाद्यंशेऽपि प्रमाया अप्रमात्वापत्तेः न चेष्टापत्तिः, प्रतीतिविरोधात्; एवममुष्य शब्दस्यानाप्तोच्चरितत्वरूपदोषसंयोगादतथाभूतार्थप्रत्यायकत्वेऽपि कस्मिंश्चिद्विशेषणांशमात्रे प्रामाण्यमपोद्यते, न तु सर्वथैतदप्रमाणमेवानाप्तवाक्यमिति विश्वासः साधीयान् । एकस्माद्वाक्यादेकदा प्रयुक्तादेकेनैव व्यापारेण जनितस्यैकस्य विशिष्टप्रत्ययस्य सर्वथैवाप्रामाण्येऽभ्युपगम्यमाने संभवदर्थांशतोऽपि प्रमाया अप्रमात्वापत्तेः; न चेष्टापत्तिः, प्रतीतिविरोधात् । तस्मादेवमंशाप्रामाण्येऽपि विशिष्टप्रत्ययस्य प्रमात्वं न व्याहन्यते-इति सर्वविधः शब्दः प्रमाणमेवोपपद्यते । प्रमाणभूतश्च शब्दो वेद इति सिद्धं द्वितीयस्तृतीयश्च शब्दो वेद इति ॥ ३ ॥

अपर आह–पीतशङ्खप्रत्ययेनेदं पीतत्वं नितान्तमविषयम्, प्रत्यायके चक्षुषि तेजसि पित्तसंयोगात्तद्गोचरे पीतगुणोपलम्भस्य वास्तविकत्वात् । नापि वा तत्र पीतगुणस्य शङ्खेन संबन्धः प्रत्यायितोऽसदर्थः, पीतगुणकेन तेन तेजसा संबद्धे तस्मिन् शङ्खेऽवश्यमस्य पीतगुणस्योपसंक्रमणात्, तस्मात् सर्वथा पीतशङ्खप्रत्यायकमपीदं चक्षुः प्रमाणमेव न त्वंशतोऽपीदमप्रमाणं भवितुमर्हति । प्रत्युत यदि पित्तसंयुक्तं चक्षुरपीतं शङ्खं प्रत्याययेत् तदानीमेवेदमप्रमाणं स्यात् सतस्तत्र दोषकार्यस्य पीतत्वादेरनवबोधात् । पीतं तु शङ्खं प्रत्याययदिदं भवत्येव पित्तविकारप्रत्ययहेतुत्वादविकलं प्रमाणम् । यदि तु तस्य प्रामाण्यमेवापोद्येत तर्हि दोषज्ञानं संशयविपर्ययादिविशेषज्ञानं वा सर्वथैवापलपितं स्यात्, प्रमाणाभावादिति लोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात्सर्वं प्रत्यक्षं प्रमाणमेव, किन्तु नैवंविधेन प्रत्ययेन लोकव्यवहारः प्रवर्तनीयो दोषसमुत्थितत्वादित्येवमर्थं प्रतिपादयितुमिवेदमव्यभिचारि प्रत्यक्षं प्रमाणं भवतीति विशेषणेन भगवाननुजग्राह । एवमेवायं प्रथमे इत्यपुत्रे पुत्रत्वं विदधद्वक्तृकवाक्यं न नितान्तमविषयं भवति "यन्मनसा मनुते तद्वाचा वदति" इति श्रुतेः प्रत्यायके शब्देऽपुत्रारोपितपुत्रत्वबुद्धिसंयोगात् तद्गोचरे पुत्रत्वबुद्धेर्वास्तविकत्वात् । तद्यसौ तत्र पुत्रत्वमभावयमानो ब्रूयात् नैव तर्हि स तथा वाक्यं वक्तुमपि शक्नुयात् । अथैवं भावितस्यापि पुत्रत्वस्य तेनापुत्रेण संबन्धः प्रत्यायितोऽसदर्थः स्यादित्यपि न भ्रमितव्यम्, पुत्रत्वारोपबुद्ध्या गृहीते व्यक्तिविशेषे प्रत्यास्य मानस्यैतस्य सम्बन्धस्यावश्यो-

पगन्तव्यत्वात्-तस्मात् पुत्रत्वगुणकप्रत्यायकमिदं वाक्यं प्रमाणमेव न त्वंशतोऽप्यप्रमाणं भवतुमर्हति, प्रत्युत यद्यारोपबुद्धिसंयुक्तं वाक्यमनारोपितपुत्रत्वं व्यक्तिविशेषं प्रत्याययेत् तदानीमेवेदमप्रमाणं स्यात्, सतस्तत्रारोपकार्यस्य पुत्रत्वादेरनवबोधनात् । आरोपितपुत्रत्ववन्तं तु प्रत्याययदिदं भवत्येवारोपप्रत्ययहेतुत्वादविकलं प्रमाणम् यदि तु तस्य प्रामाण्यमेवापोद्येत तर्हि वञ्चकत्वज्ञानमविज्ञत्वज्ञानं वा सर्वथैवापलपितं स्यात्, प्रमाणाभावादिति लोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः। तस्मात्सर्वः शब्दः प्रमाणमेव, किन्तु नैवंविधेन प्रत्ययेन लोकव्यवहारः प्रवर्तनीयो दोषसमुचित-त्वादित्येवमर्थं प्रपिपादयितुमिवेदमाप्तवाक्यं शब्दः प्रमाणं प्रभवतीति विशेषणेन भगवाननुजग्राह । इत्थं च सति शब्दानामप्रामाण्यकारणं नोपलभामहे, ततः सर्वविधः शब्दः प्रमाणमेवेति प्रतिपद्यामहे, प्रमाणशब्दस्तु वेद इति भवेदयं द्वितीयस्तृतीयश्च शब्दो वेदः ॥ ४ ॥

अथवेदमन्यथान्यथा निरूपयितुं पारयामः । अयं मे पुत्र इत्येकमेवेदं वाक्यं पुत्रे पुत्र-ज्ञानं विदधत् क्वचिदपुत्रेऽपिपुत्रज्ञानं विधत्ते—तत्रैतस्यैकस्यान्यत्र प्रामाण्यमेकत्राप्रामाण्यमिति द्वैविध्यं नोपपद्यते—प्रमाणस्याप्रमाणत्वासंभवात् । अथवा यत्र कचिदस्य प्रामाण्यमुपगम्यते ताव-तैव तु पर्याप्तं प्रामाण्यमेतस्य शब्दस्य प्रतिपत्तुं पारयामः। न वयं ब्रूमो यत् प्रमाणं सर्वत्र प्रमाणं तदेव प्रमाणं स्यादिति, अपि तु यदेकत्रापि क्वचित् प्रमाणं तदपि प्रमाणं शक्यं व्यपदे-ष्टुमिति पश्यामः । अथवा सर्वत्र शब्दः स्वविषये स्वतः प्रमाणम्, अप्रामण्यन्तु तस्य परतः प्रतिपद्यते । अयं मे पुत्र इति हि वाक्यं सर्वत्रैव पुत्रे पुत्रज्ञानं जनयत् प्रमाणं भवितुमर्हति तदेतदनाप्तो यद्यपुत्रे प्रयुञ्जीत सोऽयं प्रयोक्तुः प्रयोगदोषो भवति न शब्ददोषः । अस्ति यदि पुत्रे प्रयुक्तः, अस्ति वा यद्यपुत्रे प्रयुक्तः सर्वत्रायं शब्दः पुनरेकरूपेणार्थमभिधत्ते; तस्मादयं सर्वविध एव स्वतः प्रमाणमिति मन्यामहे । प्रमाणवाक्यं च वेद इति भवेदेवायं द्वितीयस्तृतीयश्च शब्दो वेदः ।

अथ ब्रूयात्—अस्तु तावदयं सर्वविध एव शब्दः प्रमाणम्, अथापि न सर्वविध एव शब्दः शक्यो वेद इति व्यपदेष्टुम् । न खलु वेदशब्दो यौगिको येनाय प्रमाणपदसामानाधिक-रण्येन प्रदेशमवगाहेत; अपि तु संज्ञाशब्दोऽयं प्रमाणविशेषे रूढः। स यत्र यत्र प्राचामभियु-क्तानां व्यवहारे भूयसा प्रयुक्तो दृश्यते तत्र तत्रैनं रूढं मन्यामहे; न तेषां प्रदेशानामेकस्मादप्येनं वेदशब्दमपचारयामो न वातिरिक्ते प्रदेशे प्रौढिवादेन संचारयामः स यथेदं मन्त्रसंहितामात्र वेदो न ब्राह्मणं न तर्क इति साहसिकानां प्रवादः प्रलापमात्रोऽवज्ञायते तथैव तु निर्विशेषं दिव्यभाषावत्

परीक्षकभाषा लोकभाषा च वेद इत्यप्यनभिज्ञानां प्रवादः प्रलापो नास्तीति न जातु मन्यामहे तस्मात् सुष्ठूक्तमयं वेदशब्दःप्रथमे रूढो न द्वितीये न तृतीये चेति । अत्रेदमावदमहे—

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।
एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥

इत्येवमादिस्मरणात् प्रमाणविशेषेषु तृतीये प्रमाणसामान्ये वेदशब्दो रूढ इति विज्ञायते. अत एव च वेदाः प्रमाणमित्यपि स्मृतिः संगच्छते, अन्यथा वेदस्य शब्दातिरिक्तप्रमाणत्वेऽभ्युपगम्यमाने चतुर्थप्रमाणसिद्धौ तदतिरिक्तानामेवप्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं समर्पयन् सर्वा प्रामाणपरीक्षाशास्त्रमपर्याप्तं स्यात्। दिव्यभाषामात्रस्य वा वेदत्वेऽभ्युपगम्यमाने तस्यैव प्रामाण्यमपवशान्ते संप्रवेशाभ्युपगमे लोकभाषावत् परीक्षकभाषाया अप्यप्रमाण्यापत्तिरिति सर्वलोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गो लोकविरोधश्च स्यात्, आपामरं लोके व्यवह्रियमाणानां शब्दानां प्रामाण्यस्याबालवृद्धं सुप्रतिपन्नत्वात् । तस्मादनपेक्षत्वात् स्वतः प्रमाणभूताः सर्वविधा एव शब्दाः प्रमाणत्वेनेव वेदत्वेनाप्यभ्युपगन्तव्याः, प्रमाणशब्दस्त्वस्यैव वेदशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति सिद्धम् । तथा च सति यदुच्यते न द्वितीये न तृतीते इति साहसमात्रं तु तद्भवतीति ।

अत्रेदं प्रतिवक्तव्यम्। नित्यप्रमाणशब्दत्वं वेदशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं न प्रमाणशब्दत्वमात्रम्, रागद्वेषादिदोषसंसर्गशङ्कयोपजायमानासत्यनिष्ठत्वसंदेहनिरासाय प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरसंवादसापेक्षत्वात् परतः प्रमाणे स्मृत्यादिशब्दे प्रमाणतयैवोपगृहीतेऽपि तत्र वेदशब्दव्यवहारादर्शनात्। अथवा स्पष्टशब्दैनैवेदानीं व्याख्यास्यामः—ऋग्यजुःसामपदप्रसिद्धा मन्त्राः, कल्पारण्यकोपनिषत्पदप्रसिद्धानि ब्राह्मणानि, प्रतिष्ठितसत्तार्कश्चेत्येतदर्थत्रयरूपायां नित्यप्रमाणभूतायां दिव्यभाषायामेवार्थं वेदशब्दो निरूढः, प्राचां तथा व्यवहारदर्शनात् । न तु परीक्षकभाषा लोकभाषा वा वेदो भवितुमर्हति—प्राचां तत्र वेदशब्दप्रयोगादर्शनात् । यत्किञ्चिद्गुणानुरोधप्रकल्पितसमत्रमात्रसाराणां संज्ञाशब्दानां योगरूढशब्दानां वा प्रदेशेषु नियतेषु सत्सु योगानुरोधान्न्यूनातिरिक्तप्रदेशकल्पनमन्याय्यम्, तस्मात् तृतीये प्रमाणसामान्ये वेदशब्दो रूढ इति यदुक्तं तन्नावकल्पते । प्रत्यक्षेणानुमित्या वेत्यादिस्मृतिस्तु प्रत्यक्षानुमित्ययोग्येविप्रकृष्टतमेऽतीन्द्रियाद्यर्थे लौकिकपरीक्षकशब्दानामप्ययोग्यतया कथं कर्तव्यमित्येवं विजिज्ञासूनामनुग्रहाय प्रवर्तमाना सत्यज्ञानानन्दमयार्थप्रतिपादकत्वान्नित्यप्रमाणभूतेन दिव्यभाषाशब्देनानपेक्षप्रमाणेनानपेक्षं ज्ञानं कर्तव्यमित्युपदिशति केवलं न तु तृतीये प्रमाणसामान्ये

वेदशब्दस्य वृत्तिं प्रतिपादयितुमेषा प्रवर्तते तस्मादन्यार्थेनान्यार्थप्रकल्पनमशास्त्रार्थः । जैमिनीयशास्त्रस्यापि धर्मसामान्यं प्रति शब्दसामान्यं प्रमाणमत एव धर्मविशेषं प्रति शब्दविशेषः प्रमाणं स्यात्, तथा चैतस्य चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यव्यवस्थानरूपस्यार्यधर्मस्य प्रमाणभूतो यः शब्दविशेषो वेदाख्यः स शब्दतोऽर्थतः सम्बन्धतश्च सम्यग् विचार्यते येन धर्मलक्षणं व्यापन्नं न भवेदित्येवंपरतया प्रवृत्तिर्न तु शब्दसामान्ये वेदशब्दप्रवृत्तिमाख्यातुं तत् प्रवर्तते, तादृशतात्पर्यग्राहकवचनस्य तत्रादृष्टत्वात् । अथ लोकव्यवहारोपयोगि फलागतं प्रामाण्यमाप्तवाक्यस्यैवास्ति नानाप्तवाक्यस्येत्युपदिशद् गौतमशास्त्रं लोकभाषामात्रपरित्यागेनान्येषां दिव्यभाषापरीक्षकभाषयोरविशेषं शब्दानां प्रामाण्यमनुविधत्ते, न तु तावता परीक्षकभाषाशब्दानां वेदत्वमप्यनुसंधत्त इत्यत्र किञ्चित्प्रमाणमस्ति । न च्चार्थागतं प्रामाण्यं न तु वा फलागतं वेदशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं तच्छास्त्रादवसीयते, अर्थागतस्य लोकभाषाशब्दे फलागतस्य च परीक्षकभाषाशब्देऽतिव्याप्तत्वादुभयत्रापि तु तत्र वेदशब्दस्यानिष्टत्वात् । अथ खलु इहैव शास्त्रे शब्दप्रामाण्यपरीक्षाप्रकरणे वेदाप्रामाण्यमाशङ्क्य यदुत्तरतो महत्यारभट्या निराकृतं ततः खलु प्रामाणभूतशब्दमात्रस्य वेदत्वमवकीयत इति तु न भ्रमितव्यम् । आप्तवाक्यत्वाविशेषाद्दिव्यभाषापरीक्षकभाषयोरविशेषेण प्रामाण्ये विहितेऽपि येभ्यो लोकभाषया अप्रामाण्यं निर्द्धारितं तेभ्य एवानृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः परीक्षकभाषास्वपि कुत्रचित् प्रामाण्यापवाददर्शनात् तत्सामान्यादेवैतस्या दिव्यभाषाया अपि कस्मादप्रामाण्यं नावधीयते इति शङ्कायां सत्यां तन्निराकरणेन दिव्यभाषाशब्दे निरपवादं नित्यप्रामाण्यं संस्थाप्य तत्सामान्यादेव प्रामाण्यापवादकानृतादिदोषसंयोगाभावात् परीक्षकभाषाशब्देऽपि प्रामाण्यमन्यथा त्वप्रामाण्यमिति संसूच्य दिव्यभाषापरीक्षकभाषायोर्भेदसंसाधनायेव तत्प्रकरणप्रवृत्तेः, तस्माल्लोकभाषापरीक्षकभाषाभ्यामतिरिक्तेयं दिव्यभाषा वेदपदार्थो न शब्दसामान्यम् ।

यत्तु भगवता बादरायणेन भिक्षुसूत्रे वेदपरतया तृतीयप्रमाणार्थः शब्दशब्दो भूयसा प्रयुज्यते न तेनापि शब्दसामान्यस्य वेदत्वमभ्युपगन्तुं युक्तम् । औपनिषदार्थमीमांसायामुपनिषद्वचनानामेव प्रकृतत्वात् तत्रत्यशब्दशब्देन नित्यप्रमाणशब्दस्यैव ग्रहणौचित्यात् । अत एव तु परीक्षकभाषाग्रहणार्थमनेकधा तत्र प्रयुज्यते स्मृतिशब्दः । अन्यथा स्मृतिवचनानामपि शब्दत्वाविशेषाच्छ्रुतिवदेवैतद् व्यवहारो व्याकुप्येत । तस्माच्छब्दसामान्ये कथंचित् प्रामाण्याभ्युपगमेऽपि वेदशब्द-

प्रवृत्तिनिमित्ताभावादयं वेदशब्दः प्रथमे दिव्यभाषाशब्द एव रूढो न द्वितीये परीक्षभाषाशब्दे नापि वा तृतीये लोकभाषाशब्द इति सिद्धम्।

अथैतस्मिन् दिव्यभाषाशब्देऽप्यस्ति किञ्चित्तारतम्यम् । तथाहि—

"साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः । तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः । उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च"

इति हि भगवान् यास्को निरुक्तकारः प्राह । तथा च ब्राह्मणादिग्रन्थप्रणेतॄणामवरेषां काले साक्षात्कृतधर्मणां मन्त्रद्रष्टॄणामेवाप्तत्वमर्थप्राप्तमासीदित्यतस्तदानीमृग्यजुःसामभेदभिन्नानां मन्त्राणामेव वेदत्वं व्यवहृतं दृश्यते ब्राह्मणग्रन्थेषु ॥ १ ॥ अथ मन्त्रब्राह्मणोभयधारेण वेदाङ्गसूत्रनिर्मातॄणां ततोऽप्यवरेषां काले मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरेवाप्तवाक्यत्वेन विवक्षणमर्थसिद्धं भवतीत्यतस्तदुभयोरेव वेदशब्दव्यवहारः प्रावर्तत ॥ २ ॥ अथ पुनरनृषीणामतपसा मल्पज्ञमनुष्याणां समये तत्तदतीन्द्रियार्थविचारणापराणां ब्राह्मणभागानपि स्वष्टमर्थस्याप्रत्यक्षतया मन्त्रभागवद् दुरधिगमार्थत्वमभवदिति दृश्यते । तथा च मुण्डे मुण्डे मतिर्भिन्नेति हेतोः क्रमशः प्रवर्तमानानेकार्थविडम्बनातिरोभूतवस्तुयाथात्म्ये काले धर्म साक्षात्कृत्य यथाभूतार्थनिर्णयस्य कर्तुमशक्यतया चतुर्दिक्षु धर्मविप्लवप्रकरणे प्रवर्तमाने प्रतिष्ठितसत्तर्कमन्तरा गतिर्नास्तीति गम्यते । तदुक्तं निरुक्ते भगवता यास्केन "अयं मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूढः । अपि श्रुतितः, अपि तर्कतः। न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः, प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्याः। न ह्येषु प्रत्यक्षमस्त्यनृषेरतपसो वा, पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति" इति श्रुतित इति ब्राह्मणवचनात्। तर्कत इति निर्वचनतो मीमांसातो युक्तितश्च। अवश्यं हीयं युक्तिरतीवादरणीया। तथा चाहुरभियुक्ताः, दृष्टसाधर्म्येण चादृष्टमर्थं समर्पयन्ती युक्तिरनुभवस्य सन्निकृष्यते विप्रकृष्यते, तु श्रुतिः, ऐतिह्यमात्रेण स्वार्थाभिधानात्। अनुभवावसानं च ब्रह्मज्ञानविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनं च दृष्टफलतयेष्यते । श्रुतिरपि श्रोतव्यो मन्तव्यः इति श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधती तर्कमप्यत्रादर्तव्यं दर्शयति" इति (शां० भा० २।१।४) अन्यत्रापि तु 'पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंपद्येत, एवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद" इत्येवं प्रतिपादयन्ती श्रुतिरेव पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति । सत्यं चेतत्, अन्यथा सत्तर्कसम्बन्धमनपेक्षमाणानामतीन्द्रियादिविप्रकृष्टार्थेष्वपिगृहीतसम्बन्धानां मनुष्याणां स्वतः समुद्भूतकुतर्कमहाग्राहग्रस्तस्वार्था इमे मन्त्रब्राह्मणभागा वेदा अप्यवेदा एव स्युरिति सम्भाव्यते । भगवान् वेदपुरुषोऽपि—

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्, उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्ये उशती सुवासाः। चक्षुष्मन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः। आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे।

इत्येवं शाब्दविज्ञाने प्राज्ञातारतम्यात्तारतम्यं मन्त्रयन्नमुमेवार्थं द्रढयतीव। तस्मादीदृशे काले सर्ववेदानां वेदत्वसमर्थकः सत्तर्कोऽप्यवश्यं तृतीयो वेद इति महर्षयः पश्यन्ति। अधिकं तु तर्कप्रामाण्यसमर्थनं मच्छिष्यसूर्यनारायणप्रकाशितात् सत्तर्कोपादेयतासमादेशाख्याद् धर्मविषयप्रकरणादवधेयम्।

तदित्थं शब्दोपहिते विज्ञाने वेदशब्दस्य मुख्या वृत्तिः, विज्ञानोपाधिभूते च नित्यानमाने शब्दे द्वितीया। तत्रापि पुनर्मन्त्रे प्रथमा वृत्तिः ब्राह्मणे द्वितीया, तर्के तृतीया इति हीदानीं यावदर्थतत्त्वं संसिद्धम्।

अथ पुनरन्यदुच्यते। संसिद्धसकलजगत्तत्त्वविज्ञाने तावदयं वेदशब्दः संसिद्धः।

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम्।
वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः।

इत्यादिषु तादर्थ्येनैव वेदशब्दव्यवहारात्। एतदभिप्रायेणैव "वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्याः। अनित्यदर्शनाच्च। उक्तं तु—

शब्दपूर्वत्वम्। आख्याप्रवचनात्। परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम्"। इति सूत्रेभ्यो भगवान् जैमिनिरपौरुषेयत्वं नित्यत्वञ्च वेदस्य दर्शयामास। न हि तावद्विज्ञानं पुरुषप्रयत्नसाध्यं, नापि शब्दानां गोत्वादिसामान्यविज्ञानैः सह वृत्तिनियामकः कश्चन सम्बन्धः पुरुषप्रयत्नसाध्यः। नापि शब्दः स्वरूपतः पुरुषप्रयत्नसाध्यः। तस्मादपौरुषेयो वेद इति युक्तमेतत्।

अथ तामेतां विद्यां व्यवसायसहकारेण बुद्धौ स्वयमेवाविर्भूतां तत्रभवानाप्तो महर्ष्यादिः परबुद्धिप्रवेशानुग्रहार्थं कयाचित्परिपाट्या मनसैव संनिबध्नाति, तादृशपरिपाटीपरिकल्पिते शब्दाभिनयनिरपेक्षे सोपक्रमोपसंहारे प्रकाशप्रधाने विषयजाते। छन्दश्श्रुतिनिबन्धादिशब्दसमानाधिकरणो वेदशब्द प्रवर्तते।

"भरद्वाजो ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास । तं ह जीर्णिं स्थविरं शयानमिन्द्र उपव्रज्योवाच । भरद्वाज ! यत्ते चतुर्थमायुर्दद्याम् किमनेन कुर्या इति । ब्रह्मचर्यमेवानेन चरेयमिति होवाच । तं ह त्रीन् गिरिरूपानविज्ञातानिव दर्शयाञ्चकार, तेषां हैकैकस्मान्मुष्टिमाददे । स होवाच भरद्वाजेत्यामन्त्र्य वेदा वा एते, अनन्ता वै वेदाः एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्भिरन्ववोचथाः, स इतरदननूक्तमेव ।" (तै० ब्रा० ३।१०।११।३।४)

इति तैत्तिरीयश्रुत्या तथावगमात् । एतदभिप्रायेणैव— "न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः । न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् । मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् । नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमङ्कुरादिवत् । तेषामपि तद्योगे दृष्टबाधादिप्रसक्तिः । यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते तत्पौरुषेयम्" इतिसूत्रेभ्यो भगवान्कपिलोऽनीश्वरवादी प्राकृतिकत्वादपौरुषेयत्वं कार्यत्वं च वेदस्य दर्शयामास । भगवान्बादरायणस्तु "शास्त्रयोनित्वात्" इतिवदन्नपौरुषेयत्वमीश्वरजन्यत्वञ्च वेदस्य दर्शयामास ॥ २ ॥ बुद्ध्युत्पत्तेः प्राग्बुद्धिविषये वा बुद्धिक्रमबन्धे वा बुद्धिस्वरूपे एव वा न समर्थते पुरुषः किन्तु प्रकृतिनियमसिद्ध एवायं बुद्धिक्रमोऽस्य इति स्पष्टमेतत् ।

अथ नन्वेवायं प्रज्ञप्तिव्यापारः खलु वाग्व्यापारमनन्तर्भाव्य प्रवर्तमानो दृष्ट इत्यवश्यमसौ निबन्धः शब्देनाभिनीयमानो भवति । तत्र च तादृशे निबन्धच्छायारूपेऽर्थप्रधाने शब्दजाते ग्रन्थसन्दर्भादिशब्दसमानाधिकरणो वेदशब्दः प्रवर्तते ।

"स्थाणुरयं भारहारः किलाभू—
दधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
यो ऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते ॥
नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा" १।

इत्यादिश्रुतिषु तादर्थ्येनैव तत्प्रयोगात् । एतदभिप्रायेणैव-"बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे । ब्राह्मणे संज्ञाकर्म सिद्धिलिङ्गम्" इतिसूत्राभ्यां भगवान् कणादः कृतकत्वं वेदस्य दर्शयामास । मन्त्रसूक्तादिपरिच्छेदविन्यासानामप्राकृतत्वादृषिसम्बन्धश्रवणाच्च पौरुषेयत्वं युक्तम् ।

अथ पुनरसौ ग्रन्थोऽपि चिराय स्थायित्वसम्पत्तये लिपिसात् क्रियते । तत्रैतस्मिन् सोपक्रमोपसंहारे शब्दलिपिप्रधाने पत्रजाते पुस्तकादिशब्दसमानाधिकरणो वेदशब्दो व्यवह्रियते ।

अयं च व्यवहारः सामान्यतो लौकिकेष्वेव दृश्यते न विशिष्टेषु । श्रुतिस्मृत्यादिषु भूयसा तादर्थ्येन वेदशब्दानुल्लेखात् । तदित्थमन्तःकरणवृत्तिदूरीकृतान्तरायतया यत्किञ्चिद्विषयावच्छेदेनानुभूयमानप्रकाशात्मके ब्रह्मणि मुख्या वृत्तिः, तस्यैव पुनः क्रमनिबन्धवैशिष्ट्ये निबन्धग्रन्थवैशिष्ट्ये निबन्धपुस्तकवैशिष्ट्ये चौपचारिकीत्येवं चतुष्टयी वेदशब्दप्रवृत्तिः, तथाचैकेषामपि वेदानां मन्त्रनिबन्धग्रन्थादिनानाभावव्यपदिष्टानां स्वस्वरूपेणाकर्तृकत्व ईश्वरविभूतिरूपसूर्यादिकर्तृकत्वेऽपि वा संभवत्यपि औपाधिकं मनुष्यकर्तृकत्वमस्तीति विषयभेदाभिप्रायेण सर्वं समञ्जसम्। अत एव "नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा" १ "यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यश्चास्मै प्रहिणोति वेदम्" २ "अजान् ह वै पृश्नींस्तपस्यमानान् ब्रह्मस्वयंभु अभ्यानर्ष, तदृषयोऽभवन्" ३ "यज्ञेन वाचः पदवीयमायंस्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम्" ४ इत्यादिश्रुतिभिस्तथा—

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।
आदौ वेदमयी दिव्या यतःसर्वाः प्रवृत्तयः ॥१॥
युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥२॥

इत्यादिभिः स्मृतिभिश्च योयं वेदानामकृतकत्वप्रवादो दृश्यते, यश्च—"भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति"—इत्युपक्रम्य "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्म" इति श्रुत्या, "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म"—आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, आनन्देन जातानि जीवन्ति, आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" इत्येवमादिश्रुत्या च ब्रह्मप्रतिपादकत्वात्प्रतिपाद्यविषयप्राधान्याद्वेद एवेश्वर इति प्रवादः, यश्च "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत् यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इति"

"यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः,
तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते" ।
"तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत" ॥

इत्यादिभिः श्रुतिभिर्वेदानामीश्वरजन्यत्वप्रवादः, यश्च "तिस्रो वाच ईरयति प्रवह्निर्ऋतस्य-धीतिब्रह्मणो मनीषाम्" । "वह्निरादित्यो भवति । स तिस्रो वाचः प्रेरयति ऋचो यजूंषि सामानि, ऋतस्यादित्यस्य कर्माणि ब्रह्मणो मतानि । एष एवैतत्सर्वमक्षरम्" इति यास्कीयमन्त्र-निर्वचनपरिशिष्टात् तथा "ये अर्वाङुतवा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो वदन्ति । आदित्यमेव ते परिवदन्ति सर्वे अग्निं द्वितीयं तृतीयं च हंसम्" । इत्यादितैत्तिरीयकमन्त्रात्—"सैषा त्रयी विद्या तपति य एष तपति" इत्यादिब्राह्मणवचनाच्च वेदानामीश्वरविभूतिजन्यत्वप्रवादः, यश्च "यामृषयो मन्त्रकृतो मनीषिण अन्वैच्छन् देवास्तपसा श्रमेण तां देवीं वाचं हविषा यजामहे स नो दधातु सुकृतस्य लोके" "नमो ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रविद्भ्यः । मामामृषयो मन्त्रकृतो मन्त्रविदः प्रादुर्दैवीं वाचमुद्यासम्" इत्यादिमन्त्राम्नानात् तथा "ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः, एष वै ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः शुश्रुवान, तदेतदृषिः पश्यन्नभ्यनूवाच' इत्यादिब्राह्मणवचनाच्च वेदानां महर्षिप्रोक्तत्वप्रवादः तेषामेषां पञ्चानामपि प्रवादानां परस्परविरोधाः परास्ताः ॥ इत्थं तावच्छन्दपक्षे व्याख्यातम् ॥

अथ खलु विषयपक्षे तदेतद् ब्रह्म त्रेधा विभज्य व्याख्यायते, आधिदैविकं च आधि-भौतिकं च आध्यात्मिकं चेति । यत्किञ्चिदेवेदं जगत्प्रपञ्चमानं दृश्यते तत्सर्वं देवोपादानकमेव । अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः । एते वै यज्ञस्यान्त्ये तन्वौ, यदग्निश्च विष्णुश्च तस्माद्यज्ञविद्यया सर्वं जगद्विज्ञायेत । यज्ञश्च हौत्राध्वर्य्यवौद्गात्रसंसाध्यः तत्र हौत्रसाधनमृक् । आध्वर्य्यवसाधनं यजुः औद्गात्रसाधनं साम । इत्थं च ऋङ्मण्डलयजुर्मण्ड-लसाममण्डलसमवायो यज्ञः । तदेतन्मण्डलत्रयप्राधान्याधिकारेणाधिदैविकवेद स्त्रधा—ऋग्वेदः यजुर्वेदः सामवेदश्चेति, तदेतदादिमे महायजुर्वेदग्रन्थे प्रपञ्चितम् । आधिभौतिकविद्याऽपि त्रेधा । भूर्विद्या, भुवर्विद्या, स्वर्विद्या चेति । तत्र चराणामचराणां च ज्योतिषामन्योन्यसंबन्धस्थितिगत्या-दिभिः कालविज्ञानेन दैवयोगविज्ञानं स्वर्वेदः । अग्निवायुपर्जन्यादिदेवानामन्तरिक्षस्थानामन्योन्य-सम्बन्धेन वृष्ट्यादिविज्ञानं भुवर्वेदः । भूमिष्ठानां धातुजीवमूलानां प्रादेशानां सामाजिकानां चानु-बन्धेनायुर्वेदादि सर्वार्थविज्ञानं भूर्वेदः ॥ तदेतदादिमे पुराणे सृष्टिप्रतिसृष्टिवंशवंश्यानुचरितादिनिरूपण-ग्रन्थे प्रसक्तानुप्रसक्त्या सर्वं प्रपञ्चितम् । केचित्तु आधिदैविकविद्यामधियज्ञत्वेन आधिभौतिकविद्यां त्वाधिदैविकत्वेनाभिप्रयन्तीति बोध्यम् । अथाध्यात्मिकमपि त्रेधा शारीरिकं मानसिकमात्मिकं चेति ।

शारीरप्रयत्नाभिनिर्वर्त्यं शरीरानुबन्धिफलकं च कर्मजातं यज्ञधर्माख्यं कर्मकाण्डेन ब्राह्मणपदप्रसिद्धेन मानसप्रयत्नाभिनिर्वर्त्यं मनोनुबन्धिफलकं च कर्मजातं योगधर्माख्यमुपासनाकाण्डेन आरण्यकपद-प्रसिद्धेन आत्मनिर्वर्त्यमात्मानुबन्धिफलकं कर्मजातं विज्ञानधर्माख्यं विज्ञानकाण्डेनोपनिषत्पदप्रसिद्धेन, ब्राह्मणग्रन्थे प्रपञ्चितम् । तत्र परनिष्ठानां धर्माणां परस्मिन् सम्पादनम् यद्वा परनिष्ठानां धर्माणा-मात्मनि सम्पादनम्, यद्वा आत्मनिष्ठानां धर्माणां परस्मिन्सम्पादनम्, इत्येतत्त्रयं कर्मकाण्डपदार्थः । एषां त्रयाणां यज्ञतपोदानशब्दैर्व्यवहारः ।

अथ परस्योत्कृष्टस्य धर्मग्रहणार्थं तस्मिन्नुत्कृष्टे स्वात्मसमर्पणमाश्रयग्रहणं प्रपत्तिर्नाम-यद्वा एकत्रावस्थाप्यमानस्य चित्तस्य स्वास्थ्यात्तदन्तःस्थितानेकशक्तिस्फुरणं सयमयोगो नाम, यद्वा निरवल-म्बस्य चित्तस्य दौर्बल्येनामनस्कतासाधनात्सुखसाधनं परमयोगो नाम इत्येतत्त्रयमुपासनाकाण्डपदार्थः । एषां त्रयाणां भक्तियागकर्मयोगशब्दैर्व्यवहारः ।'अथ कटककुण्डलग्रैवेयकादीनामेकसुवर्णकार्यत्ववदेषां तेजोबन्नानामेकपुरुषकार्यत्वादेषु सर्वेषु प्रपञ्चेष्वेकत्वप्रतिपत्तिः परिणाम्युपादानवादः यद्वास्वाप्नवृत्ति-वज्जाग्रद्वृत्तेरपि निरालम्बनावस्थानान्नित्यानित्यविज्ञानातिरिक्तानामसत्त्वप्रतिपत्तिर्विवर्तोपादानवादः, यद्वा नित्यानामेव सतां केषांचिदणूनां संघातभेदाभ्यां जगत्प्रतिपत्तिरिति प्रकृतिवादः, इत्येतत्त्रयं विज्ञानकाण्डपदार्थः । तदित्थमियं ब्रह्मविद्या सर्वविद्या भवति सर्वासामेवैकदेशिविद्यानामथर्ववेदपरिशि-ष्टाख्यानामेतदङ्गोपाङ्गभूतत्वतात् ॥ सेयमेकैका विद्या विद्योपधायकः शब्दो वा मन्त्रः, मन्त्रैश्च देवताऽऽ-राधिता भवति । देवाराधनं च यस्य देवस्य यत्कर्म यादृशं वर्तते तस्य यथावद्विज्ञानेन यथावदुपचारेण च यथेच्छार्थसंसाधनम् । देवमयं हीदं जगत् सर्वे च देवाः प्रत्येकविलक्षणशक्तिमन्तः । परस्परानुकू-ल्यप्रातिकूल्याभ्यां च तत्तच्छक्तिविजृम्भितमेवेदं जगद्विद्योतते । तदतस्तच्छक्तिविद्यया सर्वे देवा यथेच्छं विनियोक्तुं शक्यन्ते, सा शक्तिरेव देवानामेषां कर्म, अथ यदस्माकं कर्म तदप्यस्मदन्तर्गतानां तेषां तेषां देवानमेव कर्म, । यदीदं कर्म, प्रतिकूलकर्मणा बाधितं मूर्च्छितं न भवति तदा व्यह्रियते तत्र चैतन्यम्, तस्मादिदं चैतन्यं तन्निष्ठशक्त्यनुसारेण प्रवर्तमानं कर्मैव । न चैतत्कर्म; विज्ञानादति-रिच्यते ? विज्ञानमपि वा कर्मणः । देवपदप्रसिद्धतत्तद्वस्तुप्रसादस्य साध्यावस्था कर्मेत्युच्यते, सिद्धा-वस्था तु विज्ञानम् । न च सिद्धावस्थामनपेक्ष्य साध्यावस्था भवति नापि वा कारणसिद्धावस्थामन्तरेण कार्यस्य वस्तुनः साध्यावस्था प्रवर्तते । तस्मात्कर्म च विज्ञानं च प्रसक्तानुप्रसक्तं भवति तस्मादेक-मनपेक्षमाणस्येतरदनर्थकं भवति । तस्माद् यः कश्चिदेव ब्राह्मणो विज्ञानप्रधानः स्यात् ज्ञानेन्द्रि-यप्रधानः स्यात्सोप्यवश्यं श्रमेण कर्मणाऽऽत्मानमनुबध्नीयात् ॥ यः कश्चिदेव क्षत्रियः कर्मप्रधानः

स्यात्कर्मेन्द्रियप्रधानः स्यात्सोप्यवश्यं वेदेनात्मानमनुबध्नीयात्। त्रीण्येव तु कर्माणि भवन्ति। यज्ञो दानं तपश्चेति। आत्मस्थितानां विषयाणामितरात्मसम्पत्तये समर्पणं दानम्। अन्यतः स्थितानां विषयाणां स्वात्मसम्पत्तये स्वात्मन्यतिशयरूपेण सन्निधिकरणं तपः। एतच्च दानादानद्वयं स्वसम्बन्धेनोक्तम्। एतदेव द्वयं यदि परसंबन्धेन स्यात्तदा यज्ञशब्दः। अत्र स्वपरशब्दयोर्विवक्षाविशेषाद्यज्ञदानतपसां सङ्कीर्णार्थत्वम्। अथापि द्वौ विशेषौ मुख्यतः कर्मणो लभ्येते। केषाञ्चिद्विषयाणां किञ्चिदंशस्य स्वस्मिन्परस्मिन् वातिशयरूपेणाधानसंस्कार एकः। आहितस्य वा किञ्चिदंशस्य स्वस्मात्परस्माद्वा परित्यागरूपेण शुद्धिसंस्कार एकः। तत्र प्रकाशफलकोऽतिशयो विज्ञानम्। प्रवृत्तिफलकोतिशयो धर्मः। धर्म एव तु विज्ञानेन गृह्यते विज्ञानमेव च धर्मेणाराध्यते। तदतः खलु धर्म एव द्रव्यगुणादिरूपो विज्ञानस्य विषयः। विज्ञानमेव समुदायाद्यवयविरूपं धर्मस्याश्रयः। अत एव धर्मेष्वेव विज्ञानानि प्रवर्तन्ते तत्रैव चावतिष्ठन्ते। एवं विज्ञानेष्वेव धर्मा विनियुज्यन्ते तत्रैव चैते प्रतिष्ठन्ति। यत्किञ्चिदेवेदं विषयजातं दृश्यते घटपटादि। स, सर्वोपि कस्यचिदन्यो धर्मः। यद्वा किंचिदिदं विज्ञानजातं धर्मेणावच्छिद्यते घटपटादि। तदपि सर्वं विज्ञानगृहीतं विज्ञानमेव। अखण्डतापन्नरसगृहीताखण्डस्थरसवत्। अथ विज्ञानमपि धर्मः। आश्रयं धर्मिणमन्तराऽनुपलब्धेः। अथ धर्मोपि विज्ञानमेव। विज्ञानव्यभिचारे तस्याऽसिद्धेः। तदित्थं सर्वस्यैव प्रकाशप्रधानत्वात्प्रवृत्तिप्रधानत्वाच्च सर्व एवायं वेदः, सर्व एवायं धर्मः। तदित्थं वेदधर्मपदयोः सामानाधिकरण्यम्। यस्तु पुनरत्र भेदः स ज्ञानक्रियाभेदनिबन्धनः। यथा नीलोघट इत्यत्र नीलगुणमुखेन नीलपदं घटत्वमुखेन घटपदं चैकमेवाश्रयमभिदधाते तद्वदिदं धर्मपदं क्रियामुखेन वेदपदं तु ज्ञानमुखेनैकमेवाश्रयमभिदधाते। व्यावर्त्याभावात्तु लोके विशेष्यविशेषणव्यवहाराऽप्रसक्तिः। विज्ञानविशेषसम्बन्धविवक्षायां तु संभवत्येव सर्वथा विशेष्यविशेषणभावोऽपि। तथा च 'वेदाद्धर्माः प्रसीदन्ति, धर्माद्वेदाः प्रसीदन्ति। यथा च विषयाणां विज्ञानोपाधित्वे ब्रह्मशब्दवाच्यता। एवमेवैतेषां कर्मोपाधित्वे धर्मशब्दवाच्यता। विज्ञानात्तु कर्माणि प्रसिद्ध्यन्ति। अत एव च वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ। तस्माद्धर्माधिगमनंप्रकारान्तरेण ब्रह्माधिगमनं भवति, ब्रह्माधिगमनं च गुरुसंप्रदायेन ग्रहणाद् विद्याधिगमनं भवति। गुरुणाब्रह्मविषयकस्वसंस्कारस्यैव शिष्येष्वाधानात्। तच्च पुनर्वेदाधिगमनं भवति। द्वारभूतशब्दपुरस्कारेणैव संस्कारस्याप्याधानात्। न च शब्दमप्रयुज्योपदेशः सम्भवति, तस्मान्नत्वेव वेदाधिगमनमन्तरेण विद्याधिगमनं ब्रह्माधिगमनं वाऽनायासतः शक्यमतः खलु वेदाध्ययनं मुख्यम्। उक्तं हि 'प्रमाणोपाधिकं विज्ञानं वेदः, विज्ञानोपाधिभूतं प्रमाणजातं च वेदः' इति। तत्र नाविदुषः प्रमाणजातं

प्रमाणोपाधिकं विज्ञानं सम्यगाराधितं भवतीत्युपजीव्यत्वाद्विज्ञानोपाधिभूतप्रमाणाधिगमनमेव वेदाधिगमनमादौ कर्त्तव्यतामायाति। स चायं प्रमाणरूपो वेदः शास्त्रमित्युच्यते, तदपि त्रेधा विभज्य द्रष्टव्यम्—पुराणशास्त्रमनुष्ठानशास्त्रमङ्गशास्त्रं चेति। सृष्टेः प्राक्कालमारभ्य प्रलयकालपर्यन्तं यद्यथा प्रकृतिचेष्टितं नियमबद्धं दृश्यते, तत्तथा प्राकृतार्थनियमप्रदर्शनं पुराणशास्त्रं ब्राह्मादिभेदैरष्टादशधा भिन्नम्।

तथा तमेव नियमक्रममवलम्ब्य स्वप्रतिकूलार्थनिरासः स्वानुकूलार्थसंपर्कश्च यदनुष्ठीयते तदिदं संस्कृतार्थनियमप्रदर्शनमनुष्ठानशास्त्रमृगादिभेदचतुष्टयभिन्नम्। अथ तदुभयभेदविज्ञानोपायभूतानां केषाञ्चिदर्थानां यद्विज्ञानं नियमेन प्रागुपयुज्यते तदङ्गशास्त्रं शिक्षादिभेदैः षोढा भिन्नम्। तत्रेदमनुष्ठानशास्त्रं पुराणशास्त्रं चोपरिष्टाद्वैशद्येन दर्शयिष्येते—अङ्गशास्त्रं तु तावदिहोपक्रम्यते। तत्र यदेव किञ्चित्प्रमाणजातं लक्ष्यते तत्र सर्वत्रैव तावच्छब्दः प्रधानं भवति, इतरसर्वप्रत्ययेष्वप्यनुगमात्, अतीतानागतसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोग्यायोग्ययावद्विषयस्वतन्त्रत्वाच्च। तदुक्तमभियुक्तैः—

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते॥ १॥
प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते।
एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता॥ २॥ इति॥

तस्माद्वेदाधिगमनाय प्रयतमानेनादौ वाग्विषया अधिगन्तव्यास्तदर्थं शब्दसमीक्षातन्त्रमुपयुज्यते। तत्र च वर्णशिक्षा, अक्षरच्छन्दः, दनिरुक्तिः, विभक्तिसंस्कारः, अलङ्कारसाहित्यम्, प्रामाण्यव्युत्पत्तिः, कथातर्कन्यायः, मन्त्रसिद्धिश्चेत्येते क्रमेणाष्टौ विषया यथावदधिक्रियन्ते। एवं विज्ञाय वाक्तन्त्रस्वतन्त्रो भवति स नानृतं वदति—तदेतदुक्तं स्थालीपुलाकन्यायेन प्रातिशाख्ये—

वेदस्याध्ययनाद्धर्मः संप्रदानात्तथा श्रुतेः।
वर्णशोऽक्षरशो ज्ञानाद्विभक्तिपदशोऽपि च॥ इति॥

एते च विषयाः प्रतिव्याकरणं भिद्यन्ते, व्याकरणं तु यत्किञ्चिद्भाषाभिज्ञानम्, तदेतदेकं वेदाङ्गम्। एवमन्यान्यपि पञ्च वेदाङ्गानि भवन्ति—तान्यग्रतः परमेकैकशोऽनेकधा निरूप्यन्ते। तथा हि स्मरन्ति तावत्—

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां चितिः ।
छन्दोविचितिरित्येष षडङ्गो वेद उच्यते ॥ १ ॥
छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ २ ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३ ॥ इति ॥

ते के शिक्षादयः पदार्था इति जिज्ञासोपतिष्ठते—तत्रानेकदर्शनानि भवन्ति ।

(१)

एके तावदित्थं पश्यन्ति—"छन्दःपुरुष इति यमवोचाम वर्णसमाम्नाय एषः" इतिश्रुतेवर्णसमारब्धशरीरस्य सर्वस्यापि वाग्विषयात्मकस्य वेदपुरुषस्य षड्भिरङ्गैर्भवितव्यम् । "शरीरमिति संज्ञां लभते, तच्च षडङ्गम्—शाखाश्चतस्रः, मध्यं पञ्चमम्, षष्ठं शिरः" इति सुश्रुतोक्तरीत्या प्रसिद्धपुरुषशरीरस्यापि षडङ्गत्वेनैव व्यवस्थापनात् । पश्यामि च सर्वस्यापि वेदस्य षडेवाङ्गानि, यस्य कस्याप्यर्थस्य विज्ञाने साधयितव्ये तदीयाः षड्विषयाः प्रदिशता भवन्ति ततः खलु तद्वेदसिद्धिं मन्यन्ते तथा हि—

(छन्दः)

यस्य विज्ञानं साधयितव्यं तत्र कियन्तः पदार्थाः कथंभावेन वान्तर्भूताः इत्येवं तदन्तरङ्गपदार्थानां रीतिबन्धेन यद्यथावदुल्लेखः क्रियते तस्यैतस्य छन्दःसंज्ञा । मानिश्छन्दः. प्रमितिश्छन्दः प्रतिमितिश्छन्दः, इति यजुर्मन्त्रात् "शिल्पंछन्दः" इत्यैतरेयश्रुतेश्चैतदुभयानुगतस्य रीतिबन्धस्यैव छन्दस्त्वेनाभ्युपगन्तव्यत्वात् । छन्दसश्चास्य वेदपादत्वमभ्युपगच्छन्ति । यदाधारेणास्य शरीरमेवतिष्ठते यदाधारेण वासौ देशविशेषं गच्छति स पादः । रीतिबन्धेनैव हि तस्यतस्यार्थस्य शरीरमवतिष्ठते—तदाधारेण वासौ बुद्धिदेशं गच्छति—तस्माद्रीतिबन्धस्य तत्तद्वेदपादत्वाभिमानः । अवश्यं च भृत्यशक्तिभिः कृतावयवा स्वामिशक्तिर्भवतीति कृत्वा परस्य स्वामिनः स्वरूपावयवोपचायदूभृत्यानां परच्छन्दस्त्वम् स्वामिनस्तु स्वच्छन्दस्त्वम्, तच्चक्रे रन्यशक्तिस्वरूपारम्भकत्वाबिवक्ष-

णात्, भृत्यस्यापि स्वशक्तिस्वरूपमात्रापेक्षया स्वच्छन्दता तिष्ठत्येव । यत्रापि वचसा छन्दयामासेत्याह तत्रापि विधेयव्यक्तिप्रवृत्तेः स्वप्रवृत्तिस्वरूपारम्भकत्वं वचनेन चकारेत्यर्थः । तस्मात्सर्वत्र रीतिबन्धश्छन्दः, अन्तरङ्गपदार्थश्छन्दः, अवयवसंनिवेशश्छन्दः. स्वरूपसंनिवेशश्छन्दः । स्वरूपारम्भकावयवानां यद्रूपेण तत्रावस्थानं तदुल्लेखश्छन्दःशास्त्रम् । इति ॥

(निरुक्तम्)

अथैतस्योत्पत्तिस्थितिसंहृतिवचनं निर्वचनं नाम, सा द्वितीया वेदभक्तिः । अवश्यं हि सर्वेषामेषामर्थजातानां संपत्तिप्रतिपत्तिविपत्तयो भवन्ति, तत्रापि येयं प्रतिपत्तिः स्थितिनाम्नी सा त्रिधा-उपचयापचयसाम्यभेदात् । स्वस्वरूपेण सतो यथाकथंचिद्धर्मोपचयेऽप्युत्कर्षव्यवहारमात्रं न तु स्वरूपहानिः सा वृद्धिप्रतिपत्तिः लक्ष्मीसौभाग्यादिशब्दयोग्या । यत्र तु स्वस्वरूपेण सतो यथाकथंचिद्धर्मापचयेऽप्यपकर्षव्यवहारमात्रं न तु स्वरूपहानिः सा ह्रासप्रतिपत्तिः निर्ऋतिदरिद्रताक्षीणतादिव्यपदेश्या । यत्र तु तयोः साम्ये योगक्षेमव्यवहारमात्रं न तु स्वरूपहानिः, तत्रोपचयेनापचयस्य अपचयेनोपचयस्य वा विशेषानाधायकत्वाद् विपत्तिकारणयोगेऽपि—उपचयेन तदुपक्षयसंभवाद् योगक्षेमशब्दप्रवृत्तिः । तदित्थमुत्पत्तिवृद्धिस्थितिक्षतिसंहृतिभिर्विपरिणामः सर्वेषामिति तदुल्लेखो निरुक्तिशास्त्रम् ।

(व्याकरणम्)

अथैतस्य निर्वचनेन सिद्धस्य कतिपयधर्मसंयोगे धर्मसापेक्षा सामान्यविशेषबुद्धिर्भवति । तथा हि—तत्रैकत्वेन गृहीतेऽनेकत्वं प्रतिपद्यते, तदिदमेकस्य सतो त्रिविधाकारत्वसमर्पणं व्याकरणं नाम, सैषा तृतीया वेदभक्तिः । अवश्यं हि यथा घटो नानाविधः, पटो नानाविधः, प्राणी नानाविधः, इत्येवं सर्वस्यैवार्थस्य कस्यचिदेकत्वेन गृहीतस्य नानाविध्यं प्रतिपद्यते, नानाविध्येऽपि तस्य तत्त्वं न विहन्यते—विविधाकारत्वेऽपि तत्त्वानुवृत्तेः, तद् व्याकरणम् । सर्वत्रैव ह्यर्थे द्विविधा धर्माः, आत्मधर्मानात्मधर्मभेदात् । तत्रात्मधर्माश्छन्दसि व्याख्याताः । तद् व्याघाते तु तत्स्वरूपहानिः । अथानात्मधर्मैः संपन्नव्यापन्नैस्तस्य स्वरूपेण सतो नानाविध्यं भवति, तज्ज्ञानप्रधानं व्याकरणशास्त्रम् । यथा निरुक्त्या प्रतिपन्ने घटधातौ-घटनम्, घटः, घटते घटितमित्येवमनेकधात्व-

व्याख्यानम्, यथा वा निरुक्त्या प्रतिपन्ने घटशब्दे घटः, घटौ, घटाः, इत्येवमनेकधात्वव्याख्यानं व्याकरणं भवति तदिदं शब्दव्याकरणम्। एवमेवान्येषामर्थानामपि व्याकरणम् द्रष्टव्यम्। तथा च समस्तस्य व्यासो व्याकरणम्, संक्षिप्तस्य विवरणं व्याकरणम्, एकस्य सतो विविधाकारत्वसमर्थनं व्याकरणम्। तदुल्लेखश्च व्याकरणशास्त्रम्।

(गणितम्)

अथैतस्य व्याकरणादनेकधात्वेन गृहीतस्यार्थस्य विज्ञानसौकर्यार्थे संकलनं गणितं नाम। इदं चतुर्थी वेदभक्तिः। सर्वथा व्याकरणप्रतिकृतमेतत्। व्यक्तनं व्याकरणम् संकलनं गणनम्। विकासो व्याकरणेन, संकोचो गणनेन। विभूतिव्यक्तीकरणेन, समूहीकरणं गणनेन। एकाकारस्य विविधाकारत्वसमर्थनं व्याकरणेन, विविधाकारस्यैकाकारतापादनं गणनेन। विस्तारो व्याकरणेन, प्रस्तारो गणनेन। समस्तस्य व्यासो व्याकरणेन, व्यस्तस्य समासो गणनेन। यस्तु गणनशास्त्रे गुणनकर्मदर्शनात्तेनाप्येकस्य प्रपञ्चो न सङ्क्षेप इति कश्चिद् भ्रान्तस्तु क्षन्तव्यः। सर्ववेदानां षडङ्गतया गणितवेदेऽपि गुणनकर्मात्मकव्याकरणसंनिवेशो दृश्यते, सैवास्य विशिष्टस्य गणितस्य, वैपुल्यसमर्थकत्वं द्रष्टव्यम्। बहवो हि तत्प्रकाराः सन्ति-तेषां प्रतिपादनं गणितशास्त्रम्।

(शिक्षा)

तदित्थं स्वरूपमुखेन सत्तामुखेन विशेषमुखेन सामान्यमुखेन च गृहीतस्यार्थस्य प्रवृत्तौ येऽन्ये पदार्था अपेक्षिता भवन्ति तेषां बहिरङ्गपदार्थानामुपकरणपदवाच्यानां प्रदर्शनं शिक्षा नाम। इयं हि पञ्चमी वेदभक्तिः। अवश्यं सर्वेऽप्यर्था येन केनचिदेकेनानेकेन वार्थजातेन संसृज्य प्रवर्तन्ते, अतस्तत्साध्यक्रियायां तानि बहिरङ्गाणि भवन्ति, तेषामुपकरणजातानामुपन्यासः शिक्षा। यथा ह्यन्यस्यार्थस्यान्यार्थं प्रत्युपकरणत्वम्, एवमन्यवेदस्याप्यन्यवेदोपकरणत्वम्, अतस्तस्य प्यन्यवेदस्यान्यवेदं प्रति शिक्षात्वम्। अतोऽन्यवेदे तदुपयुक्तान्यवेदीयार्थोपन्यासोऽपि शिक्षा। तस्य पार्थक्येनोल्लेखः प्रायेणासम्भवी। इतरोपयुक्ततया तत्साहचर्येणैव तदुल्लेखौचित्यात्। यत्र वा आधिक्यात् क्वचित्पार्थक्येनोल्लिख्यते तत्रेदं शिक्षाशास्त्रं भवति।

यथा पाणिनीयशिक्षादिका पाणिनीयव्याकरणोपयुक्तोपकरणार्थप्रतिपादकतयेष्यते शिक्षाशास्त्रम्।

याज्ञवल्क्यशिक्षानारदशिक्षादिरा तु यजुर्वेदीयसामवेदोक्तश्रौतकर्मोपयुक्तशब्दोच्चारणरूपोपकरणार्थप्रतिपादकतयेष्यते शिक्षाशास्त्रम् ।

(कल्पः)

इत्थं च स्वरूपधर्मपुरस्कारेण कारणधर्मपुरस्कारेण विशेषधर्मपुरस्कारेण सामान्यधर्मपुरस्कारेण च प्रतिपन्नस्यार्थस्य कुत्रोपयोगिता—तेन किं किं साधयितुं शक्यमिति तत्कर्तव्यतासमर्थनं कल्पो नाम । सैषा षष्ठी वेदभक्तिः । एतदर्थमेव हि तस्य पूर्वोक्तैर्वेदैः साध्यते । तैर्विना तस्याप्रतिपत्त्या तदुपयोगिताज्ञानं दुर्बलं स्यात् । सर्वस्यैवार्थस्य तत्र तत्रोपयोगितापूर्वकं तदितिकर्तव्यतासमर्थनं श्रेयस्करं भवति । किमेतेन कर्तुं शक्यते, कथं चैतेन सोऽर्थः साधयितुं शक्यते, किं चैतेन कृतेन फलं स्यादित्येतदर्थविज्ञाने स विज्ञाता स्वतन्त्रो भवति, यथेच्छं सुखमश्नुते, सुखसिद्धिश्च पुरुषार्थः । तस्मात्सर्वेषामेवार्थजातानां व्यष्ट्या समष्ट्या वा तदुपयोगितेतिकर्तव्यताज्ञानं साधयितव्यम् । तदेतदर्थोपन्यासः कल्पशास्त्रम् ।

(वेदः)

षड्भिरप्येतैरर्थजातैरन्यस्तैरेकं शास्त्रं साङ्गतया संपूर्णं भवति । एतदर्थं षट्कोपन्यासस्तस्य वेदो भवति, स्वपम्बन्धेनैते षडुल्लिखिताः स्युः । शास्त्रं, तन्त्रं वेद इत्यनर्थान्तरम् । शास्त्रं वचनप्राधान्यात् । तन्त्रं क्रियाप्राधान्यात्, वेदो विज्ञानप्राधान्यात् । अत एव शास्त्रं वचनमित्यनयोः, तन्त्रं परिपाटी इत्यनयोः, वेदो विद्या-इत्यनयोश्च पर्यायाभिधानप्राप्तिः । वेदविद्ययोरभेदाध्यवसायात्, वेदे ब्रह्मशब्द इत्येवं यथार्थं बोध्यमिति दिक् ।

(२)

यथान्ये पश्यन्ति । इतरयाबद्धेर्दारिगमनेऽधिकारसमर्पकाः षड् वेदा भवन्ति । ते सर्वप्रथमं तावदष्टमवर्षादूर्ध्वमाषोडशवर्षं सर्वैरेवाधिगन्तव्याः । तेषां च शिक्षितकम्, छन्दितकम्, गणितकम्, भाषितकम्, भावितकम्, व्यवहृतकमित्येतानि नामानि । तानि पुनः शिक्षाछन्दोगणितव्याकरणनिरुक्तकल्पपदैः प्रसिद्धानि । तत्र शिक्षायां लोकस्थितिप्रदर्शनद्वारा—आचारः संशोध्यते, छन्दसि रीतिबन्धप्रदर्शनद्वारा मर्यादासमयः संशोध्यते, गणिते—अङ्कप्रदर्शनद्वारा अर्थपरिच्छेदः संशोध्यते, व्याकरणे भाषासाहित्यप्रदर्शनद्वारा वचनं संशोध्यते, निरुक्ते तर्कप्रदर्शनद्वारा व्युत्पत्तिः संशोध्यते, अथ कल्पे कर्तव्यक्रिया-

प्रदर्शनद्वारा तत्तदाम्नायः संशोध्यते । तदित्थं षडप्येतान् वेदान् विजानतामेवान्यत्रान्यत्र वेदविशेषेऽधिकारः स्यादनधिकारश्चैतदविदुषाम् । तस्मादधिकारसमर्पकतयैतेषां वेदानां वेदाङ्गशब्देन व्यवहारः । एतत्षट्काधिगमनं हि ब्राह्मणानां सामान्यो धर्मः । अथातो विशेषविद्याधिगमनं च तेषामपेक्षानुसारेण यथेच्छं भिद्यते । तथा चाहुः ।

अङ्को रीतिः स्थितिर्भाषा तर्कः कर्तव्यतेति च ।
सर्वे प्रागधिगन्तव्यास्तत ऊर्ध्वं यथारुचि ॥ १ ॥ इति ।

अमुमेवार्थं कश्चिदेवं पश्यति–अधिगन्तव्यो वेदः षोढा । समयवेदो नीतिशास्त्रं नाम, तेनाधिगतेन सामाजिकशक्तिसिद्धिः संपाद्यते । वाग्वेदः साहित्यशास्त्रं नाम, तेनाधिगतेनवाक्शक्तिसिद्धिः सम्पाद्यते । अध्यवसायवेदस्तर्कशास्त्रं नाम, तेनाधिगतेन मनःशक्तिसिद्धिः संपाद्यते । परिच्छेदवेदो गणनाशास्त्रं नाम, तेनाधिगतेन सर्वार्थव्यवस्थासिद्धिः संपाद्यते । पदार्थवेदो विज्ञानशास्त्र नाम, तेनाधिगतेन सर्वार्थशक्तिसिद्धिः संपाद्यते । प्रवृत्तिवेदः समारम्भशास्त्रं नाम, तेनाधि- गतेन यथेच्छार्थसिद्धिः संपाद्यते । सोऽसौ षड्वेदी ब्राह्मणो यद्यदिच्छति तत्तथाकर्तुं शक्नोतीति भावनीयम् ।

(३)

अथान्ये पश्यन्ति । अत्र वेदाङ्गशब्देऽङ्गशब्दो ह्युपकारकार्थपरः । तथाहि–उक्तं तावन्मन्त्रस्य ब्रह्मणो वेदत्वम्, तदुपयुक्तार्थसंग्रहश्च ब्राह्मणं भवति । तत्रोच्यन्ते मन्त्रोपयुक्ताः षड्विषयाः–शिक्षा, निरुक्तम्, व्याकरणम्, छन्दः, ज्यौतिषम्, कल्पः, इति । तत्र मन्त्रान्तर्गतवर्णोच्चारणप्रकारप्रदर्शनं शिक्षा ॥ १ ॥ मन्त्रान्तर्गतस्य तस्य तस्य पदस्य कोऽर्थः, कस्माच्चायमर्थः, इत्येतदर्थनिर्वचनप्रकारप्रदर्शनं निरुक्तम् ॥ २ ॥ मन्त्रस्य पदानां स्वरसंस्कारप्रकारप्रदर्शनं व्याकरणम् ॥ ३ ॥ ऋग्यजुसामरूपाणां मन्त्राणां छन्दःप्रकारप्रदर्शनं छन्दः ॥ ४ ॥ अथ मन्त्रप्रसारितकर्मणां कालभेदेन कर्तव्यानामुपयुक्तकालप्रकारप्रदर्शनं ज्यौतिषम् ॥ ५ ॥ तथैतेषां मन्त्राणां तत्तत्कर्मसु विनियोगसमर्थनं कल्पः ॥ ६ ॥ एषां च मन्त्रोपकारकत्वाद्वेदाङ्गत्वं द्रष्टव्यम् । अथवा–उक्तं खलु ब्राह्मणानामपि वेदत्वम्–एते च शिक्षादयः समुदिताःषडर्था ब्राह्मणं भवति, ब्राह्मणग्रन्थ एतेषामेव षण्णामर्थानामुल्लेखात् । तस्माद् वेदाङ्गसमुच्चयात्मकं ब्राह्मणं वेदो न तु वेदाङ्गम् । तदवयवभूताश्चैते षडर्था वेदाङ्गानि । ये चेदानीं शिक्षाव्याकरणकल्पादिग्रन्था ऋत्विजामन्तिके पृथक् पृथगुपलभ्यन्ते तेऽर्वाचीनाः स्मृतयः । तद्बीजभूतानि तु

ब्राह्मणद्वारा शिक्षादिवाक्यानि श्रुतय इति विशेषः । तथा च वेदभेदाद् ब्राह्मणभेदः, तद्भेदाच्च वेदाङ्गभेद इति विज्ञायते । तस्मात् सन्तु शिक्षादिपदवाच्यानि षडेवाङ्गानि वेदस्य, अथापि तानि प्रतिवेदं प्रायेण विलक्षणस्वरूपाणीति भाव्यम् ।

(४)

अथान्ये पश्यन्ति-यान्येतानि वेदषडङ्गानि श्रूयन्ते-उच्चावचाः खल्वपि ते पदार्था भवन्ति, सन्ति हि षड् विज्ञानानि सर्वैरेव सामान्येनाधिगन्तव्यानि । लोकशिक्षा, भाषासाहित्यम्, ज्यौतिषम्, संप्रदायः, व्यवस्था, शिल्पं चेति । तत्रेदमेकैकमनेकाङ्गम् । तथा च लोकशिक्षायां तावल्लोकस्थितयः प्रदर्श्यन्ते । सृष्टिविद्या, इतिहासः, धातुमूलजीवानुबन्धिनी भूगोलविद्या, तत्तद्देशाचारव्यवहाराः, तत्तद्देशभाषोच्चारणविद्या, धर्मनीतिराजनीतिसमाजनीतयश्चेति-एवमाद्यो लोकशिक्षापदार्थाः । अथ भाषासाहित्ये यत्किञ्चिद्देशभाषा वर्णतः पदतो वाक्यतश्चनिरूप्यते । वर्णाः, वाक्छन्दः, पदकोशः, पदसंस्कारः, पदार्थव्यवस्था, अलङ्काराः, व्युत्पत्तिः, तर्कन्यायः— इत्येवमाद्यो भाषासाहित्यपदार्थाः । अथ ज्यौतिषं ज्योतिःसम्बन्धेनापेक्षितं विज्ञानं त्रेधा विभज्य मुनिभिर्व्याख्यातम्, गणितं संहिता जातकं चेति, तत्र गणितं द्वेधा भौमं दिव्यंच, तत्र

अङ्के श्रेढीखातचितिभाण्डक्रकचराशिषु ।
कुट्टके मिश्रके छायात्रैराशिकेषु भौमिकम् ॥
दिव्यं करणसिद्धान्तभेदाज्ज्योतिष च स्मृतम् ।
भौमानामपि केषांचिद्दिव्यत्वमुपलभ्यते ॥

संहितायां तु भौमान्तरिक्षदिव्याः सर्वेऽपि प्रकीर्णविषया गणितफलभूतपरिणामसंबन्धेन संधाय प्रदर्शिताः, जातके च प्राणिसंबन्धेन भूतभविष्यद्वर्तमानस्थितिविज्ञानानि । अथ संप्रदायः, आम्नायः, पद्धतिः, कल्प इत्यनर्थान्तरम् । स च यद्यपि कर्मभेदादनेकधा भवति, अथापि त्रेधा विभज्य मुनिभिर्व्याख्यातः—श्रौतः, गृह्यः, सामयाचारिकश्चेति । श्रौते यज्ञविषयः, गृह्ये स्मार्तापरपर्याये संस्कारविषयः, सामयाचारिके तु प्रकीर्णधर्मविषय उल्लिख्यन्ते । अथ व्यवस्था सा च निर्वचनशक्तिः । इयंच निरुक्तिश्चतुर्धा-पदार्थनिरुक्तिः, वाक्यार्थनिरुक्तिः, प्रमाणनिरुक्तिः, तत्त्वनिरुक्तिश्चेति । तत्र पदार्थनिरुक्तिर्निरुक्तशब्देनैवाख्यायते, सा च नैघण्टुकनैगमदैवतभेदाः

त्रेधा विभज्य व्याख्याता। अथ वाक्यार्थनिरुक्तिर्मीमांसाशब्देनाख्यायते, साऽपि धर्ममीमांसा भक्तिमीमांसा ब्रह्ममीमांसा भेदात् त्रेधा विभज्य व्याख्याता। अथ प्रमाणनिरुक्तिर्व्युत्पत्तिशब्देनाख्यायते, यद्यप्यत्र विषये प्रातिस्विकतया मुनिग्रन्थो नोपलभ्यते—अथाप्यर्वाचीनैर्विद्वद्भिरियमपि त्रेधा विभज्य व्याख्याता—शाब्दिकी मैमांसिकी तार्किकी चेति। तत्र शाब्दिकी व्याडिसंग्रहवाक्यपदीयानुयायिषु मञ्जूषादिग्रन्थेषु, मैमांसिकी जैमिनिसूत्रभाट्टरहस्यानुयायिषु, आपोदेवीयादिग्रन्थेषु, तार्किकी तु गौतमसूत्रचिन्तामण्यनुयायिषु पदवाक्यरत्नाकरादिग्रन्थेषु समुज्जृम्भिता दृश्यते। अथैवं तत्त्वनिरुक्तिर्दर्शनशब्देनाख्यायते-साऽप्यणुवादप्रधानवादाच्चिद्वादभेदात् त्रेधा विभज्य व्याख्याता। अथ शिल्पम्—तच्च कौशलम्। तदपि त्रेधा विभज्य व्याख्यातम् आकृतिनियतिबन्धेन, प्रकृतिबन्धेन, वाग्बन्धेन च। आद्ये क्षेत्रव्यवहारविद्यालेख्यविद्यादयः, द्वितीये चित्रकर्मविद्यादयः, तृतीये पैङ्गलादयः। तदित्थमेतेषामनेकविषयरक्षाशरीराणामेकैकविषयस्य द्वयोर्द्वयोरप्यनुवृत्तिर्दृश्यते, यथा ब्रह्ममीमांसाया वाक्यार्थनिरुक्तौ तत्त्वनिरुक्तौ च धर्ममीमांसाया वाक्यार्थनिरुक्तौ भाषासाहित्ये च, एवमन्यत्रापि। तदित्थमोतप्रोतविषयतयान्योन्यसंकीर्णात्मकान्येतानि षडपि वेदाङ्गानि न विशिष्य परिच्छेत्तुं शक्यन्ते, अतएव यत्किञ्चिदेकैकविषयमनुरुध्यैषां संज्ञाकरणम्-शिक्षा, व्याकरणम्, ज्यौतिषम्, कल्पः, निरुक्तम्, छन्दः—इति। अथाप्येषमेकैकशाखातःप्रायेणान्यान्याः शाखाः समुद्भूय प्रतिपद्यन्ते, यथा भाषासाहित्ये वर्णप्रसङ्गाल्लिपिविज्ञानम्, छन्दःप्रसङ्गाद्गीतिविज्ञानम् तत्प्रसङ्गाच्च वाद्यनृत्यविज्ञानम्, पदार्थव्यवस्थाप्रसङ्गेन परिशिष्टार्थविज्ञानम्, वाक्यार्थव्यवस्थाप्रसङ्गेनोपासनोपनिषदर्थविज्ञानम्, अलङ्कारप्रसङ्गेनरसरीतिविज्ञानम्-इत्येवमन्यत्रान्यत्रापि शाखाप्रतिशाखापरिस्कन्देनेतरेतरविषयसंप्रसक्तिरुज्जृम्भते। तस्मादुच्चावचाः खल्वप्येते पदार्था भवन्तीत्युक्तमनुसंधेयम् -

(५)

अथान्ये पश्यन्ति। इह खलु ब्राह्मणसमाजस्त्रेधा विभक्तो द्रष्टव्यः। दैवज्ञः, अथर्वा, पण्डितश्च। तत्रासौ दैवज्ञो ज्योतिर्गणप्रवणो दैवसूचनाप्रधानः सर्वानेवैतान् प्राकृतिकान् भावान् यथायथं विजानानोऽनुकूलं प्रतिकूलं वा दैवसंयोगं लोके विज्ञापयति। इह हि योग्येन क्रियमाणं योग्यं कर्म सत्यनुकूलदैवसंयोगे सर्वं सुकरं भवति तस्मात्कर्मसु प्रवर्तमानेनावश्यं सहकारी दैवसंयोगोऽनुरोद्धव्यः। प्रतिकूले च दैवसंयोगे महता प्रयत्नेनापि क्रियमाणं कर्म निष्फलं भवति, तस्मात्कर्मकरणकाले सर्वदैव वा प्रतिकूलदैवसंयोगे विज्ञाते तत्प्रतिबन्धायाथर्वा प्रवर्तते। असावथर्वा

पुरोधाः अथर्वाग्निप्रवणः कर्मप्रधानः सर्वानेवैतान् प्राकृतिकान् भावान् यथेच्छमितस्ततो विनियोक्तुं समर्थते, इष्टेन दैवेन संयोजयति यजमानमनिष्टेन च वियोजयति। तदित्थं दैवपुरुषकारज्ञोऽस्मिन् संसारे दैवज्ञपुरुषकारज्ञाभ्यां ब्राह्मणाभ्यां प्रवर्तमानो राजा वान्यो वा न कदाचिदवसीदति, नित्यं चाभ्युदयमासादयति। अयं च पुरुषकारो द्विविधः वैदिको लौकिकश्च। तत्र वैदिकः पुरुषकारोऽनेनाथर्वणानुरुध्यते, यस्तु लौकिकस्तत्रासौ पण्डितः प्रवर्तते। असौ पण्डितः सदस्यस्तर्कप्रवणो व्यवहारप्रधानः सर्वानेवैतान् लौकिकान् भावान् धर्मनीतिराजनीतिसमाजनीतिभिर्व्यवच्छिद्य लोकस्वास्थ्यसुखाभ्युदयसिद्ध्यर्थमनेकधा व्यवस्थां व्यवस्थापयति उपदेशकत्वेन प्राड्विवाकत्वेन समीक्षकत्वेन चासौ धर्मप्रचारको भवति, तदित्थमुक्तस्त्रेधा ब्राह्मणसमाजः। रत्नपरीक्षक-दगार्गलि-शिल्पज्ञ-कृषिविद्य वृष्टिविद्य मौहूर्तिक नैमित्तिक-सामुद्रिकादयो दैवज्ञभेदाः। तत्र दगार्गलं जलवद्भूमिपरीक्षा, शिल्पानि वास्तुविद्या- चित्रविद्या—संगीतविद्या—कौतुकविद्या-पाकविद्या- भोगाष्टकविद्या- कामविद्या प्रभृतीनि चतुःषष्टिकलाचातुरीविज्ञानानि। निमित्तानि प्रश्न-स्वर-स्फुरण-स्वप्न-शकुनादीनि भवन्ति। अथ तान्त्रिकौपासनिकयाजककर्मठदैशिकभिषगादयोऽथर्वभेदाः। तत्र दैशिको वैज्ञानिको धातुमूलजीवविद्यः, भिषक् तु मनुष्यपशुपक्षिचिकित्सकः। सभ्योपदेशकदार्शनिकपौराणिकवैदिकव्यवस्थापकादयः पण्डितभेदाः, तत्र व्यवस्थापको नीतिज्ञो धर्मशास्त्री। स हि राजनीतिसमाजनीतिधर्मनीतिव्यवहारनीतिगणित भूगोलप्रकृतिभूगोलदेशभूगोलेतिहासदेशाचारकुलाचारदेशभाषाद्यभिज्ञ एव स्यान्नान्यथा।

तत्र दैवसंयोगस्याधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकभेदैस्त्रैविध्यात् त्रिविधदैवज्ञानसाधनतया त्रिस्कन्धविद्या वेद्या भवति दिव्यान्तरीक्ष्यविद्या, पार्थिवान्तरीक्ष्यविद्या, शारीरविद्या च। तत्राद्या ग्रहगणितरूपा करणतन्त्रसिद्धान्तशब्दप्रसिद्धा खगोलविद्या, द्वितीया सांवत्सरिकाणां यावदर्थानां ग्रहचारमुहूर्तवृष्टिसस्यजातकादीनामनेकरूपाणां प्रकृतिनियतिज्ञानसाधनरूपा संहिताशब्दप्रसिद्धा भूगोलविद्या; तृतीया तु लग्नानुरोधिजातकग्रहफलभोगविज्ञानरूपा होराशब्दप्रसिद्धा शारीरविद्या। एतासां तिसृणामपि विद्यानामाधारभूता ग्रहर्क्षादिज्योतिर्गणितविद्यैवेति सर्वा एवैता ज्यौतिषशब्देनोच्यन्ते, तत्र ज्यौतिषे शिक्षाछन्दोनिरुक्तयः पार्थगर्थ्येन द्रष्टव्याः।

अथाथर्वणां पौष्टिकमाभिचारिकं शान्तिः स्वस्त्ययनं चेति चत्वार्येव कर्माणि। तदुपायभूतविद्यापि त्रिविधा-यज्ञविद्या, मधुविद्या, योगविद्या चेति। तस्मादाथर्वणिकवेद्यापि विद्या त्रेधा-

त्रयी, तन्त्रम्, उपासना चेति। एतासां तिसृणामपि विज्ञानमाला भूयस्त्वदिति कर्तव्यताक्रमनियामकः कल्प एवेति सर्वक्रियाप्रधानशास्त्रं कल्प इत्युच्यते, तत्र कल्पे शिक्षाछन्दोनिरुक्तयः पार्थगर्थ्येन द्रष्टव्याः।

अथ पण्डितानामाचारग्राहकत्वादुपदेशकत्वात्तर्कादिभिरर्थनिर्वाचकत्वाच्च जगत्स्थितिबोधसौकर्यार्थरीतिबन्धात्मकशिल्पप्रवर्तकत्वाच्च शिक्षाव्याकरणनिरुक्तछन्दांस्यपेक्ष्यन्ते, एतानि हि शब्दानुबन्धीनि, आम्नायनिष्ठ पण्डितो भवति। वाचाभिनिविष्टया मनसि व्याख्यानमुपकल्पमानः परहृदयस्थान दुर्व्यवसायानपगमय्य व्यवसायान्तरेऽभिनिवेशयति। एवं क्रियाव्यसनोऽथर्वा, स हि सम्यक्प्रयुक्तया स्वसमतुक्रियापद्धत्या यथेष्टमिष्टानिष्टान्यतरेणात्मानमन्यं वा संयोजयति। अथैवं दृष्टिव्यसनो दैवज्ञः, अयमप्यहर्निशं प्राकृतिकान् भावान् प्रकृतिविकृतिभावेन विपरिवर्तमानानुपसमीक्षमाणोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामावापोद्वापाभ्यां च भवतो भूतान् भविष्यमाणांश्च दैवपरिपाकाननुसंधत्ते। तदेतेषां स्वस्ववेदोपकारकतया ज्योतिर्गणितस्य कल्पस्य शिक्षाव्याकरणनिरुक्तछन्दसां च वेदाङ्गत्वमवगम्यत इति भाव्यम्।

(६)

अथान्ये पश्यन्ति। यस्य कस्यापि विषयस्य, विज्ञानम् वेदः। अनन्ता वै विषयाः, अत एवानन्ताः सन्ति वेदाः। एकैकस्य वेदस्यान्ये कतिपये वेदा उपकारका भवन्ति, उपकारके चाङ्गशब्दः, "फलवत्स न्निधावफलं तदङ्गम्" इति मीमांसकोक्तरीत्या प्रधानोपयोगिन्युपकरणे तत्प्रयोगात्। तस्माद्वेदस्यैवेतरवेदोपकारकत्वविवक्षायां वेदाङ्गत्वमभिप्रेयते। तथा च यत्र वेदे यावन्त एवेतरवेदा अपेक्ष्यन्ते, तत्र तावतामङ्गत्वमुपचर्यते। अस्ति च याज्ञिकानामृत्विजामधिगन्तव्येषु होतृवेदाध्वर्युवेदादिपदप्रसिद्धेषु यज्ञवेदेषु प्रत्येकस्याधिगमने षण्णामितरेषां वेदानामधिगमापेक्षा। अत एव होतृवेदादिवेदभेदात् षडङ्गान्यपि विशेषविधया भिद्यन्ते, अन्ये होतृवेदे शिक्षाव्याकरणकल्पादयः अन्ये च तेऽध्वर्युवेदे भवन्ति। अपेक्षासामान्ये त्वेकस्यैवान्यत्रान्यत्रोपयोगसंभवादेकस्यैवानेकवेदाङ्गत्वम्। अत एव यथैतस्य यज्ञवेदस्य षडङ्गत्वम्, तथायुर्वेदस्याष्टाङ्गत्वम् ज्योतिर्वेदस्य तु त्र्यङ्गत्वं चतुःषष्ट्यङ्गत्वं वा यथोपयोगं विवक्ष्यते। तदुक्तं गर्गसंहितायाम्—

यथैव वेदस्याङ्गानि षडुक्तानि मनीषिभिः।
चतुःषष्टिस्तथाङ्गानि ज्यौतिषस्य विदुर्बुधाः॥ इति॥

तस्मादुपयोगानुरोधेन वेदभेदाद् वेदाङ्गानि न्यूनातिरिक्तानि विलक्षणस्वरूपाणि चेति सुसिद्धम्। अत एव "इमे सर्वे वेदा निर्मिताः सकल्पाः सरहस्याः सब्राह्मणाः सोपनिषत्काः सेतिहासाः सान्वाख्यानाः सपुराणाः सस्वराः ससंस्काराः सनिरुक्ताः सानुशासनाः सानुमार्जनाः सवाकोवाक्याः" इत्यथर्ववेदीयमन्त्रे वेदस्य त्रयोदशाङ्गानि दर्शितानि, वेदाङ्गत्वसमर्पकसहशब्देनैव कल्पादीनमुल्लेखात्। एवमेवान्यत्रापि "द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च, तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्यौतिषमिति। सा परा यया तदक्षरमधिगम्यते" इत्यस्यां श्रुतौ दशानामपरविद्यानां परविद्याङ्गत्वमाभातीति भाव्यम्। तस्माद्वेदानामेवेतरवेदापेक्षितत्वे वेदाङ्गत्वमित्यनन्ता वेदा अनन्तान्येव च वेदाङ्गानीति सुसिद्धम् ॥ ६ ॥

तदित्थं बहुभिरेतैर्दर्शनैर्निरूपितानि वेदाङ्गानि। वेदाश्च वेदाङ्गानिचेत्येते एवोभये वाग्विषया अध्येतव्यविषया भवन्ति न च वेदवेदाङ्गाभ्यामतिरिच्यते किंचिदध्ययनाय। ननु चतुर्दश विद्यास्थानानीत्याह भगवान् याज्ञवल्क्यः—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ इति ॥

तत्र वेदवेदाङ्गाभ्यामतिरिच्यन्ते चत्वारीमानि पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि। उच्यते. उक्तानि खलु वेदाङ्गविषयतयानेकदर्शनानि, तत्र तृतीयदर्शनपक्षपातिनामतिरिच्यन्ते षडङ्गेभ्यः पुराणादीनि, तत्रापि लौकिका एव पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणामर्था मन्त्रार्थानुपयुक्तत्वाद्वेदाङ्गत्वं न भजन्ते, वैदिकानान्तु वृत्रेन्द्रकोपाख्यानादीनां पौराणिकार्थानां मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहादीनां तार्किकार्थानां च निरुक्ते, व्रतसंस्कारादीनां धर्म्मशास्त्रार्थानां कल्पे चान्तर्भावस्य सुप्रसिद्धत्वात्। अत एव "विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः" इति पारमर्षसूत्रं सङ्गच्छते। तस्माल्लौकिकानामप्यर्थानां यथाकथंचिद्दर्शनेऽपि विद्यास्थानत्वं यथा न परिहीयेतेति पुराणादीनि पृथगुल्लिख्यन्ते, वस्तुतस्तु वेदाश्च वेदाङ्गानि चेत्युभयान्येव विद्यास्थानानि भवन्तीति निपुणमध्यवसेयम्। ये तूपवेदा ये चानुवेदाः ये चापि वा निगमागमभेदाः प्रवृत्तिसमीक्षायां विशिष्योपदर्शितास्तेषामपि वेद वेदाङ्गाभ्यामनतिरेकत्वाच्च। कियन्तस्तु-अवान्तरभेदा वेदस्य, कियन्तो वा वेदाङ्गानामित्येतत्सर्वं प्रवृत्तिसमीक्षायां द्रष्टव्यम्।

॥ इति वेदविषयकः प्रस्तावः ॥

अथ धर्मचतुर्व्यूहसमादेशः ।

(१) धर्मो हि नाम सर्वैश्चतुर्द्धा सम्प्रतिपन्नः-केवलसत्तासिद्धः १ केवलभातिसिद्धः २ युगपन्नयसिद्धः ३ पर्यायोभयसिद्धश्च ४ इति । तत्र ज्ञानं च क्रिया चेति द्वे तत्त्वे नित्यं सत्तासिद्धे भवतः । नैवैते भातिसिद्धे अस्ति ज्ञानं च क्रिया चेति भातिरुदेति । यदीदं द्वयं न स्यात्तर्हि भातिरेव दियात् भातीत्यस्य ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः । यश्च ज्ञानविषयो भवति तस्य ज्ञानसत्तया सत्ता सिद्धा ति । ज्ञानस्य तु सत्ता स्वतः सिद्धा वक्तव्या, न तु ज्ञानान्तरसत्ताधीना, तथा सत्यनवस्थाप्रसङ्गात् । भयसिद्धश्चायमर्थः-यथाभाति जगदर्थ इति कृत्वा सोस्तीत्युच्यते, नैवं भाति भातिरिति कृत्वा तिरस्तीति युज्यते वक्तुम् । तस्मात् सत्तासिद्धमेवेदं ज्ञानमिति सिद्धम् । अथ क्रियापीयं ज्ञाननिष्ठा तासिद्धा द्रष्टव्या । किन्तु ज्ञाने सत्ता स्वतः सिद्धा, क्रियायां परतः प्राप्नोति विवेकः, ज्ञानसत्ताया एव यायां व्यवहारात् । निरूपिते चैते ज्ञानक्रिये प्रथमव्याख्याने पुरस्तात् । उपरिष्टाच्च निरूपयिष्येते चतुर्थाख्याने इतीदानीं विरम्यते ॥

अथ केवलभातिसिद्धो धर्मो व्याख्यातव्यः । स द्वेधा-सामान्यं च विशेषश्च । अनेकत्वेन तानामेकत्वकरं सामान्यम्, एकत्वेन गृहीतस्यानेकत्वकरो विशेषः । न चेमौ वस्तुनिष्ठौ कौचिद्यौ मन्तव्यौ आपेक्षिकत्वात् । यं कंचिदेवाहं विषयमपूर्वं पश्यामि, तदाकारा ह्यन्तःकरणवृत्तिस्तत्ादेव जायते । सा च पुनरन्तःकरणस्यातिशयो नाम संस्कारो भूत्वा चिरायावतिष्ठते । यदा खलु स विषयो दृश्यते, पुनस्तादृशी तदा च वृत्तिरुदेति, उद्बोधिकायास्तस्या इदानीन्तन्यावृत्तेः सम्बोद्बुद्धा सती सा प्राक्तनी संस्कारभूता तादृशी वृत्तिरप्यविलम्बेनोदेति, तत्पश्चाच्च तदुभयवृत्त्योरेवगाहिनी काचित् प्रत्यभिज्ञा बुद्धिः प्रवर्तते, तादृशप्रत्यभिज्ञाबुद्धयवच्छेदेन गृहीतैकत्वा सा विषया। बुद्धिवृत्तिस्तद्विषयस्य सामान्यम् । यद्यपि च तयैकया बुद्धिवृत्त्या गृह्यमाणा व्यक्तयः सर्वा भिद्यन्त भेदोपि तासामत्र विषयीभवति, अथापि तु भेदविशिष्टतत्तद्व्यक्तिपरिग्राहिका सा बुद्धिवृत्तिर्भिन्नका। सर्वत्रैकाकारा न भिद्यते, प्राक्सिद्धसंस्कारात्मकवृत्त्या तादात्म्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । अथैतत्तेन विशेषपदार्थः समुन्नेयः । यत्रैकत्वेन गृहीतस्यार्थस्यैकदेशमात्रावगाहिनी भिन्ना भिन्ना

---

१ 'तत्त्वा-पदार्थादिश दसमानार्थोऽयं धर्म शब्दो द्रष्टव्यः । तत्र हेतुस्तु बहुत्र प्रतिपादितः-प्रतिपादयत च ॥

बुद्धिरनेका क्रियते तत्र सा सा बुद्धिवृत्तिर्विशेषो भवति । विशेषसापेक्षं सामान्यम्, सामान्य सापेक्षस्तु विशेषः । बहुविशेषेष्वेकं सामान्यमनुवर्त्तते । एकस्मिँश्च सामान्ये बहवो विशेषा अन्तर्भवन्ति । उभयं चेदं बुद्धिसापेक्षम् । अत एवेदं द्वयं भावशब्देनाख्यायते भावो भावना प्रतिपत्तिप्रकारः घटो हि भावद्वयेनैव गृह्येत स्याद्वा सामान्यरूपेण, स्याद्वा विशेषरूपेण, न तृतीयः प्रकारो वर्तते । अस्ति किञ्चित्सामान्यमेव न विशेषो-यथा सत्ता, सा हि नित्या चैका च सर्वानुवृत्ता च । अस्ति कश्चिद्विशेष एव न सामान्यं यथा परमाणुव्यक्तिः स न परमाण्वन्तरेऽनुवर्तते । अन्ये तु सर्वे भावाः सामान्यानि च विशेषाश्चेत्युभयथा शक्यन्तेऽभिनेतुम् । अत्र बहु वक्तव्यमस्ति तद्वैशद्येन वैशेषिकधर्मसमीक्षायां प्रदर्शयिष्यते ।

यद्यपि सर्वत्र सर्वेऽर्था बुद्ध्यैव गम्यन्ते, न च प्रतीतिमनपेक्ष्य वस्तुनः सत्ता सम्भवति । यावता न जानीयात्सतमर्थं वक्तुमपि न शक्नुयात् । तस्मात् सर्व एवार्था भातिसिद्धा एवेति शक्यते वक्तुम् । तथापि सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म भवतीत्याहुराचार्याः । यदि ज्ञानात्पूर्वं वस्तुनः सत्ता नापेक्ष्येत, ज्ञानादेव वा वस्तुनः प्रकल्प्येत—तर्हि नैकत्रैव नियमतः काशी गङ्गा वा प्रतीयेत । अवश्यं तु यत्र यत्रैव भावयेत् तत्र तत्रैव काशीं गङ्गां वोपलभेत । नैवं दृश्यते, तस्मात् यथा ज्ञानं नित्योऽर्थो ब्रह्मसंज्ञः, एवं सत्तापि नित्योर्थो ब्रह्मसंज्ञः । भातिना संप्रयुज्यमानोऽस्तिरर्थं जनयति । अस्तिना संप्रयुज्यमानो भातिरर्थं प्रत्याययति । उभाभ्यां परस्परसंप्रयुक्ताभ्यामर्थसिद्धिः ।

यथा वयमस्तिं भातिसिद्धां व्याहरामः, एवमेव तु भाति मप्यस्तिसिद्धां प्रतिपादयामः यद्यस्तिरिमां भातिं नानुगृह्णीयात् सा तर्हि कथंनाम स्यात् । यदि न स्यात्कथमेवास्तौ वान्या प्रभवेदिति विमृश्यताम् । तस्मादस्तिरिति भातिरिति च स्वतन्त्रावेतावर्थौ परस्पराविनाभूतौ द्रष्टव्यौ । अथवा तत्र यदि सतां धर्माणां वैलक्षण्यात् तत्संप्रयुक्तान्तःकरणे वैलक्षण्यं जायते, इति दृश्यते तदा तान् धर्मान् सत्तासिद्धानाचक्षते । अथ यदि संप्रयुज्यमानान्तःकरणवैलक्षण्यादेव गृहीतविषये किञ्चिद्वैलक्षण्यं प्रादुर्भवतीति दृश्यते तदा भातिसिद्धः स धर्म इत्याख्यायते । यावन्तो धर्मा एकैकविषयज्ञाने प्रतीयन्ते तेषु न सर्वे विज्ञेयनिष्ठा एव भवन्ति । ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञप्तिरिति चतुष्टयी समुच्चिता ह्येकैकं ज्ञानस्वरूपं भवति, तत्र चत्वारोऽपि परस्परोपकार्योपकारकभावापन्ना एव समुच्चीयन्ते । ततोऽवश्यं तेषां सर्वेषां केचित्केचिद्धर्मास्तत्र विशिष्टज्ञानेऽन्तर्भुक्ता भवेयुः । तत्र ज्ञेयगता धर्मा यथा ज्ञेयनिष्ठतया गृह्यन्ते, तथा क्वचिद् ज्ञप्तिगता अपि धर्मा ज्ञेयनिष्ठतयैव गृह्यन्ते, यथा अयमेकः—अयमेकः—इति द्वौ

इत्येवं द्वित्वसंख्या स्पष्टं बुद्धिधर्मो न वस्तुधर्मः । तथाप्येषा संख्या वस्तुनिष्ठतया गृह्यते न ज्ञप्तिनिष्ठतया । कस्मादेवं संक्रमो भवतीति निर्वक्तु मशक्नुवद्भिरपि सुसूक्ष्मं भावयद्भिः स्पष्टमित्थं सत्तासिद्धभातिसिद्धयोधर्मयोर्भेदः संलक्ष्यते । यद्यपि वेदान्तिनैर्नैयायिकैर्वैशेषिकैर्वा नैवं सत्तासिद्ध-भातिसिद्धयोर्भेदः पुरस्क्रियते, अथापि न प्रतीतिशरणैः प्रतीतिबललभ्योऽर्थः शक्यतेऽपलपितु कस्यचिदुपेक्षामात्रेणेति दिक् ।

अथ कश्चिद् ब्रूयात्—यदि सत्ता हि नाम सामान्यं भाव इष्यते—सामान्यं च भातिसिद्धमाख्यायते—तर्हि सुतरां सर्व एव सत्तासिद्धा अर्था भातिसिद्धा एवेत्यर्थादापन्नम्, स तर्हि कीदृशो भेदः सत्तासिद्धभातिसिद्धयोर्वक्तव्यः । अत्रोच्यते—न वयमित्थं सुसूक्ष्मं भावनायां पारमार्थिकदृष्ट्यापि तयोर्भेदं प्रतिजानीमहे, अस्तिरेव भातिर्भातिरेवास्तिरिति समीक्षकाणां सिद्धान्तसिद्धोऽर्थः । तथा च श्रूयतेऽपि—

"अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ।
अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥" इति ।

तस्मात्सच्चिदानन्दा इत्यपेक्षाकृतं व्यावहारिकं ब्रह्मणो रूपम् । पारमार्थिकं तु ज्ञानमेवैकं ब्रह्मणो रूपमिति सिद्धान्तः । अत एव यावन्तः सत्तासिद्धा अर्थाः सर्व एव ते भातिसिद्धाः कथन्ते शक्यम् । ज्ञानक्रिययोरपि स्वतो रूपेण सिद्धत्वात् । ज्ञानक्रिययोर्ज्ञानान्तरसिद्धत्वं नास्तीत्यभिप्रायेण तु सत्तासिद्धत्वव्यवस्था क्रियत इत्यास्ताम् । व्यावहारिकं तु सत्तासिद्धत्वभातिसिद्धत्वयोर्भेदं नापलप्यं मन्यन्ते विद्वांसः । तस्माद् भेदेन तावदर्थाः द्रष्टव्याः ।

अथ युगपदुभयसिद्धा धर्मा दर्शयितव्याः । व्यक्तिराकृतिर्जातिरित्येतास्तिस्रः सहिता एकः पदार्थो भवतीत्याहुराचार्याः । तत्रेतरपदार्थपृथक्त्वेन सिद्धा घटाभिव्यक्तिरेव घटव्यक्तिः । आकृतिरवयवसन्निवेशः । जातिः प्रसवतुल्यता । तासु यथेमा घटस्य व्यक्त्याकृतिजातयो भवन्ति तास्तथा भातिसिद्धाः । यथा वा घटोऽयं व्यक्त्याकृतिजातयो भवन्ति तास्तथा सत्तासिद्धाः । "जातिर्जातं तु सामान्ये व्यक्तिस्तु पृथगात्मता" इति कोशकारो व्यक्तिं भातिसिद्धामभिप्रैति । "व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः । आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या । समानप्रसवात्मिका जातिः" इति भगवान् गौतमो व्यक्तिं सत्तासिद्धामभिप्रैति । त एते पदार्थाः पुनः पुनरनुसन्धानेन विभिद्य द्रष्टव्याः ।

अथ पर्यायोभयसिद्धा धर्मा वक्तव्याः। येषां केचन पर्यायाः सत्तासिद्धा एव न भातिसिद्धाः-केचन वा पर्याया भातिसिद्धा एव न सत्तासिद्धाः। ते पर्यायोभयसिद्धाः ते त्रिविधाः द्रव्यं गुणः कर्मचेति। तत्र यानि द्रव्यगुणकर्माणि सत्तासिद्धानि तानि पिण्डातिशयारम्भप्रकरणे द्वासप्ततिविधान्याख्यास्यन्ते। अथातः परं भातिसिद्धानि दर्श्यन्ते। तत्र द्रव्येषु दिक्कालौ भाति सिद्धौ। पूर्वः, दक्षिणः, पश्चिमः, उत्तरः, ऊर्ध्वम्, अध इत्याद्या दिशो ज्ञानधर्मा एव न वस्तुधर्माः, अपेक्षाभेदेन भिन्नत्वात्। एवमतीतानागतप्रत्युत्पन्नादयः काला अपि ज्ञानधर्मा एव। आपेक्षिकत्वात्। एवं संख्यापरिमाण पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वानि भातिसिद्धा गुणाः, न त्वेव हि द्वित्वत्रित्वादिकं ह्रस्वत्वदीर्घत्वादिकं पृथक्त्वादिकं वा किञ्चिदपि दृश्यते वस्तुनि सम्पन्नम्। तद्ग्राहकबुद्धिप्रकल्पिता एवैते धर्माः स्युः। एवं करके दूरदेशपर्यन्तं नीयमाने सति पात्रस्थाकाशस्य यद्दूरदेशपर्यन्तगमनं, करके वा प्रतिक्षणं प्रवेशनिस्सारौ गम्येते, सा भातिसिद्धा क्रिया। न तु वा वस्तुतः क्रियाऽमुष्मिन्नाकाशे संभवति। व्यापकस्य देशत्यागासंभवात्। एवं कालः समागतः, कालो गतः इत्यादयोऽपि कालव्यापारा आपेक्षिका एव। अथवा मरुमरीचिकाजलमलातचक्रं कामलादिदोषवता प्रतिपन्नाः पीतत्वादिगुणाः, पित्तप्रकोपादिदोषवता प्रतिपन्नानि विश्वभ्रमणादिकर्माणि चेत्येवं दोषानुगृहीतानि द्रव्यगुणकर्माणि सर्वाणि भातिसिद्धान्येव। अथवा स्वप्नान्तिकानि द्रव्यगुणकर्माणि सर्वाणि भातिसिद्धानि, तथा चैवं त्रिविधा द्रव्यगुणकर्मपर्याया भातिसिद्धाः। प्रदर्शिताः। तदित्थं ज्ञानक्रिये सत्तासिद्धे। सामान्यविशेषौ भातिसिद्धौ। व्यक्त्या कृतिजातयो युगपदुभयसिद्धाः। द्रव्यगुणकर्माणि पर्यायोभयसिद्धानि॥

॥ इति चतुर्व्यूहसमादेशः ॥

अथ धर्मकाण्डत्रयसमादेशः।

अस्य धर्मस्य त्रीणि लक्षणानि काण्डरूपाणि भवन्ति। पिण्डः, अतिशयः, आरम्भश्चेति। मनुष्यपशुमृगपक्षिकृमिसरीसृपादिर्जीवकलापः॥ १॥ वृक्षौषधिगुल्मलतातृणस्तम्बादिर्मूलकलापः॥ २॥ पाषाणरसमृत्तिकासिकताशर्करादिर्धातुकलापः॥ ३॥ इत्येवं त्रिभक्तः पिण्डप्रदेशः॥

अथ रागाद्रक्तै वाससि रागोतिशयः॥ १॥ जलसंयोगात्पिण्डीभूतेषु चूर्णेषु स्नेहोति-

शयः ॥ २ ॥ यदद्दृष्टचरं किञ्चिदत्याश्चर्येण पश्यति, तदेवपुनर्भूयसाऽवलोकमानस्य न पुनराश्चर्य मुत्पादयति—तत्रास्य भूयसा दर्शनेनाभिज्ञासंस्कारो जात इत्यनुमीयते—सोतिशयः ॥ ३ ॥ यदेव कर्म कर्तुं प्रागतिशयेन हृणीयते तत्रैव यत्किञ्चिन्निमित्तवशात्प्रवर्त्यमानः क्रमेणासौ प्रसीदति । तदेतद्घृणाप्रसादप्रयोजकोऽन्तःकरणनिष्ठः कश्चिदतिशयः प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥ इत्थं विभक्ता अतिशय प्रदेशाः ॥

एवं सूर्यस्यांशुविकिरणम् ॥ १ ॥ वायोः पवनम् ॥ २ ॥ घटस्य जलाहरणम् ॥ ३ ॥ बीजस्य सन्तनोपक्रमणम् ॥ ४ ॥ वृक्षाणामुत्सर्पणम् ॥ ५ ॥ वृक्षस्थरसानां सूर्यांशुभिराकर्षणम् ॥ ६ ॥ प्रदीपस्य तैलग्रहणम् ॥ ७ ॥ तैलस्य प्रदीपायात्मसमर्पणम् ॥ ८ ॥ इत्यादय आरम्भप्रदेशाः ॥

इत्थं सर्वेऽपि धर्मास्त्रैविध्येनात्मानं दधाना दृश्यन्ते । न चैतत्त्रैविध्यादतिरिच्य किञ्चिदिह पश्यामः

तत्र पिण्डलक्षणो धर्मो द्रव्यशब्देन, सत्त्वशब्देन, धर्मशब्देन शरीरादिशब्देन च तत्र तत्राख्यायते । अतिशयलक्षणस्तु क्वचिद्गुणशब्देन, क्वचिद्धर्मशब्देन, क्वचित्संस्कारशब्देन, क्वचिज्जन्मान्तरीयकर्मशब्देनाप्याख्यायते । एवमारम्भलक्षणः कर्मशब्देन क्वचित्प्राणशब्देन क्वचिद्धर्मशब्देन क्वचिद्योग्यताशब्देन क्वचिच्छक्तिशब्देन, क्वचिद्बलशब्देन क्वचित्परिणाम शब्देन, क्वचित्क्रियाशब्देन, प्रवृत्तिशब्देन चाख्यायते ।

अथ पिण्डः पिण्डातिशयारम्भाणामाश्रयभूतः । पिण्डानां प्रायेण पिण्डान्तरघटितत्वदर्शनाद्व्याप्यव्यापकभावसम्बन्धेन पिण्डेपिण्डान्तरसमुच्चयात्-तथा च पिण्डो द्वेधा समुदायात्मा अवयवात्मा चेति । अथातिशयक्रिये पिण्डाश्रयभावमनपेक्ष्य न स्वरूपं दधाते, नाप्यतिशये क्रियायां वातिशयक्रिये अवतिष्ठेते । क्रिया हि प्रवृत्तिनिवृत्तिस्वरूपाभ्यां पिण्डातिशयाभ्यां स्वभरूपाभ्यां भिद्यते । पिण्डस्यातिशयक्रियाश्रयत्वादतिशयस्य त्वतिशयक्रियानाश्रयत्वाद् भेदः ।

इदं तु बोध्यम् । अयमतिशयो द्वेधोपचर्यते । मुख्यो गौणश्च । तत्र मुख्योयमतिशयोऽतिशयानाश्रयत्वेनाख्यातः । अथ पिण्डमपि सूक्ष्मशरीरतया पिण्डान्तरे उपसन्नमतिशयत्वेन लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते । स पुनर्गौणोऽतिशयो नातिशयानाश्रयः । तथा च तत्साधारण्यादयमतिशयस्त्रेधा-पिण्डरूपः, प्राणरूपः, विकाररूपश्च । रक्ते वाससि रागः पिण्डरूपः । पिण्ड

भूते चूर्णे स्नेहः प्राणरूपः । अभिज्ञासंस्कारादिर्विकाररूपः । एवं क्रिया पञ्चधा–नित्यक्रिया फलितक्रिया, विभागक्रिया, परिणामक्रिया, आगन्तुकक्रिया, च ॥ तत्र नित्यक्रिया प्राणशब्देनाख्यायते । प्राणो द्विविधः पिण्डस्वरूपसिद्धिविनियुक्तोन्तः प्राण एकः, स जीवशब्देनाख्यायते । जीवविशिष्ट एव हि पिण्डो भवति । अथ दार्ष्ट्रविषयतासिद्धिविनियुक्तो बहिः प्राणो द्वितीयः । स रूपशब्देनाख्यायते । रूपमेवास्य परदृष्ट्या गृह्यते ।

फलितक्रिया यथा काचस्थप्रत्येकप्रदेशस्थद्रव्याणां तेजोऽनवरोधकत्वं वायुजलावरोधकत्वं च स्वभावः । प्रत्येकप्रदेशस्थद्रव्याणि स्वाभिमुख्येन गच्छतो जलविन्दूनवरुन्धन्ति तेन काचपात्रे जलस्तम्भनं भवति । तदेतत्काचपात्रस्य जलधारणात्मिका क्रिया फलिता भवति । एवमन्यत्रापि विरुद्धाविरुद्धकतिपयक्रियासमष्टिरूपा फलितक्रिया दृश्यते ॥ सेयं योग्यताशब्देन ख्यायते ।

अथ, विभागक्रिया सा भवति यत्र पिण्डद्वयसंयोगजे पिण्डे समवेतयोस्तयोः पिण्डयोर्विभागेन सामुदायिकपिण्डोपमर्दादर्थान्तरमुत्पद्यते–यथा तिलसर्षपादिभ्यस्तैलोत्पत्तिः । अथ परिणामक्रिया विकारशब्देनाख्यायते । यथा दुग्धं दधिरूपेण विकुरुते । आगन्तुकक्रिया यथा–हयो गच्छन् रथे क्रियां जनयति । रथो वा गच्छन् रथस्थे क्रियां जनयति–इत्यादि ॥

तदित्थमेतेषु त्रिषु धर्मेषु पिण्डरूपो धर्मो वैशेषिकशास्त्रेचरकादिशास्त्रेषु च सुप्रसिद्ध एव । अतिशयलक्षणस्तु तर्कशास्त्रे मन्वादिधर्मशास्त्रेषु च सुप्रसिद्धः । अथ क्रियालक्षणो धर्मो जैमिनीयमीमांसाशास्त्रे "अथातो धर्मजिज्ञासा"–इत्यादिना सविस्तरं व्याख्यातः, कल्पशास्त्रे च । तत्र तत्र शास्त्रे च निरूपणीयांश एव धर्मशब्देन व्यवहर्तव्यो न त्वन्योंश इति हि तत्रत्या परिभाषा । वैशेषिकशास्त्रे तु पिण्डश्चातिशयश्चारम्भश्च द्रव्यगुणकर्मशब्दैरभिहितास्त्रयोपि धर्मत्वेन विवक्ष्यन्ते इति विशेषः । अथातो धर्मं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञाय तेषां त्रयाणामधिकृत्य सपरिकरं व्याख्यानात् । ये तु धर्मविशेषप्रसूतादित्युपक्रमाक्षराणि दृष्ट्वा द्रव्यगुणकर्मणां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञाने प्रयोजकः कश्चिदलौकिको धर्मः स्यान्न द्रव्यादीनीति केचिदिच्छन्ति ते नितान्तमशास्त्रज्ञा उपरिबुद्धयो बालका एवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ तथा चैवं पिण्डलक्षणश्चातिशयलक्षणश्चारम्भलक्षणश्चेत्येवं धर्माणां तिस्रो जातयः सिद्धाः ॥

॥ इति पिण्डातिशयक्रियाधिकरणं नाम काण्डत्रयसमादेशः ॥

—॥—

अथ धर्माणामवान्तरविभागसमादेशः ।

एते पिण्डातिशयारम्भाः सर्वेऽपि द्विविधाः-क्रत्वर्थाश्च, पुरुषार्थाश्च । क्रियार्थानि द्रव्याणि क्रियार्थद्रव्यगुणसंस्काराः क्रियार्थक्रिया चैते क्रत्वर्थाः । यथा तन्दुलपाकार्थानि चुल्लीसमिद्भाण्डतन्दुलादीनि द्रव्याणि । सत्यपि समानेऽग्निसंयोगे चुल्लीसमिद्भाण्डानां दाहयोग्यानामपाकात् तन्दुलस्य च पाकात् तन्दुलनिष्ठः कश्चिदतिशयः पाकार्थः कल्प्यते । भाण्डतन्दुलादीनां जलशुद्धिसंस्कारः पाकार्थः । फूत्कारादयः कर्तृव्यापारा ज्वलनादयश्च करणव्यापाराः क्रियार्थक्रिया-इत्येवं क्रत्वर्थाः । एवमन्नजलादि द्रव्यं वह्निसंयोगजश्च तत्र पाकसंस्कारः, भोजनक्रिया चैते पुरुषार्थाः । पुरुषे तृप्तिफलसम्बन्धात् । एवमन्यत्रान्यत्र द्रष्टव्यम् ।

अथोच्यते । यदि पिण्डो यदि वातिशयो यदि वारम्भः, सर्वोपि द्वेधा-प्राकृतः संस्कृतश्च । अभिप्रेत्य कश्चिदर्थो यदि अन्तःकरणवृत्तिसहकारेण क्रियते स संस्कृतः । स च चेतनव्यापारमन्तरेणासम्भूतः । स द्विविधः, बौद्धश्च प्रतिकृतिश्च । गृहकपाटघटपटादिपिण्डाः शोधितसूतवटिकौषधाद्यतिशयाः घटीकलायन्त्रशकटीकलायन्त्राद्यारम्भा बौद्धाः । हस्त्यश्वमनुष्यादिस्वरूपानुकरणं सामान्यलोहे चुम्बकातिशयानुकरणं मतिभीषितचेष्टिताद्यनुकरणं च प्रतिकृतिः । चेतनचेष्टासाध्ययावदर्थातिरिक्ताः सर्वेप्यर्थाः प्राकृताः । द्विविधेभ्योप्येतेभ्यः संस्कृतप्राकृतेभ्यः सर्वमिदं परिव्याप्तम् । यद्यपीदं संस्कृतं न प्राकृतादतिरिच्यते बुद्ध्यादेरपि प्रकृत्यनतिरिक्तत्वात् । तथापि प्राणीच्छासम्प्रयुक्तत्वासंप्रयुक्तत्वाभ्यां भेदेन व्यवहारः । सर्वोपि प्राणी संस्कृते स्वतन्त्रः, प्राकृते परतन्त्रः । अथवा प्राकृतेपि स्वतन्त्रः, स्वप्रकृतिबलतारतम्यानुसारेण यथेच्छं परप्रकृतिसिद्धमर्थं संयोजयितुं वियोजयितुं समाहर्तुं, निराकर्तुं, शक्तत्वात् । शक्यः खलु स्वबलानुसारेणेष्टार्थसंयोगोऽनिष्टार्थवियोगश्च संयोगवियोगप्रयोगप्रकारं विदुषा । यत्र तु स्वबलमल्पीयः साध्यबलन्तु भूयिष्ठमपेक्षते तत्रासौ साधकः परतन्त्रोपी यावद्बलं प्रयुङ्क्ते तावतावश्यं परबलं प्रत्याचष्ट एव । स्वबलतुल्यमात्राकस्य परबलस्य प्रत्याख्याने विनियुक्तं स्वबलं यद्यपि फलतो नानुभूयते । स्वबलमात्रातो यावती मात्रा परबलेऽधिकातावत्या परबलजन्यस्यैव फलस्योदयात्, तथापि स्वबलमात्रातुल्यमात्रायाः परबलसम्बन्धिन्याः फलोन्मुखत्वबाधे स्वतन्त्र एव स्यात् । तस्मादवश्यं विधिज्ञो यथेच्छं कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थो भवत्येव । अत एव "यस्त्वेवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा आसन् वशे"-इति, । "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः"-इति, "अजितं जेतुम

नुचिन्तयेन्न कांचिदप्यलं बुद्धि मादध्यात्" इति-एवमादीनि श्रुतिवाक्यानि सङ्गच्छन्ते। अन्यथा अननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यात्सर्वेषामेवोपदेशवाक्यानामुच्छिन्नताऽपि: स्यात्।

संस्कृताश्च प्राकृताश्च— द्विविधा अप्येते धर्माः पुनर्द्विविधाः। भवद्रूपाश्च कुर्वद्रूपाश्च। सत्ताग्रहणायोद्यतं भवद्रूपम्। गृहीतसत्ताकं कुर्वद्रूपम्। कटककुण्डलस्वस्तिकरुचकादीनां सुवर्णं कारणमुच्यते, कटकादयः परतस्तु पर्याया उच्यन्ते। सर्वे च पर्यायाः कारणसत्तां गृहीत्वा तयैव सत्तया सत्तावन्तो भवन्ति। न च कारणसत्तातोऽतिरिक्ता सत्ता कार्यपर्याये भवति। अतिरिक्तसत्ताभ्युपगमे यदि कारणं सुवर्णं न स्यात्तदापीदं कटकादिकं स्यात्। न च तथा दृश्यते। तस्मात्सुवर्णे नित्यमव्यभिचारेण स्थितां सत्तामनुकृष्य कटकमस्ति कुण्डलमस्तीत्येवमादयः कार्यपर्यायसत्ताव्यवहाराः प्रवर्तन्ते। तत्र यदा सुवर्णात् कटकरूपमपवर्त्य कुण्डलरूपमाधीयते तत्र कटकाहितां सुवर्णसत्ता कटकात् पृथक्कृत्य कुण्डले समाधीयते, तेनेदं कटकमसद् भवति, निवृत्तसत्ताकत्वाच्च तन्नोपलभ्यते, सत्ताविचयोरव्यभिचरितत्वात्। कुण्डलं तूत्पद्यते गृहीतसत्ताकत्वात्। तदिदानीं सुवर्णे स्थितमुपलभ्यते। यत्र सत्ता तत्रोपलब्धिरिति नाप्राप्तत्वात्। तदित्थं कार्यपर्यायान्तरोत्पत्तावश्यं पर्यायान्तरं नश्यत्येवेति व्याप्तिः। अतएव पूर्वं नाम निवर्तते अपरं च नामोद्भवति। पूर्वं कटकमासीन्न कुण्डलम्। अधुना कुण्डलमस्ति न कटकम्। निवृत्तः कटकशब्दोऽनुवृत्तश्च कुण्डलशब्दः सुवर्णशब्दस्तु न पूर्वं निवृत्तो नेदानीं निवर्तते। पर्यायनिष्ठत्वाभावात्। तत्र तावद्भवति काचिदीदृशी सुवर्णावस्था यत्रेमे कटकरूपनामनी निवृत्ते अभूताम्, कुण्डलरूपनामनी तु संप्रवृत्ते भविष्यतः। न चेदानीं कटकमस्ति नवा कुण्डलमेवास्ति, अथापि कटकव्यपगमं च कुण्डलाभ्युपगमं चान्तरा सा सुवर्णावस्था भवद्रूपं कुण्डलमित्युच्यते। एवं संस्कारादयोऽतिशयाः साध्याश्च क्रियाः सर्वा एव सन्ति भवद्रूपाः एवं प्राकृता अपि पिण्डातिशयारम्भा भवद्रूपा उदाहर्तव्याः अथ गृहीतसत्ताकाः सर्व एव कुर्वद्रूपा उच्यन्ते। अवश्यं हि तेऽनवरतं किञ्चित्कुर्वाणा एव स्वरूपं दधते, न च किञ्चिदप्यर्थजातं क्षणायापि निष्क्रियमवतिष्ठते। यान् वै पर्वतगृहादीन् निष्क्रियत्वेन प्रतिपद्यन्ते लोकाः, तेपि नत्वेव नितान्तमक्रिया प्रतिपत्तव्याः। तत्प्रकृतिसिद्धव्यापाराणां प्राणादीनां च नित्यमनुवर्तमानत्वात्। प्रत्यवयवं प्रतिक्षणं परिवर्तमानस्वरूपत्वाच्च। यदा खलु सत्ता ततो निवृता भवति तदा क्रियापि ततो निवृत्ता भवति। यावदनुवर्तते सत्ता तावदनुवर्तते क्रिया। तस्मात् सर्वमेव सदर्थजातं नित्यं कुर्वद्रूपमिति सुनिभृतं द्रष्टव्यम्॥

परेत्वाहुः—एक एवायमर्थो दृश्यताम् पिण्डश्चातिशयश्चारम्भश्च। स यदा भवद्रू-

पावस्थया गृह्यते तदानीमुत्पन्नविनष्टप्रायदृष्टक्रमवद्रूपोयमारम्भ इत्युच्यते । अथ यदा कुर्वद्रूपावस्थया गृह्यते तदानीं चिरावस्थानयोग्योयमतिशयः कथ्यते पिण्डो वा । सूक्ष्मोऽयमर्थः सुभृशं पर्यायलोच्यः ।

अत्र कुर्वद्रूपा धर्मा द्विविधाः । बीजसमाश्च प्रदीपसमाश्च । यथा हि सहकारिभूतानिमित्तान्तरसंयोगसाध्यक्रियं वृक्षादिबीजं न नित्याङ्कुरजननक्रियं दृश्यते । सहकारियोगादुत्पन्नायां क्रियायां तु बीजं तत्स्वरूपतश्च्यवते, अङ्कुरादिद्रव्यान्तररूपेण परिणमते । एवमेव यज्ञादिकर्मविशेषजाताः केचिदतिशयानेदानीमेव सुखमुत्पादयन्ति, अपि तु सहकारियोगादुत्पन्नायां तत्र क्रियायां सोतिशयः स्वरूपतश्च्यवते, सुखाद्यतिशयान्तररूपेण परिणमते । ऊर्ध्वं प्रक्षिप्ते लोष्टे हस्तादाहिता नोदना ऊर्ध्वगतिरूपेण परिणमते च स्वरूपतश्च्यवते च । ऊर्ध्वगतिरूपेण फलेन कारणभूतसर्वनोदनापहारे कृते शुद्धं लोष्टं स्वगौरवात् पृथिव्यामापतति । एवंभूता अतिशया योग्यताशब्देन प्रभावशब्देन शक्तिशब्देन गुणशब्देन बलशब्देन नोदनाशब्देन च विभिद्य निर्दिश्यन्ते । बलादिकं हि निमित्तान्तरयोगेन प्रयुज्यमानं सदेव कार्यकारि भवति नत्वनवरतम् । अथ प्रदीपसमास्तु नित्यमनवरतं स्वकर्म कुर्वाणा एव स्वरूपं दधते यथा प्रदीपा न प्रकाशमदधानाः स्वरूपं दधते तथा । अतिदूरादतिसामीप्यादिन्द्रियघातादनवधानात् सौक्ष्म्याद् व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराद् व्याघाताद्वा सतामप्यर्थानां क्वचिदनुपलब्धिर्भवतीत्यन्यदेतत् । प्रदीपसमा अनवरतं क्रियां कुर्वाणा अपि न तावता स्वरूपतश्च्यवन्ते प्रत्युत यदि न क्रियां कुर्वीरन् तदैव ते स्वरूपतश्च्यवेरन् । स एष भूयान् विशेषः परामृश्यते ।

भवद्रूपाश्च कुर्वद्रूपाश्च-द्विविधा अप्येते धर्माः पुनर्द्विविधाः समष्टिरूपाश्च व्यष्टिरूपाश्च । दृश्यते हि—संसारधर्माः, प्राणिधर्माः, मनुष्यधर्माः, ब्राह्मणधर्माः, औदीच्यधर्म्माः, सारस्वतधर्माः, समाजधर्माः, कुलधर्माः, सम्बन्धधर्माः, व्यक्तिधर्माः, शरीरधर्माः, बालधर्मतरुणधर्मवृद्धधर्माः, देशधर्माः, कालधर्माः, नियोगधर्माः,-इत्येवमादयोऽनेकशाखा जटिलक्रमबन्धाश्चानेकविधा धर्मा युगपदेकैकव्यक्तावुपसंचरन्तीति, एषां विप्रतिषेधे बलाबलचिन्ता परीक्षकैरेव शक्यते कर्तुम् । पर्वतः समष्टिः; प्रस्तरो व्यष्टिः । गृहं समष्टिः, स्थूणाभित्तिच्छदिकपाटादयो व्यष्टयः । मनुष्यः समष्टिः हस्तो व्यष्टिः । हस्तः समष्टिः अंगुलिर्व्यष्टिः । अंगुलिः समष्टिः । तत्पर्व व्यष्टिः । एवमुत्तरोत्तरमतिशयपर्यन्तमनुवर्तते समष्टिव्यष्टिभावः सर्वत्र पिण्डेषु । गुणकूटो द्रव्यमितिसिद्धान्तात् । विश्वं समष्टिरेव । अतिशयो व्यष्टिरेव । अन्तरा तु सर्वमेव द्रव्यं समष्टिश्च व्यष्टिश्च । अथ चिरकालमनुवर्त्तमान एकाकार

एकजातीयश्च क्रियासन्तानः स्थिरतयाऽभ्युपगम्यते, सेयमेकाकारसन्ततक्रियासमष्टिरेवातिशयशब्देनोच्यते । तत्र समष्टौ व्यष्टयस्तु सर्वाः क्रिया एव स्युः । यथोर्ध्वक्षिप्तेलोष्टे हस्तादाहिता नोदना वस्तुतः क्रियैव सती क्षणाधिककालस्थायित्वेन गृह्यमाणत्वात् क्षणिकक्रियातोतिरिच्यातिशयशब्देन व्यपदिश्यते । एवमेव शब्दबुद्धिभावनागुरुत्वादयः सर्व एवातिशया अन्ततः क्रियारूपा एव । तथा चातिशयः समष्टिः । क्रिया व्यष्टिः । क्रियास्वपि च समष्टिव्यष्टिभावोऽनुवर्तते । दशादिनभाविनी ग्रामगमनात्मिका एका क्रिया समष्टिः । प्रतिपदं च पूर्वदेशत्यागोत्तरदेशसंयोगौ व्यष्टी । पाकक्रिया चैका समष्टिः । तदनन्तरं च बहवो विप्रकीर्णाः फूत्कारादयो व्यष्टयः ! फूत्कारः समष्टिः । फूत्कारावयवभूताः क्षणिकाः कतिपयक्रिया व्यष्टयः । तदित्थमन्ततः क्षणिकक्रिया व्यष्टिः स्यात् । विश्वं तु सर्वान्ते समष्टिः स्यात् । तदन्तर्गताः सर्व एव समष्टिव्यष्टिभूता अर्था सुसूक्ष्मं भावनायां क्रियारूपा एव पर्यवस्यन्ति । यत्किञ्चिदिदं दृश्यते तत्सर्वं क्रियातो नातिरिच्यते । क्रियैव समष्टिव्यष्टिभेदान्नानाभावेन प्रतिपद्यते । अन्ये समष्टिधर्मा अन्ये व्यष्टिधर्मा भवन्ति । इत्थं समष्टिव्यष्टिभेदो धर्माणां व्याख्यातः । एष च समष्टिव्यष्टिभावः समुदायावयवरूपो वक्ष्यमाणाभ्यां सामान्यविशेषाभ्यामतिरिच्यते–इति बोद्धव्यम् ।

क्रत्वर्थः पुरुषार्थः–इति द्वौ ॥ संस्कृतः प्राकृत इति द्वौ । भवद्रूपः कुर्वद्रूप इति द्वौ । समष्टिर्व्यष्टिरिति द्वौ । त एते षोडश । कुर्वद्रूपद्वैविध्याच्चतुर्विंशतिः । पिण्डातिशयारम्भभेदाद् द्वासप्ततिः । त एते धर्माणां साधारणभेदाः समाख्याताः ।

इति अवान्तरविभाग समादेशः ॥ २ ॥

——<>——

अथ पिण्डसमादेशः ।

अथातः पिण्डाधिकारेण किञ्चिदुच्यते । धर्मसमवायो हि धर्मो वस्तुद्रव्यार्थादिशब्दैर्धर्मिशब्देन चाख्यायते । तत्र हि धर्मिणि बहवो धर्मा वसन्तीति वस्तुत्वम् । तत्र धर्मा द्रवन्ति धर्मव्यत्यासे चासौ धर्मी स्वरूपान्तरे द्रवतीति वा तस्य द्रव्यत्वम् । धर्मसमुदाय एवायं पुरुषैरर्थ्यते न तु धर्मिणमगृहीत्वा धर्मं ग्रहीतुं शक्नोतीत्यस्यार्थत्वम् । धर्मत्वेऽपि धर्माश्रयत्वाद्धर्मित्वम् । तस्मिन् धर्मिणि ये धर्माः समवयन्तिते

पुनर्गुणधर्मभावादिशब्दैर्व्यपदिश्यन्ते । तेषां समवायश्चैकात्म्येनावस्थानम् । लोकव्यवहारे च समवायस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेन तदन्तः प्रतिष्ठानामर्थानां गुणत्वम् । समवाये चैते ध्रियन्ते तैर्वा समवायो ध्रियते इत्येषां धर्मत्वम् । तैरेव सद्भिस्तद्वस्तु तदितरवस्तु वैलक्षण्येन भवतीत्येषां भावत्वम् । सर्वेषां वस्तुधर्माणां समवायेन सत्ताग्रहणं सत्त्व वा भावः । तात्स्थ्यात्तदनतिरेकाद्वा सौ समवायोपि भावशब्देन सत्त्वशब्देन चोपचर्यत इत्यन्यदेतत् । एते वस्तुधर्माः पञ्चधा व्यवच्छिद्य गृह्यन्ते—आश्रयभावाः, प्रयोजकभावाः, स्थायिभावाः, व्यञ्जकभावाः, संचारिभावाश्चेति । तत्रैतेषु सर्वेष्वेव धर्मेषु कश्चिदेको धर्मस्तदितरेषां सर्वेषामाश्रयी भूयावतिष्ठते । तदुपकारकत्वेन चान्ये धर्मास्तत्रोपतिष्ठन्ते सोयमेकस्तत्राश्रयभावः । तत्रान्नसम्मिते वस्तुन्यग्नेरप्सम्मिते वस्तुनिसोमस्य वायुसम्मिते वस्तुनीन्द्रस्य तेजः सम्मिते वस्तुन्यादित्यस्यालम्बनत्वात्तस्य तस्य तत्र तत्राश्रयभावत्वम् ।

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं मे आसन् ।

इति मन्त्रवर्णकमनुरुध्यतां तु सर्वत्रैवाग्नेरेवाश्रयभावत्वमिति मतमेतत् । अथवा विप्रकीर्णत्वात्तत्र तत्र भिद्यतेऽयमाश्रय भाव इति भाव्यम् । अथ—

सवित्रा प्रसवित्रा, सरस्वत्या वाचा, त्वष्ट्रा रूपैः पूष्णा पशुभि, रिन्द्रेणास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा, वरुणेनौजसाऽग्निना तेजसा, सोमेन राज्ञा, विष्णुनादशम्या, देवतया प्रसूतः प्रसर्पामि ॥ (वाज० अ० १० यजु० ३०)

इत्येवमादिमन्त्रबोधितानां शरीरगतभिन्नभिन्नकर्माधिकारविनियुक्तानां तेषां तेषां देवानां प्रयोजकभावत्वम् । प्रयोजकत्वं च "सोमो राजा वरुणो देवा धर्मसुवश्च ये । ते ते वाचं सुवन्तां तेते प्राणं सुवन्तां तेते चक्षुः सुवन्तां तेते श्रोत्रं सुवन्ताम्"—इत्यादिमन्त्रैरुपलक्षणविधया तत्तद्धर्मविशेषान् प्रत्येवानुसन्धेयम् । अतएव—

सोमस्य त्वां द्युम्नेनाभिषिञ्चामि, अग्नेस्तेजसा, सूर्यस्य वर्चसा, इन्द्रस्येन्द्रियेण, मित्रावरुणयोर्वीर्येण, मरुतामोजसेति । (तै० सं०)

एवमादिमन्त्रैः सोमाद्यधिदेवतानामध्यात्मं द्युम्नादिधर्मसरूपेण परिणतावस्थत्वमेव तत्तद्धर्मप्रयोजकत्वं बोध्यते । एत एव च देवप्रयुक्ता धर्मास्तदात्मनः स्वभाव इत्युच्यते । तस्य द्वैविध्यमाहोज्ज्वलदत्तः—

बहिर्हेत्वनपेक्षी तु स्वाभावोऽथ प्रकीर्तितः ।
निसर्गश्च स्वाभावश्च इत्येष भवति द्विधा ॥ १ ॥
निसर्गः सुदृढाभ्यासजन्यः संस्कार उच्यते ।
अजन्यस्तु स्वतः सिद्धः स्वरूपो भाव उच्यते ॥ २ ॥

एतत्संस्कारात्मकनिसर्गसिद्ध्यर्थमेवाध्ययनतपश्चर्यायोगाभ्यासादिकर्माण्युपयुज्यन्ते इत्यप्यवधेयम् ॥ अथ उपादानद्रव्याणि स्थायिभावाः-यथा घटादीनां मृदादयः, शरीरादीनामन्नादयः । एते त्रयोऽप्यात्मभावाः । तत्राप्याश्रयभावो जीवात्मा, प्रयोजकभावोऽन्तरात्मा । स्थायिभावो भूतात्मा । यत्सत्ताधीना यस्य सत्ता स तस्यात्मा । स च प्रत्यर्थं त्रेधेति तत्र तत्रो पेद्यम् ।. अथ येऽनात्मभूता अप्यपृथग्भूता विशेषतो व्यभिचारिणोपि सामान्यतो नित्यानुगतबाह्यार्थास्तेऽवच्छेदका व्यञ्जकभावा दिग्देशकालसंवित्संख्यापरिमाणसाधर्म्याणि । एतैरवच्छिन्नमेव किञ्चिद्वस्तु व्यज्यते । तत्र परिमाणं नामावयव सन्निवेशानुरोधेन जायमानमणुत्वमहत्त्वह्रस्वत्वदीर्घत्वादिरूपम् । साधर्म्यं तु समानद्रव्यगुणकर्मकत्वम् ।.नैवान्यनपेक्ष्य वस्तु स्वरूपं धत्ते इत्यवच्छेदकानामेषां तत्तद्वस्तुच्छन्दस्त्वमिष्यते । अथान्ये व्यभिचारिणः सर्वे धर्माः संचारिभावाः ॥ यथा आर्द्रत्वोष्णत्वजलवेषभूषादयः सांयौगिकार्थाः । एतेऽप्यनात्म भूता एव । तेषां सत्त्वासत्त्वयोस्तद्वस्तुस्वरूपस्य तटस्थत्वात् । तदित्थं प्रत्यर्थं धर्माणां पञ्च प्रकरणानि ।

परे तु चतुर्थप्रकरणस्थां संविदं पृथक्कृत्य फलितागन्तुकक्रियां चापेक्ष्य सप्त प्रकरणान्याचक्षते । तथाहि-घटपटादिः शब्दः संविदा प्रतिपन्नः, स न दिग्देशकालसंख्यावदर्थैः सह सम्बद्धः । शब्दार्थयोरसम्बन्धेऽप्यर्थप्रत्ययस्य सामयिकत्वात् । यश्चासम्बद्धएव सम्बद्धवद्धर्मो भवति सोऽतिरिच्यते सर्वधर्मेभ्यः । एवं क्रियापि कदाचिदनुभूयमाना तत एवोत्पद्य तत्रैव विलीयते, सापि सर्वविलक्षणो धर्मः । तस्मात् सप्त प्रकरणानि पिण्डधर्माणामिति सिद्धम् । यद्यपि च सर्व एवैते प्रकरणस्था धर्मास्त्रिविधा एव, अस्तीमे पिण्डरूपाः स्युः अस्तीमे अतिशयरूपाः स्युः अस्तीमे क्रियारूपाः स्युः । न चतुर्थी विधा भवति । अथापि स्वस्वरूपापेक्षया त्रिविधा एव ते पिण्डसम्बन्धापेक्षया पञ्चधा परिच्छिद्यैकस्मिन्पिण्डे सन्निविष्टा भवन्तीति विवेक्तव्यम् । अत्र पञ्चमप्रकरणस्थो धर्मोऽनवरतं परीक्षणीयः । स एवाभ्यासेनाराध्यमनश्चिरमुपसन्नस्तृतीयप्रकरणे द्वितीयप्रकरणे वा प्रविश्यात्मानं विगुणयति रूपान्तरेण

परिणमयति प्रकृतिविपर्ययात् सुखाय च परिणमते दुःखाय च। स तदानीमनपाक्रियमाणः क्लेशसाध्यो भवति। तस्मात्पञ्चमे प्रकरणे स्थित एव स निराकर्तव्यो वा समादर्तव्यो वेति परीक्ष्यम्। एषु पञ्च-मतृतीयद्वितीयप्रकरणस्था धर्मा मात्राशब्देन मात्रास्पर्शशब्देन चोपचर्यन्ते—इत्यपि बोध्यम्। तान्येतानि पञ्च धर्माधिकारप्रकरणानि।

॥ इति पिण्डसमादेशे पञ्चभावाधिकरणम् ॥

अथ ये चेमे पञ्चसु पिण्डधर्मप्रकरणेषु चतुर्थप्रकरणपदार्थो अवच्छेदाख्यास्ते त्रेधा विभज्य शब्दार्थसमन्वयकरणे वाच्यतावच्छेदका भवन्ति। तथा हि— दिग्देशकालसंवित्संख्याप्राधान्येन गृहीतास्तेऽवच्छेदा इतरे गुणा वा तद्वस्तुनो व्यक्तिः। एतेषां भेदकानां भेदादेव पृथगात्मत्वोपचा-रात्। अथ परिणामप्राधान्येन गृहीतास्ते तद्वस्तुन आकृतिः। एभिरेव भेदकैर्गृहीतैरस्तीदमिदमिति बुद्धौ तदाकारणात्। एवं साधर्म्यप्राधान्येन ग्रहणे ते तद्वस्तुनो जातिः। इतरकालिकेतरघटाकारा-कारितान्तः—करणवृत्त्या प्रत्युत्पन्नैतद्घटाकाराकारितान्तः करणवृत्तेः सामान्येनोदयात्तत्प्रयोजकस्य तद्वस्तुगतसाधर्म्यस्य साधर्म्योपलक्षितपरिमाणादेश्चैकत्वाभिमानात्। तत्र साधर्म्यं समानप्रसवप्रकार-निबन्धनमेवेह विवक्षितमित्यतस्तत्र जातिशब्दो रूढः। अत एव मृद्गवके गोसाजात्यनिरासः। जातिरखण्डोपाधिरिति तु केषांचिदपदार्थकल्पनामात्रम्। एतासां व्यक्त्याकृतिजातीनां समवायस्तु पदार्थः। भिन्नानामैकात्म्येनावस्थानं समवाय इत्युक्तम्। तन्निरूपितैव च पदे शक्तिरभ्युपेयते। तथा च पारमर्षसूत्राणि—

"व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः। व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः। आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या, समानप्रसवात्मिका जातिः। शब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्ध्युपचयवर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुप-चाराद्व्यक्तिः। आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः। व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात्प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः।"

तदित्थं व्यक्त्याकृतिजात्याश्रये पदार्थे बहूनां धर्माणां सद्भावेऽपि यं कञ्चिदेकमेवार्थमु-पादाय तत्सम्बन्धानुबन्धेन गुणिनमर्थं ग्राहयितुं पदानि संकेत्यन्ते। यथा मदीयः श्वेतः कृष्णकर्णो महारवस्तुरगः सुलक्षणः—इत्यत्र मत्सम्बन्धं श्वेतरूपं कर्णकृष्णत्वं शब्दमहत्त्वं त्वरागतिं शुभ-लक्षणसम्बन्धं च विप्रकीर्णं तं तमर्थं निमित्तीकृत्य प्रकृतानां तेषां तेषां शब्दानामाकाङ्क्षायशात्

सामानाधिकरण्यं भासतेएवमेकमेवार्थमुपादाय प्रवृत्तयोरपि छन्दश्छादकशब्दयोरावारांश्चाविशेषात् स्वरूपसंरक्षकत्वस्य स्वरूपतिरोभावकत्वस्य चान्यत्रान्यत्र विषयीकरणाद् वैयधिकरण्यं भासते। तदेवमुच्चावचा पदार्थमर्यादा भवतीत्यप्यनुसन्धेयम्।

॥ इति पिण्डसमादेशे व्यक्त्याकृतिजात्यधिकरणम् ॥

अथायं पिण्डः प्रकारान्तरेण पुनः पञ्चधा विभज्यते—मध्यं बिम्ब—प्राण—पृष्ठानि परिमण्डलं च। यत्रैव कुत्रापि कश्चित्पिण्डोऽनुभूयते तत्र सर्वत्रैव पञ्च विभागा एते द्रष्टव्याः। एभिरेव विभागैर्देवानां साहचर्यमुपभोगश्चोपकल्पते। मध्यं चतुर्द्धा हृदयं, नाभिः, योनिः, गर्भश्च। हृदयस्वान्तयोर्नाभिमूलयोर्योनिबुध्नयोर्गर्भोदरयोश्चैकार्थ्यम्। अत्र नाभिरेवैकं मुख्यं तत्रैव तत्पिण्डस्य नद्धत्वात्। नहेर्बन्धनकर्मण एवेणन्तत्वे सिद्धस्य नाहिशब्दस्य परोक्षवृत्त्या नाभिशब्दसिद्धिः। मूङश्च बन्धन कर्मणः क्तान्तत्वे लान्तत्वे लावृत्तसमासे वा मूलशब्दसिद्धिः। इदं च विष्णोः स्थानमुच्यते। नाभिरेव कस्यांचिदवस्थायां योनिर्हृदयं च। तत्र योनिः प्रजापतेः स्थानम्। हृदयं तु ब्रह्मणः। समवर्तुलवृत्तपिण्डे नाभिहृदययोनयो नातिरिच्यन्ते, दीर्घवृत्तपिण्डे भिद्यन्ते। तत्र मण्डलत्रयसमष्ट्या नाभित्रयसत्त्वान्मध्यस्य नाभिशब्दत्वमथ मूर्द्धोपकल्पितभागस्थस्य हृदयत्वं पादोपकल्पितभागस्थस्य योनित्वम्। अथ तदेतन्मध्यमनाभियोनिव्यासार्द्धकल्पितवृत्तान्तःप्रदेशः सर्वो गर्भः। यत्रापि शून्योदरपिण्डो घटादिस्तत्रापि गर्भोनुवर्तते। स च सर्वतो दिग्भिर्गृह्यमाणत्वाद् गर्भइत्युच्यते। अत एव स्थूलबिन्दुः सूक्ष्मातिसूक्ष्मबिन्दुश्च गर्भः स्यात्। नाभिस्तु सूक्ष्मातिसूक्ष्मोऽव्यक्तो निरवयवत्वादनिरुक्तः कश्चिद्बिन्दुः। एतच्चतुष्टयं प्रत्यर्थं भिन्नक्रमं चातिगहनार्थं चेत्यन्यत्र विशदीकरिष्यामः।

अथ यदेतत् स्थानावरोधकतया कश्चित्पिण्डोदृश्यते तदेव तत्र बिम्बम्। चक्षुर्गोलके स्वरूपाधानेन परिस्फुटितत्वात्। यदि तु सूर्यादिबिम्बं जलकाचादौ स्वरूपमाधाय ततश्चक्षुर्गोलके स्वरूपमाधत्ते तत्रद्वे बिम्बे दृश्येते। अतो व्यवहारार्थः शब्दभेदः प्रवर्तते। जलस्थं बिम्बं प्रतिबिम्बशब्देन स्वस्थं बिम्बं जलबिम्बहेतुत्वाद् बिम्बिशब्देनाख्यायते। बिम्बशब्दत्वं तूभयोरपि दृश्यत्वान्न व्याहन्यते। अथैतस्माद् बिम्बाद् बिम्बनाभेर्वा सर्वतो दिक्षुप्राणाः प्रसर्पन्ति स यावदत्र प्राणस्तावत्प्राणाः प्रसर्पन्ति। क्षुद्रबिम्बस्य नातिदूरं महापिण्डस्य चातिदूरमित्यूह्यम्। ते च प्राणाज्योतिर्मया वा हिरण्मया वा वातमया वा रसमया वा सर्वाधारभूतलक्षणशक्तिमया वेति न निर्द्धार्यते। यद्वस्तु तद्वस्तु। एत एव प्राणास्तद्वस्तुनो रूपमिति तु निःसन्दिग्धम्। यावन्तमेव प्रदेशमभिव्याप्य प्राणाः प्रवर्तन्ते तावत्येव प्रदेशे स्थित-

वता चक्षुष्मता तद् बिम्बं दृश्यते। यद् बिम्बात् क्रमेण दूरं स्थूलसूक्ष्मक्रमेण तद् बिम्बं पश्यन्नेवापगच्छति, गत्वा च यत्प्रदेशस्थः पुनस्तद् बिम्बं दूरत्वदोषादेव न पश्यति तदेतस्य पिण्डस्य पृष्ठम्। बिम्बपृष्ठयोरन्तरालप्रदेशः प्राणपूर्णो गणितेनोपपाद्य संसाध्यः। पृष्ठपर्यन्तं तु तद्वस्तुनः स्वरूपसत्ताऽनुवर्तते। बिम्बमपि प्राण एव। ते प्राणा अपि बिम्बान्येवेत्यन्यत्र विस्तरेण निरूपयिष्यामः। सूर्यस्य प्राणाः किरणशब्देन नाडीशब्देन चोच्यन्ते। नैकविधाः सर्वेषां प्राणा इति तत्र तत्रोपेक्ष्यम्। सर्वस्यापि वस्तुजातस्य बिम्बं शीर्षम्। प्राणा अक्षीणि। पृष्ठं पादाः। आशीर्षपादं त्वेकं वस्तु भवति। तदेव परिमण्डलं सर्वघटितम्। तद्व्याप्तिः पृष्ठस्थानस्य चरमावयवप्रदेशमभिव्याप्य भवतीति वैदिकाः पश्यन्ति। तस्य पृष्ठं स्वस्थानेमहतोमहीयः। अथ बिम्बाभिमुखं क्रमेण ह्रसित्वा नाभिस्थानेऽणोरप्यणीयो भूत्वा न किञ्चिद्भवति, विलीयते। एवं बिम्बं स्वस्थाने महतो महीयः, अथ पृष्ठाभिमुखं क्रमेण ह्रसित्वा परिमण्डलस्थानेऽणोरप्यणीयो भूत्वा न किञ्चिद्भवति, विलीयते॥ तदित्थमवारं च पारं च य एवार्थः कश्चिदणोरप्यणीयान्महतश्च महीयान् स एवास्य जन्तोरात्मा प्रजापतिर्नाम। अत एव तस्य द्वे रूपे निरुक्तं चानिरुक्तं च। स निरुक्तो यो महान् व्यक्तः, स एव यज्ञशब्देन विष्णुशब्देन चाख्यायते। अथ सोऽनिरुक्तो योऽणीयानव्यक्तः। स प्रजापतिशब्देनैव भूयसाऽभिचर्यते, अग्निशब्देन च। एतदग्निविष्णवोरन्तरे सर्वे देवाः। बिम्बस्थानाधिकारी तत्रान्यः कश्चिदग्निः। तस्याष्टावग्निशेखरा वसवोऽधिदेवाः। प्राणस्थानाधिकारी त्विन्द्रः। तस्यैकादशसोमशेखरा रुद्रा अधिदेवाः। रुद्रपुत्राश्च मरुतः सप्त सप्तकाः प्रत्यधिदेवाः। अथ पृष्ठस्थानाधिकारी वरुणः सूर्यो वा तस्य द्वादशादित्या वरुणादयोऽधिदेवाः। अत्राग्नेः साधिदैवतस्य स्थानं बिम्बाख्यं भूर्लोकः। इन्द्रस्य साधिदैवतस्य स्थानं प्राणाख्यं भुवर्लोकः। सूर्यस्य साधिदैवतस्य स्थानं पृष्ठाख्यं स्वर्लोकः।

यावतासौ अन्नमयः, तद्बिम्बं पृथिवी यावता चापोमयः स प्राणोन्तरिक्षम्। यावता पुनस्तेजोमयस्तत्पृष्ठं द्यौः। तदिदं बिम्बमृक्। प्राणा यजूंषि। पृष्ठं साम। बह्वर्थं चैतत्त्रैविध्यमन्यत्रोपपादयिष्यते। तदित्थं पञ्च प्रकरणानि पाङ्क्तो यज्ञः। यज्ञो विष्णुः। विष्णुस्त्रेधा विक्रमते—बिम्बमित्येकं प्राणा द्वितीयं पृष्ठं चेति तृतीयं विक्रमणस्थानम् तदित्थं स्थूलात् स्थूलं च सूक्ष्मात् सूक्ष्मं च सर्वं हीदं यज्ञः। अत एवोच्यते। विष्णु र्वेवेष्टिकर्मणः। केचित्तु पुनरिहापि सप्तैव प्रकरणानि भवन्ति चितिसंज्ञानीत्याचक्षते॥ तदेतच्छतपथश्रुतौ चितिकाण्डे सविस्तरमाम्नातम्—तान्येतानि पञ्चवेदाधिकारप्रकरणानि॥

॥ इति पिण्डसमादेशे पञ्चवेदाधिकरणम्॥

अथ पिण्डद्वययोगो वक्तव्यः तथाहि पृष्ठपरिधिस्पर्शः ॥१॥ किञ्चित्पृष्ठस्पर्शः ॥ २ ॥ यजुःपरिधिस्पर्शः ॥ ३ ॥ किञ्चिद्यजुः-स्पर्शः ॥ ४ ॥ बिम्बपरिधिस्पर्शः ॥ ५ ॥ किञ्चिद्बिम्बस्पर्शः ॥ ६ ॥ उभयनाभिस्पर्शः ॥ ७ ॥ एकनाभिस्पर्शः ॥ ८ ॥ एकबिम्बस्पर्शः ॥ ९ ॥ एकयजुःस्पर्शः ॥१०॥ एकपृष्ठस्पर्शः ॥११॥ बिम्बयजुः स्पर्शः ॥१२॥ बिम्बपृष्ठस्पर्शः ॥१३॥ यजुःपृष्ठस्पर्शः ॥१४॥ एतत्पुनर्द्वेधा एकप्राणयोगः । प्राणभेदयोगश्चेति । एतत्सर्वं यथायथमूह्यम् । अन्यदपीह पिण्डे बहु वक्तव्यं तद्गोरक्षनाथावधूतयोगिप्रदर्शितया सिद्धसिद्धान्तपद्धत्याऽवगन्तव्यमिति दिक् ॥

॥ इति पिण्डसमादेशे पिण्डद्वययोगाधिकरणम् ॥

एष च पिण्डः द्वेधा-चेतनो जडश्चेति । तदुक्तं चरके "सेन्द्रियं चेतनन्द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनमिति ।" इन्द्रियाणि चान्तःकरणलक्षणानि बहिः करणलक्षणानि च द्विविधान्यपि ज्ञानप्राधान्यात् क्रियाप्राधान्याच्च पुनर्द्विविधानि । अथवा पिण्डः पञ्चधा-अण्डजः, ऊष्मजः, उद्भिज्जः, खनिजश्चेति । पुनः पिण्डो द्वेधा—अणवः स्कन्धाश्च । अणव एव संघातेन स्कन्धो भवति । स्कन्ध एव च भेदेनाणवो भवन्ति । संघातभेदाभ्यां जगत् प्रवर्तते । पुनः पिण्डो द्वेधा-भूतं चाभूतं च, पृथ्वीजलतेजोवाय्वाकाशानि भूतानि । कालदिगात्ममनांस्यभूतानि । अत्राकाशः शब्दघनपिण्डः । अथवा पिण्डोद्वेधा मूर्तश्चामूर्तश्च । पृथ्वीजलतेजोवायुमनांसि मूर्तानि । आकाशकालदिगात्मानोऽमूर्ताः ।

प्रकारान्तरेण पिण्डस्त्रेधाथर्ववेदे व्याख्यातः—आपो वाता ओषधयश्चेति । आपो रसप्रधानाः । वाता वायुप्रधानाः । ओषधयो घनीभावप्रधानाः । अथवा पिण्डस्यैते त्रयो भेदास्ताण्ड्यश्रुतौ तेजोऽवन्नशब्दैरुपचर्यन्ते । तेजांसि विरलावयवद्रव्याणि वाय्वादीनि । आपस्तरलावयवा जलादयः । अन्नानि निविडावयवानि मृदोषध्यादीनि । अन्यथा वा पिण्डस्त्रेधा-उपरितनः, मध्यमः, अधस्तनश्चेति । दैवासुरपैत्र्यार्षेयप्राजापत्यगान्धर्वराक्षसपैशाचा अष्टौ देवसर्गसम्बन्धादुपरितनाः । मनुष्यो मध्यमः । पशुपक्षिमृगसरीसृपस्थावराः पञ्च तिर्यग्योनयोऽधस्तनाः ।

प्रकारान्तरेण पिण्डो द्वेधा-चरश्च, अचरश्चेति । चराचरौ जङ्गमस्थावरौ जगत्तस्थिवांसौ त्रसस्थास्नू चेत्यनर्थान्तराणि ।

अथवा पिण्डस्त्रेधा–जीवो मूलं धातुश्चेति । संज्ञाप्रधानो मनुष्यादिर्जीवः । अन्तःसंज्ञो वृक्षादिर्मूलम् । निःसंज्ञः प्रस्तरादिर्धातुः । इति पिण्ड समादेशे पिण्डप्रकाराधिकरणम् ॥

॥ इति पिण्डसमादेशः समाप्तः ॥

अथातिशयसमादेशः ।

अथातिशयाधिकारेण किञ्चिदुच्यते । स्वस्य प्रदेशस्य वाम्युभयोऽतिशयः । स च सूक्ष्माणुप्रसररूपः । स चतुर्द्धा–अन्तःप्राणरूपो, बहिःप्राणरूपः, व्यञ्जनरूपो, मलरूपश्च । अन्तःप्राणरूपो यथा–पिण्डीकृतचूर्णादिषु स्नेहादिः, बलोत्क्षिप्तलोष्टादावुत्क्षेपणबलादिः । इदं द्वयमग्निदेवतारूपम् । बहिःप्राणरूपो यथा–रूपरसगन्धस्पर्शादिः स हि प्राणीन्द्रियपर्यन्तमनुक्रममाणो रूपरसादिबुद्धिप्रयोजको द्रव्यविशेषः । व्यञ्जनरूपो हि सितोदकसीध्वादिषु सिताभृङ्गादिः, मलरूपस्तु बहिरेवोपसीदति यथा शरीरवस्त्रादौ मालिन्योपसंक्रमः । यथा वा रक्तवस्त्रादौ रागोपसंक्रमः ।

अथ प्रकारान्तरेणायमतिशयस्त्रेधा–नित्यः, अनित्यः, बौद्धश्च । प्रकृतिजन्यो नित्यः । संस्कृतिजन्यस्त्वनित्यः । स पञ्चधा–आक्रामितः सांक्रमिकः आवेशजः परकारितः स्वसंभूतश्चेति । यत्र बलवत्प्राणस्य स्वव्याप्यप्रदेशान्तःपातिनि द्रव्ये बलसंचारः स आक्रमितः । यथा लोहखण्डे चुम्बकबलाक्रमणम् । यथा वा जवाकुसुमसन्निहिते स्फटिके रागोपसंक्रमः । रक्तहरितकाचान्तरिते सौरप्रकाशे च रक्तहरितत्वादिरित्येवमादि । यत्र तु परसंसर्गात्तद्गतं द्रव्यं किञ्चिदागत्यान्यस्मिन् संचरति तत्सांक्रमिकम् । यथोष्णजलसंसर्गाद्धातुपात्रमुष्णं भवति । तदिदमुष्णजलत्यागेपि कस्मैचित्कालायोष्णमवतिष्ठते । अथायमावेशजो यत्र सर्वात्मना किञ्चिद्द्रव्यं किञ्चिद्द्रव्येऽभिनिविशते । यथा सितोदके सितादिः, ज्वरावेशो भूतग्रहाद्यावेशश्चोदाहरणम् । परकारितो यथा–वह्निसंयोगेनाङ्गारादौ श्यामता भवति । पिण्डीकृतचूर्णादिषु जलसंयोगेन स्नेहः क्रियते । एवं शिल्पिना कृताः काष्ठादिषु नानाकाराश्चोदाहरणम् । स्वसंभूतो यथा–वेगो गतिक्रमेण स्वयमुत्पद्यते । वस्त्रपत्रादीनां मोटनेऽभ्यासात् स्वयं तद्रूपत्वावस्थानसिद्धिश्चेत्येवमादिः ।

अथ बौद्धो बुद्धिजन्यः स त्रेधा–बुद्धौकेमाप्यन्येम निमित्तेन जायमान एकः । बुद्ध्या

निमित्तभूतया अन्यत्र क्वचिद्द्रव्ये जायमानो द्वितीयः । विषयीभूतद्रव्यसंयोगाद् बुद्धेः परिणामविशेषस्तृतीयः । आद्यो यथा-शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयबीभत्सरौद्रशान्तिप्रेमादिरूपो बुद्ध्यतिशयोऽचिरविश्रमी । संसर्गवशाद् बुद्धिमालिन्यतीव्रतादिधर्मादिरूपश्चिरविश्रमी च । अथ द्वितीयो यथा-भ्रमरीकीटध्यानविशिष्टशब्दसम्बन्धेन मर्कटीकीटादेर्भ्रमरीरूपत्वम् । संयमिचित्तबलसंयोगाच्च परस्य रुग्णत्वमारोग्य च । अथ तृतीयो यथा-अनेकद्रव्यविषयतया द्वित्वादिसंख्याबुद्धिः । रूपरसादिबुद्ध्युदयप्रयोजकवस्तुगुणविशेषसंयोगाद्रूपरसादिबुद्ध्युदयश्च । अयं च तृतीयोऽतिशयो बुद्धिमात्रनिष्ठोऽपि बुद्धिविषयद्रव्यनिष्ठतया व्यवह्रियते । एवमन्यत्रापि सर्वत्र यथायथमूह्यम् ।

यदपि उपेक्षाबुद्ध्यनालम्बितया बुद्ध्या यत्किञ्चिद्विषयानुभवे तत्र बुद्धौ तद्विषयाकारः संस्कार आधीयते सोऽप्राथमकल्पिको बौद्धः । तत्र चत्वारि निमित्तानि भवन्ति । नाम स्थापना द्रव्यं भावश्चेति । गोपाल इति नाम्नि श्रुते तत्सम्बन्धमाहात्म्याद् बुद्धौ तदाकारो भवति, तदेतन्नामद्रव्यम् । सुप्तोत्थानदर्शनान्नास्ति पिण्डसम्बन्धप्रतिपत्तिः एवं गोपालचित्रदर्शनाद् बुद्धौ गोपालाकारोदयः, प्रतिमादर्शनाद्वा, तदेतत्स्थापनाद्रव्यम् । गोपालसम्बन्धितया चिरगृहीतस्यावयवादेः, सांयोगिकस्य वार्थस्य दर्शनात्तदाकारोदयः-तदेतद् द्रव्यद्रव्यम् । अथ गोपालस्यैव दर्शनात्तदाकार इति भावद्रव्यम् । एतेषां चतुर्णामाकारोदयप्रयोजकतया कथंचिदभेदमभ्युपगच्छन्ति । अथैतद् गोपालशरीरं भावद्रव्यं वा द्रव्यद्रव्यं वा स्थापनाद्रव्यं वा गोपालस्येति विवक्षाधीनम् ।

अथान्यथाप्ययमतिशयस्त्रेधा-रागो द्वेषो मोहश्चेति । प्रवृत्तिक्रियाप्रयोजको रागः । निवृत्तिक्रियाप्रयोजको द्वेषः । स्तम्भक्रियाप्रयोजको मोहश्च । एतेषां मेत्रप्रतिद्वन्द्वितया प्रातिकूल्यविवक्षणादोषशब्देनोपचारः । अथवा अतिशयो द्वेधा-आत्मभूतोऽनात्मभूतश्च । तदाश्रयभूतेनापि वा गृहीतश्चेत् स आत्मभूतः । अगृहीतः केवलं तत्रोपसन्नश्चेत् सोऽनात्मभूतः । अनात्मभूतोऽप्यधिकमात्रत्वात्प्रबलश्चेद्दीर्घकालादनैरन्तर्यमेवनाद्वा दृढभूमिश्चेत् स दीर्घकालमवस्थाय क्रमेणात्मसाद् भूत्वा तत्रात्मभूतो भवति । आत्मभूतो हि प्रसवधर्मा भवति । दीर्घेण कालेनोपहन्यमानोऽपि स्वसन्तानमवस्थाप्यैव नश्यति । अनात्मभूतस्तु रोगवत् केनचित्कालेन स्वयमेवोत्सीदति, निराकरणाच्चेति भाव्यम् । अनात्मभूतो द्वेधा-क्षणनश्वरः क्रियात्मा । चिरान्नश्वरः कषायात्मा च । आत्मभूतोऽपि द्वेधा-स्वभावो निसर्गश्चेति ।

॥ इत्यतिशयसमादेशः ॥

अथारम्भसमादेशः ।

अथारम्भाधिकारेण किञ्चिदुच्यते–आरम्भः, क्षोभः, चेष्टा, क्रियेत्यनर्थान्तरम् । इयं हि क्रिया तावच्चतुर्द्धा–स्वीया परकीया सामान्या अपूर्वा च । यत्र क्रियोत्पत्तिकारणं स्वप्रकृतिः, तत्र सा क्रिया स्वीया । सा हि तद्द्रव्यस्य स्वधर्मः । यथा अग्नौ तापनस्फोटनविकिरणसंचरणादयो व्यापाराः स्वधर्माः । जले च ऊर्द्ध्वतलसाम्येनावस्थानं बिम्बग्रहणमित्यादयो धर्माः । परप्रकृतिसमुत्पन्ना क्रिया यद्यन्यत्र प्रतिभासते सा परकीया । सा हि तद्द्रव्यस्य परधर्मो नात्मधर्मः । यथा बलिक्षिप्ते लोष्टजलादावुदाक्रमणधर्मः । अथ यत्र परकीयैव क्रिया पुनः परकीया भवति सा सामान्या । यथा–शुकपिञ्जरहस्ते मनुष्ये रथमारुह्य गच्छति सति हयधर्मरूपाया गतिक्रियाया रथे मनुष्ये पिञ्जरे शुके च संक्रमः । तत्र हयस्य स्वधर्मरूपा रथस्य परधर्मरूपा या क्रिया सैव मनुष्यपिञ्जरशुकानां सामान्या, परधर्मत्वाविशेषात् । अथ स्वधर्मपरधर्मयोः संयोगाद् यदि तदुभयविलक्षणः कश्चिद्धर्मो दृश्यते सा नूनमपूर्वा । यथा कीलस्थिरीकृते कुलालचक्रे दण्डप्रतिक्षेपात् परिभ्रमणक्रिया । यथाऽनेकवर्णैरवयवखण्डैर्घटिते चक्रे वेगाद् घूर्णमाने सर्ववर्णोपमर्दाच्छ्वेतरूपोपलब्धिः । यथा पूर्वदक्षिणगत्योः संयोगादग्निकोणगतिः । यथा स्वनिष्ठगुरुत्वेन पृथिव्याकर्षणसंयोगाल्लोष्टादीनामधःपतनम् । एवमादयोऽनेके व्यापाराः परस्परसंयोगादपूर्वा उत्पद्यन्ते । तदित्थं चतुर्द्धा क्रिया सिद्धा ।

पुनरयमारम्भस्त्रेधा–प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणः स्तम्भलक्षणश्च । यदन्यमधिकरोति सा प्रवृत्तिः । यदन्यमपवृङ्क्ते सा निवृत्तिः । यत्प्रवृत्तिनिवृत्ती अपवृङ्क्ते स स्तम्भः । यत्रान्योन्यनिमित्ताभ्यामन्योन्यप्रसरौ निरुध्येते तत्रापीयं स्तम्भक्रियोदेति । यथोभयतः समबलाकृष्टरश्मौ स्तम्भः । एतत्स्तम्भात्मकक्रियामाहात्म्यादेव च क्रियायाः पिण्डात्मना क्वचिदतिशयात्मना च परिणताया उपलब्धिः । अत एव पिण्डमतिशयं च क्रियावैलक्षण्येन सामान्याः प्रतिपद्यन्ते इति भाव्यम् ।

अथेयं क्रिया युगपदनेकमाश्रित्य स्वरूपं दधाना पञ्चावयवा भवति तत्र क्रियाबीजं क्रियामूलं क्रियानिमित्तं क्रियारूपं क्रियाफलमिति पञ्चावयवाः । यदुपादाय सा क्रिया स्वरूपं धत्ते, तस्यां च क्रियायां सत्यां यस्य स्वरूपोपक्षयो भवति तत्क्रियाबीजम् , यथोर्द्ध्वक्षिप्तलोष्टादावाहितं नोदनाबलम् । यत्र तु सत्यामपि तस्यां क्रियायां क्रियाधारस्य स्वरूपं न विहन्यते तत्क्रियामूलम् । यथा जलाहरणादिक्रियासाधनं घटादि । यथोर्द्ध्वक्षिप्तं लोष्टादि । अथवाऽतिशयमात्रं क्रियाबीजं पिण्डमात्रं तु क्रियामूल-

मिति विवेकः । अथ क्रियानिमित्तं द्वादशधा—देशः—कालःपात्रम्—द्रव्यम्—श्रद्धा—कार्यकारणविज्ञानम्—समुचितेतिकर्तव्यता— कुलक्षणदोषासंसर्गः— सुलक्षणगुणसहकारिता— अनुकूलदैवसंयोगः— बलवत्प्रतिकूलदैवसंयोगाभावः—अध्यवसायश्चेति । चेतनप्रयुक्ता नोदनापि दैवसंयोगान्नातिरिच्यते । एषु कतिपयानामेव जडक्रियासु निमित्तत्वं न सर्वेषाम् । एतच्चोपरिष्टाद्दृश्यते । क्रियारूपं तु सर्वत्र प्रागवगाहितदेशात्याग एव। अथ क्रियाफलं द्वेधा—सुखदुःखमोहात्मकवेदनीयातिशयः, क्रियाफलजननानुकूलक्रियातिशयश्च । तत्र मोहेतरवेदनीयातिशयो न पुनः किञ्चित्क्रियाफलं जनयतीत्यपवर्गो भवति । तत्र ह्यतिशयः सुखक्रियाबीजरूपः सुखानुभवात्मिकां क्रियां जनयति केवलं न तु तत्र क्रियाफलं पुनरुत्तरक्रियाबीजं किञ्चिदुत्पादयतीति निःश्रेयसं भवति । अन्यत्र त्वन्योतिशयो मुख्यो वा गुणः तां क्रियां जनयति या क्रिया किञ्चित्ताक्रियाफलमुत्तारक्रियासंचाराय जनयति स एव बन्धः, तत्राभ्युदयो भवति । यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः । स च क्रियाया बीजमूलनिमित्तात्मकश्च क्रियात्मकश्च । बीजाद्यनपेक्ष्य क्रियारूपासिद्धेः । क्रियां विना च बीजादितोपि क्रियाफलासिद्धेः । अत एव बन्धस्यातिशयरूपस्य क्रियाफलरूपत्वात्तत्र क्रियायाः कारणत्वेऽभ्युपगम्यमानेपि नापवर्गं प्रति क्रियायाः कारणत्वमौपनिषदाः पश्यन्ति । अपवर्गस्य क्रियाफलत्वेपि आत्मन्येव विलयनात् तस्य क्रियाफलरूपातिशयरूपत्वासंभवात् । अथवा न क्रियाया अपवर्गरूपत्वं किन्तु विज्ञाने चिद्घने क्रियाविलयनफलितस्वमतएव क्रियाफलमेवेत्यपरे पश्यन्ति । उभयथापीदं शक्यते वक्तुम् । यथेच्छसि तथास्तु ।

अथान्यः प्रकारः—सर्वाप्येषा क्रिया त्रेधा—यज्ञो दानं तपश्चेति । यथाग्निना परिताप्य सुवर्णं परिशोध्यते विशुद्धं च तत्साधर्म्यं याथातथ्येन गृहीत्वा सुशोभते-एवमेव यमनियमाभ्यां परिताप्याध्यात्मं परिशोध्यते विशुद्धं च तत्स्वधर्मं याथातथ्येन गृहीत्वा सुशोभते. तदयं यमनियमसंसर्गस्तपः । यथा हि चुल्ह्यामग्नेरुपरि स्थापिते पाकपात्रे जलान्नप्रक्षेपश्चेत्तस्यैव पाको भवति पाकपात्रस्य तदात्यल्पं दाहः । अथ यदिनान्नजलप्रक्षेपः तदा सर्वेणाग्निबलेन पाकपात्रस्यैव दाहः प्रसज्जते पाकपात्रविलिप्तस्य वार्थस्य, एवमेव यदि नित्यं प्रत्यवमीयते तदाऽभ्यवहृतार्थस्यैव जाठराग्निना पाको भवति । शरीरस्य तदात्यल्पं शोषः । अथ यदि नाभ्यवह्रियते-सर्वेण जाठराग्निबलेन शरीरान्तःकरणस्यैव शोषः प्रसज्जते शरीरान्तःकरणानुगतस्य वार्थस्य । तदित्थं यदि दुरितातिशयलेपः कथं चित्संजातस्तदा तदुपशोवार्थमनशनं भवति । तथा च तस्य दुरितस्य तावच्छोषो भवति । अथ शरीरान्तःकरणशोषस्तु प्रवृत्तिलक्षण धर्मवता नानुष्ठेयः । अधर्मत्वात् । निवृत्तिलक्षणधर्मवता त्ववश्यमनुष्ठेयः धर्मत्वात् । तदित्थं बालवृद्धातुरैर्विना

नियमबन्धप्रयुक्तं चान्द्रायणाद्यनशनव्रतमेव तपः, अयं च क्षेत्रस्थतृणकण्टकाद्यपसारणवत् शरीरान्तःकरणस्य क्षेत्रीकरणसंस्कारः। अथवा यथोष्णजलसंयोजितानि तन्दुलाद्यन्नजातानि महार्चिः संयोजितानि लोहादिकठिनद्रव्याणि वा मार्दवाद्यपूर्वगुणमर्जयन्ति एवमेव नियमाग्निसंयोजितानि संयमाग्निसंयोजितानि वा शरीरान्तःकरणादिद्रव्याणि यत्किञ्चिदपूर्वगुणं शान्तिप्रधानमर्जयन्तीति तादृशपरिपाकसाधनं तपः। तथा च स्वस्मिन्नसतोऽपेक्षितस्यार्थस्यान्यतो ग्रहणं तपः। एवमन्यतो ग्रहणार्थं क्षेत्रीकरणमपि तपः,–इत्यूह्यम्। अथ स्वस्मिन् सतोऽर्थस्यान्यस्मैतदपेक्षावते समुपयुक्तपात्राय समर्पणं दानम्। अवश्यं हि सर्वेणापि किञ्चिदुपसृज्यते। किञ्चिच्चानुपलं विसृज्यते इति प्रकृतिः। तत्र यद्यपेक्षितोर्थ उपसृज्यते अपेक्षमाणाय च विसृज्येत तर्हि जगतो महानुपकारः साधितो भवति। परस्परोपकार्योपकारकभावेन च वर्द्धमानादेकतावलात्सर्वो बलवान् भवति। न पुनः क्वचिदजीर्णतादोषः क्वचिद्वा दीनतादोषः प्रभूयानर्थाय सम्पद्यते। सर्वश्च लोकः प्रसीदति यथा शिरो बुद्धिज्ञान प्रदानेन वक्षः प्राणोत्साहप्रदानेन मध्यमन्नरसप्रदानेन चरणादिकं तूपरितनत्रितयपरिचर्यासुखप्रदानेन परस्परमुपकुर्वाणाः परस्परद्वारा स्वमनुगृह्णन्ति परस्परप्रातिकूल्येन नश्यन्ति, एवमेव ब्राह्मणो बुद्धिविज्ञानप्रदानेन क्षत्रियः प्राणोत्साहप्रदानेन वैश्योऽन्नरसप्रदानेन शूद्रस्तूपरितनत्रितयपरिचर्यासुखप्रदानेन परस्परमुपकुर्वाणाः परस्परद्वारा स्वमनुगृह्णन्ति परस्परप्रातिकूल्ये तु सर्वे नश्यन्ति तस्माद्दानं तपश्चसर्वसाधारणो धर्मः। उपलक्षणमेतदभयदानभूमिदान धनदानादीनामित्यूह्यम्।

अथ यदेव किञ्चिदृग्यजुःसामसाध्यमग्निप्रयुक्तं कर्मजातं स यज्ञः। एवेदं सर्व यच्च किञ्चिद् दृश्यते। अग्निषोमात्मकं जगत्। अग्नौ सोमो हूयते। अग्निः सोममुपभुङ्क्ते उपभुञ्जान एव चानेकान्देवानुपभोजयति तदुपभोगकाल एवाय तत्तदर्थप्रतिभासः। उपभोगानन्तरं त्वग्निना परित्यक्तं तद्विशीर्णं भूतंभवति सोयं सूर्यादागतोऽग्निरेव सर्वस्य जीवात्मा चन्द्रादागतः सोम एव सर्वस्य भूतात्मा। अथ दिव्यरोचनप्रदेशादागतो देवकलाप एव सर्वस्यान्तरात्मा। येऽप्यनात्मभूता धर्मास्तेऽप्येत एवार्था अग्निभेदादुपचयन्ते इति सूक्ष्मेक्षिकया समीक्ष्यम्। अथ यत एवायं सर्वोपि प्राकृतो यज्ञः तत एव संस्कृतोऽपि यज्ञोऽनुष्ठीयते। यज्ञाद्धि यज्ञः प्रभवति प्राकृतयज्ञं विदुषा तद्विधिमनुसृत्यैव क्रियमाणेन यज्ञेन सर्वे कामा यथेच्छं साध्यन्ते। यज्ञो हि दानं यज्ञो हि तपः। सर्वं कर्मैवात्र परिसमाप्यते तस्माद्यज्ञ एव श्रेष्ठतमं कर्म।

॥ इत्यारम्भसमादेशः ॥

अथ पुण्यपापसमादेशः ।

उपदिशन्त्याचार्याः—'स्वधर्मोऽनुष्ठातव्यः' इति । तत्र न ज्ञायते कोयमनुष्ठानपदार्थ इति । स्वसाध्यं साधयेत् स्वकर्तव्यं कुर्यादित्येव ह्यस्यार्थमभिप्रयन्ति, स कथं नाम साधीयान् स्यात् । यावता क्रियानिवृत्तौ तिष्ठतिः प्रतिपन्नः । क्रिया च नामेहाभिप्रेयते तिष्ठतिशब्देन । अत्रोच्यते—

अनुरत्र लक्षणे, साध्यं लक्ष्यीकृत्याऽन्तःकरणस्यावस्थानमनुष्ठानम् । यदनयाऽन्तःकरणस्थित्या लक्ष्यीक्रियते तन्नूनमनया स्थित्या विषयीक्रियते, अत एवेदमनया विशिष्टक्रिययेप्सितं भवतीति विशिष्टक्रियां प्रति कर्मतां भजते । अत एव चाकर्मकोपि तिष्ठतिर्विशिष्टक्रियापेक्षं सकर्मको भवति । तेन स्वधर्ममनु त्वया स्थातव्यमिति वक्तव्ये स्वधर्मस्त्वयाऽनुष्ठातव्य इत्युपदिशन्त्याचार्याः । तत्र हि यः कश्चित्किञ्चिदर्थं साधयितुमध्यवस्यति तस्योपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तममुष्मिन् साध्ये चित्तवृत्तिरास्वस्य विश्राम्यति, तदिदं साध्यमनुसृत्य चित्तावस्थानमेव साध्यानुष्ठानं भवति ।

अत्रेदमपि बोध्यम् । साध्यानुभवानन्तरं साध्यानुष्ठानं भवति । यमर्थमनुतिष्ठति नियमतोऽनुष्ठानात्प्राक् तमर्थमनुभवति । तदर्थाभिमुख्येन प्रवृत्तिश्च तस्यानुभवः । न चानुभवनमन्तराऽनुष्ठानं सम्भवति । अनुभवनं ज्ञानम्, अनुष्ठानं क्रिया । ज्ञानपूर्विका च सर्वा क्रिया साधीयसी भवति । ज्ञानं हि वेदः, क्रिया धर्मः । वेदपूर्वकः सर्वो धर्म्मः साधीयान् भवति । किन्तु यं यमर्थमनुभवति तं तमर्थमनुतिष्ठत्येवेति न व्याप्तिः । उत्पन्नं हि सुखमनुभवति केवलं नत्वनुतिष्ठति । सुखमनुभविष्यन् सुखहेतुमनुतिष्ठतीति दृश्यते । यद्यपि कंचिदर्थमनु चित्तं भवति च तिष्ठति च, तथापि करणवृत्तीनां कर्तृवृत्तित्वप्रख्यापनस्य लोकप्रसिद्धत्वाच्चित्तवानपि ततो भवति च तिष्ठति च । यथा चक्षुः पश्यति, पादश्चलति, कर्णः शृणोति, मनः सङ्कल्पते, इत्येतावतैव स पुरुषोपि पश्यति चलति शृणोति सङ्कल्पते, चेति व्यवह्रियते । अन्यमनस्कं प्रत्याह–'नायमिहेदानीं तिष्ठति' । एवमेवास्य चित्तं तिष्ठतीत्यत एवायं पुरुषोऽपि साध्ये सनद्धः साध्यमनुतिष्ठतीति युज्यते वक्तुम् । तथा चेदं करिष्यामीति व्यवस्य यत्र साध्येऽसौ तिष्ठति सोयं साध्योऽर्थोऽनुसरणस्थानं भवतीत्यनुष्ठेय इत्युच्यते । तत्र चास्य समाधानमेवानुष्ठानमुक्तम् ।

इदमनुष्ठेयमनुष्ठानं चोभयमप्युच्यते वृत्तं च चरितं च । यत्र वर्तते तद्वृत्तम् ।

यत्र चरति तच्चरितम्, चरणं वा चरितम् । अधिकरणे भावे च प्रत्ययो द्रष्टव्यः । यदेव किञ्चित्कर्तव्यमनु बुद्ध्या च कृत्या च तिष्ठति तत् खलु कर्तव्यं तस्य वृत्तं भवति चरितं च । या च वा तादृशं कर्तमनु देवदत्तस्य स्थितिर्नाम, सापि तत्तस्य वृत्तं चरितं च भवति । अथवा यतश्चायमध्यवसायो नाम बुद्धिस्तत्र साध्यधर्माचरणे सञ्चरति वर्तते च, तस्मात्तदाचरणमाचरितं वृत्तं च भवति । वृत्ते वा चरिते वा कश्चिदर्थोऽवश्यमधिक्रियते । यमर्थमधिकृत्यायं वर्तते चरति वा तदेतदस्य चरितः पदं भवति । पदं स्थानमित्यनन्यार्थम् । तस्माच्चरित्रापरपर्याय-माचरितमेवास्य पुरुषस्य पदं प्रतिपद्यते । आचरिते हि कश्चित्पुरुषो वितिष्ठते प्रतितिष्ठति तत्रैव च स्थितोसौ सर्वथा प्रतिपद्यते । तस्मात् स्वयमाचरितमेवास्य जीवस्याजीवनं प्रधानं स्थानम् । तत्रानेन समानपदत्त्वमाहात्म्येन चारित्र्यस्थानस्य भौमास्थानसाधर्म्यसिद्धव्यपदेशः समुपगृहीतो भवति । य एवानुबन्धा भौमस्थाने भवन्ति तेऽविशेषादिहापि चारित्र्यस्थानेऽनुकृष्य द्रष्टव्या इत्यर्थो लभ्यते ।

भौमस्थानसम्बन्धे चेदं द्वयं पश्यामि–सर्वोऽप्यधिष्ठाता स्वाधिष्ठानभूतस्य भौमस्थानस्य साद्गुण्यवैगुण्याभ्यां फलविशेषं गृह्णातीत्यधिष्ठातुरधिष्ठानविशेषसापेक्षा सिद्धिरित्येकम् ॥ १ ॥ साद्गुण्यवैगुण्ये चैतस्याधिष्ठानभूतस्य भौमस्थानस्य स्वाधिष्ठातृव्यक्तिविशेषसापेक्षमन्यथा ऽन्यथा गृह्येते । नत्वेकान्ततः किञ्चिदपि स्थानं स्वरूपतः सदेव भवत्यसदेव वा । नेदं साधुत्वमसाधुत्वं वा सत्तासिद्धोऽर्थः । किन्तु भातिसिद्ध एवायमर्थ इति सुनिभृतं प्रत्येतव्यम् । परीक्षकदृष्ट्या साधुत्वा-साधुत्वयोः सनिरूपकपदार्थतया गृह्यमाणत्वात् । तस्मादधिष्ठानास्याधिष्ठातृविशेषसापेक्षा सिद्धिरिति द्वितीयम् ॥ २ ॥ एतदुभयं चारित्र्यस्थानेऽपि यथायथं परिशीलनीयम् । तथाहि तावत्–अधिष्ठान-सापेक्षा सिद्धिः –

यदि कस्यचित् किञ्चिदपि स्थानं सुदृढमुदारं स्यात्,—परिष्कृतं स्यात्, स्वकीयं स्यात्, अनुपद्रवं स्यात्, तत्रासौ निर्भयं स्थित्वा कृतकृत्यो भवति। यदि त्वस्य स्थानं पङ्किलं स्यात्, अत्युच्चमपि भित्तिवदनुदारं स्यात्, उदारमपि कण्टकाद्याक्रान्तमपरिष्कृतं स्यात्, दंशकीटादियोग्य-त्वाद्वा भयावहमपरिष्कृतं स्यात्, अपरिष्कृतदुष्टवाय्वादिसंकुलं वा स्यात्, परिष्कृतमपि वा दस्यु-पाटच्चरचौरव्याघ्रादिशङ्कोबहुलं सप्राणबाधं स्यात् परोपभोग्यं वा स्यात्— न तत्र स्थित्वा कश्चित्पुरुषः कुशली भवति। स्थित्वैव संशेते, भयभीतो भवति, रोगाक्रान्तो भवति म्रियते वा। दण्डितो

वा भवति। अनुतापं वा चिराय गृह्णाति । न चाकारणं ज्ञानपूर्वकं पुनस्तादृशं स्थानं मीहतेगन्तु। ततोऽवश्यं शुभं स्थानमाश्रयणीयं नाशुभं स्थानमिति सार्वजनीनो निर्विवादः सिद्धान्तः।

एवमेवैतच्चारित्र्यस्थानेऽपि सर्वमायोजनीयम्। तथा चोपदेष्टारः शिक्षन्ते। 'सुदृढमुदारं परिष्कृतमनुपद्रुतं स्वकीयं स्थानमास्थेयमिति'। एतदेव ननमार्यावर्तवर्तिनां प्राचां महर्षीणामादेशरहस्यम्। न त्वेव तादृशमाचरितमास्थेयं यदिह निःसारत्वात्फल्गु स्यात्। समाजविरुद्धत्वाद् बहुभिरनुपादेयं स्यात्। अज्ञानकल्पितानेकासदर्थसंकुलत्वादस्फीतं स्यात्। लोकापवादराजदण्डादिप्रयोजकत्वात् सप्राणबाधं स्यात्। परकीयदेशकालशरीरावस्थाद्यनुकूलतया परोपभोग्यत्वेपि स्वीयदेशकालशरीरावस्थादिप्रतिकूलत्वादनुपयुक्तं स्यात्। ईदृशमेवानुचितं चरितमातिष्ठमानाः कपूयचरणशब्देन गर्ह्यन्ते, सभ्यसमाजाच्च निकृष्यन्ते। ये पुनरेतद्विपरीतास्त एव रमणीयचरणशब्देनाभिनन्द्यन्ते। सभ्यसमाजे चोत्कृष्यन्ते इति लोकस्थितिः।

अथाधिष्ठातृसापेक्षा सिद्धिः।

इदं तु पुनरत्रावधेयम्। यदेव स्थानमेकस्योपादेयं भवति तदेवान्यस्य हेयम्। हेयं चान्यस्योपादेयं भवति। यदेव स्थानं शिष्टा अनुमोदन्ते तदेव दुष्टा ऋतीयन्ते। चौरा यदाश्रयन्ति साधवस्ततः पलायन्ते। मत्स्यादयो जलाद्बहिश्चिरकालं न तिष्ठन्ति, बलात्स्थापिताः केनचित्कालेन म्रियन्ते, जलान्तस्तु प्रसीदन्ति। मनुष्याः पुनर्जलान्तर्मग्नाश्चिरकालं न तिष्ठन्ति, बलात् स्थापिताः केनचित्कालेन म्रियन्ते, जलाद्बहिस्तु प्रसीदन्ति। आत्मप्रच्छादनकामकानां भीरुमृगादीनां दंशकीटादीनां वाऽपरिष्कृतमेव स्थानं मृग्यम्। दस्युचौरादीनां चैकान्तविविक्तं विषमं प्रच्छन्नं च स्थानमत्यादरमुपादेयम्। यदेवास्माकं परोपभोग्यत्वादग्राह्यं तदेवान्यस्य स्वोपभोग्यत्वात्संग्राह्यम्। दिङ्मात्रमेतत्। सर्वत्रैव तु सर्वमेवेदं स्थानं च भोग्यजातमन्नादिकं च व्यक्तिभेदेनानुकूलं च प्रतिकूलं च भवतीति तत्र तत्रोपेक्ष्यम्। तथा च भौमस्थानं वा चारित्र्यस्थानं वा भोग्यजातं वा नत्वेवैकान्ततः किञ्चिच्छुभमशुभं वा वक्तुं युज्यते। अपेक्षाकृतं तु सर्वं शुभमशुभं वा द्रष्टव्यम्। यदेव हि यस्यानुकूलं तत्तस्य शुभं भवति, तन्निष्पादनकर्मैव च पुण्यमित्युच्यते। यत्प्रतिकूलम् तत्तस्याशुभम् भवति, तन्निष्पादनकर्मैव च पापमित्युच्यते। शुभशब्देन सुखजनकमुच्यते, अशुभशब्देन तु दुःख जनकम्। अनुकूलवेदनीयं सुखम्। प्रतिकूलवेदनीयं

दुःखम् । सुखजनकः शुभधर्मः । दुःखजनकोऽशुभधर्मः । शुभधर्मो धर्मशब्देन अशुभधर्मस्तु अधर्मशब्देनाख्यायते । सोयं धर्मो वा स्यादधर्मो वा-धर्मावेव तौ भवतः । शुभत्वाशुभत्वे पुण्यत्वपापत्वे चानुकूल्यतारतम्याद्व्यक्तिसापेक्षे न तु वस्तुनियते । अत एव वेदाध्ययनं ब्राह्मणेन क्रियमाणं पुण्यं शूद्रेण क्रियमाणं तु पापम् । क्षत्रियेण क्रियमाणं शस्त्रधारणं पुण्यं ब्राह्मणेन तु पापमित्यादिकं विविच्य द्रष्टव्यम् ।

अथाहुः—यद्येवमानुकूल्यप्रातिकूल्ययोः प्रतिव्यक्ति भेदाच्छुभाशुभे कर्मणी व्यक्तिसापेक्षे अभ्युपगम्येते तर्हि शिष्टोयं दुष्टोयमित्येवमादयो व्यवहारा अप्यनवस्थितपदार्था उत्सन्नाभवेयुरिति । तत्रोच्यते । इदं ह्यानुकूल्यप्रातिकूल्यमुपकार्यभेदात्पञ्चधा विज्ञायते । विश्वानुरोधेन, समाजानुरोधेन, उत्कृष्टानुरोधेन आत्मीयानुरोधेन, स्वानुरोधेन चेति । तत्र विश्वमिति निरपेक्षलोकसाधारणाभिप्रायम् ॥१॥ समाज इत्युपलक्षणम् । यः कश्चिदेव समानधर्मणां संघः स इहानुरोद्धव्यः ॥ २ ॥ उत्कृष्ट इति स्वस्मादुत्कृष्टो महोपकारकत्वेन दृष्टः कश्चिदेकोपि व्यक्तिविशेषः । स हि गुरुर्वा ब्राह्मणो वा राजा वान्यो वा भ्यर्हणीयोऽधिकगुणः ॥ ३ ॥ आत्मीयस्तु कुलकुटुम्बमित्रादिः ॥ ४ ॥ स्वं तु कर्त्रात्मा सोऽपित्रेधा-भूतात्मा वा क्षेत्रज्ञात्मा वा । प्रज्ञात्मा वा, त्रिधा हि प्रतिशरीरमात्मा भिद्यते । यः करोति स स्थूलशरीराभिमानी भूतात्मा ॥ ५ ॥ यः कारयति स सूक्ष्मशरीराभिमानी क्षेत्रज्ञात्मा ॥ ६ ॥ यस्तु कर्तुश्च कारयितुश्च साक्षी स कारणशरीराभिमानी प्राज्ञात्मा ॥ ७ ॥ तदित्थं सप्तोपकार्या भवन्ति । (१)—तेष्वेतेषु परेषामप्रातिकूल्ये स्वानुकूल्यमनुरुन्धानाः शिष्टाः ॥ १ ॥ परेषां प्रातिकूल्ये तु स्वानुकूल्यमनुरुन्धाना महादुष्टाः ॥ २ ॥ (२)-पूर्वस्य परेषां चाप्रातिकूल्ये आत्मीयानुकूल्यमनुरुन्धाना शिष्टतोऽप्याधिक्येन शिष्टा विशिष्टाः स्युः ॥ ३ ॥ पूर्वस्य प्रातिकूल्ये तु तथाभूता विशिष्टतमाः ॥ ४ ॥ परेषां प्रातिकूल्ये तु तथानुरुन्धाना दुष्टाः ॥ ५ ॥ (३) – पूर्वेषां परेषां चाप्रातिकूल्ये स्वोत्कृष्टविशिष्टव्यक्तयानुकूल्यमनुरुन्धाना विशिष्टतोऽप्याधिक्येन शिष्टायोग्याः स्युः ॥ ६ ॥ पूर्वेषां प्रातिकूल्ये तु तथाभूता योग्यतमाः ॥ ७ ॥ परेषां प्रातिकूल्ये तु तथानुरुन्धानाः सामान्यदुष्टाः ॥ ८ ॥ (४)-पूर्वेषां परेषां प्रातिकूल्ये समाजानुकूल्यमनुरुन्धाना योग्यतोऽप्याधिक्येन शिष्टा आप्ताः स्युः ॥ ९ ॥ पूर्वेषां प्रातिकूल्ये तु तथाभूता आप्ततमाः ॥ १० ॥ परेषां प्रातिकूल्ये तु तथानुरुन्धानाः किञ्चिद्दुष्टाः ॥ ११ ॥ (५) -पूर्वेषामप्रातिकूल्ये विश्वानुकूल्यमनुरुन्धाना आप्ततोऽप्याधिक्येन शिष्टा अभ्यर्हाः स्युः ॥ १२ ॥ पूर्वेषां प्रातिकूल्ये तु तथाभूता, अभ्यर्हतमाः ॥ १३ ॥ विश्वानुरोधी हि जनः कदापि दुष्ट इति न प्रतिपद्यते ॥ ततः पूर्वपूर्वानुरोधिनस्तु स्वपक्षपातदोषदूषिता भवन्तीति बोध्यम् ॥

अथवा पुनरित्थमेतद्द्रष्टव्यम्। अनुकूलवृत्तयः शिष्टाः, प्रतिकूलवृत्तयो दुष्टा इत्यस्ति पक्षद्वयम्। तत्र पुनरेकैकस्मिन् पक्षे तारतम्यं भवति। यथा

शिष्ट पक्षे—

(१)	पूर्वाप्रातिकूल्ये	पराप्रातिकूल्ये	अनुकूलवृत्तयश्चेत्-	शिष्टा विभक्तिः।
(२)	पूर्वप्रातिकूल्ये	पराप्रातिकूल्ये	,,	शिष्टतमा विभक्तिः।
(३)	पूर्वाप्रातिकूल्ये	परप्रातिकूल्ये	,,	दुष्टप्राया विभक्तिः।
(४)	पूर्वप्रातिकूल्ये	परप्रातिकूल्ये	,,	मध्यमा विभक्तिः।

दुष्टपक्षे—

(१)	पूर्वानानुकूल्ये	परानानुकूल्ये	,,	दुष्टतमा विभक्तिः।
(२)	पूर्वानुकूल्ये	परानानुकूल्ये	,,	दुष्टा विभक्तिः।
(३)	पूर्वानानुकूल्ये	परानुकूल्ये	,,	शिष्टप्राया विभक्तिः।
(४)	पूर्वानुकूल्ये	परानुकूल्ये	प्रतिकूलवृत्तयश्चेत्	शिष्टा विभक्तिः।

अत्रोक्तानां पञ्चानामनुरोध्यानां मध्यमेषु त्रिषु समाजोत्कृष्टात्मीयेष्वेवैतत्सर्वं यथावद् घटते। किन्तु स्वानुरोधेपूर्वप्रातिकूल्यं पूर्वानुकूल्यं वा नास्ति। विश्वानुरोधे च परानुकूल्यंपरप्रातिकूल्यं च नास्तीति विशेषोऽनु सन्धेयः। अत्रैतेष्वष्टसु पक्षेषु शिष्टत्वदुष्टत्वपरामर्शः समाजभेदेन भिद्यते। यत्कर्मा ह्येकस्मिन् समाजे शिष्टत्वेन प्रतिपन्नः सएवान्यस्मिन् समाजे दुष्टत्वेन विगीयते। तत्र विश्वसमाजयोरपेक्षाकृतव्यक्तिबाहुल्यात्तदनुरोधो मुख्यः पक्षः। ततस्तदुत्कृष्टव्यक्तिविशेषस्य। स्वात्मीययोः सम्बन्धानुगृहीतत्वेपि लोकसमाजे तदुपलब्धोपकारापेक्षया त्रिशिष्टोत्कृष्टगुणवता व्यक्ति विशेषेणाधिकोपकारलाभात्। ततः स्वीयानुरोधः, व्यक्तिबाहुल्याद् आश्रितरक्षायाः समाजानुगृहीतत्वाच्च। ततः स्वानुरोधः। अत एव सर्वदा स्वस्य प्रतिकूलोप्यर्थो यदि समजाद्यनुकूलः स्यादवश्यं स उपादेयः स्यात्। तथा च बहूनां प्रातिकूल्ये एकव्यक्तिगतानुकूल्यं नानुरोद्धव्यमिति सामाजिकः सिद्धान्तः पुराणे स्मर्यते—

एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि।
बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः॥ १॥

एतदभिप्रायेणैव च वधदण्डमनुजानन्ति महानुभावाः।

अथान्या प्रतिपद्यते। स्वानुरोधो मुख्यः पक्षः। ततः स्वीयोत्कृष्ट समाजविश्वानुरोधाः क्रमेणोपयुज्यन्ते। प्रकृत्यनुगृहीतत्वात्। स्वपरयोर्युगपदापन्नत्वे हि स्वापत्प्रतीकारस्यैव प्राथम्येन प्रयुज्यमानस्य लोके प्रकृत्या दर्शनात्। यथा समाजानुगतोपि सर्वो दुर्भिक्षादिभिः दस्युपाटच्चरचौराद्युपप्लवादिभिर्वा विपद्यमानः कुटुम्बसहितं स्वं रक्षितुं समाजं परित्यज्य देशान्तरमनुधावति। आत्मनि कुटुम्बे च समवेते पत्नीपुत्रादिकमसौ परित्यज्य एकहेलया आत्मानं परिरक्षतीति दृश्यते। यद्यपि शिक्षितः कदाचिदेतमर्थं व्यभिचरेत् तथापि सोयमस्य संस्कृतोऽर्थः स्यात्। प्रकृत्या तु सर्वोप्यविशेषादात्मपक्षपातीति सुप्रसिद्धमेतत्। तस्मादात्मपक्षो ज्यायान्। ततः कुटुम्बः। ततः समाज इति। अयं च समाजानुरोधस्त्रेधा—सामाजिकैकव्यक्तिपक्षपाती, सामाजिकैककुलपक्षपाती, सामाजिकानेककुलपक्षपाती च। तत्रावश्यमुत्तरोत्तरप्राबल्यमिष्यते-उपकारबाहुल्यानुरोधात्। एतदभिप्रायेणैव "एकस्मिन् यत्र निधन" मित्यादयः समादेशाः प्रवर्तन्ते। न तु तेषां स्वानुरोधापकर्षकत्वमास्थेयम्, तदंशे प्रमाणाभावात्। अत एव सामाजस्य सर्वदा प्रतिकूलोप्यर्थ उपादेयो यदि स्वस्य सर्वदानुकूलः स्यात्। तथा च स्वप्रातिकूल्ये समाजोपकारकत्वादुत्कृष्टोपि ब्राह्मणादिव्यक्तिविशेषो नानुरोद्धव्य इत्याहुर्महानुभावाः—

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्।
देशस्यार्थे त्यजेद् ग्राममात्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्॥ १॥
गुरुं वा ब्राह्मणं वापि अपि वेदान्तपारगम्।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्॥ २॥ ॥ इति॥

विरुद्धौ चेमौ पक्षौ तत्रैते धर्मसूत्रकाराः समाजपक्षमनुमोदन्ते। अर्थसूत्रकारास्तु स्वपक्षम्। तत्र अर्थशास्त्रात् बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिरिति स्वानुरोधापेक्षया समाजाद्यनुरोध माधीयानिति मन्यन्ते विद्वांसः॥ १॥

यदि सैकव्यक्तिरेव बहुसमाजोपकारिका स्यात् तदा तद् व्यक्त्यनुरोधः। अगुणवद्व्यक्तिस्तु समाजानुरोधेन परित्याग इति मध्यस्थाः॥ २॥ समाजत्यागेनाप्यात्मरक्षा प्राकृतधर्मः।

आत्मत्यागेनापि समाजरक्षा संस्कृतधर्मः। प्राकृतधर्मापेक्षया च संस्कृतधर्मोऽत्यादरेणोपादेयः। विज्ञानानुमोदितत्वादिति विशिष्टा ॥ ३ ॥ इत्येतत्तत्र तत्रोपेद्यम्।

अथैषां पञ्चानां सप्तानां वेदमानुकूल्यप्रातिकूल्यमपेक्षाविशेषादुत्पद्यते। अत एवापेक्षितार्थ त्रैविध्यादिदं त्रेधा—प्राणसापेक्षमुद्देश्यार्थसापेक्षं चित्तसापेक्षं च। येन जीवनाव्याघातो जीवनपुष्टी रोगानुत्पत्त्यात्मकं स्वास्थ्यं, रोगादिप्राणबाधानिवृत्तिश्चेत्येवमादिकं सुखं स्यात्तदनुकूलं नाम। येन तु जीवनव्याघातो जीवनहानी रोगोत्पत्तिः प्राणबाधा चेत्येवमादिकं दुःखं स्यात्तत्प्रतिकूलं नाम। इदं तु मुख्यमानुकूल्यप्रातिकूल्यं सर्वतः प्रबलं प्रकृत्या सिद्धं च। एतच्च श्रेयःशब्देनोच्यते ॥ १ ॥ अथ येनोद्देश्यार्थानां धनगृहक्षेत्रादीनां सिद्धिरूपं सुखं संभाव्यते तदनुकूलं नाम। येन तु स्त्रीयार्थ नाशादुःखं तत्प्रतिकूलं नाम। इदं मध्यमम्, प्राणबाधासंभवे स्वीयार्थनाशाद्यनपेक्षणात्। एतच्चांशतः श्रेयोऽप्यशतोऽश्रेयः। एवमंशतः प्रेयोऽप्यषतोऽप्रेयः। तस्मादुभयथाऽप्युच्यते ॥ २ ॥ एवं येन चित्तस्य प्रसादप्रीत्यनुरागरुचिलक्षणं सुखमुत्पद्यते तदनुकूलं नाम। येन तु विषादवैमनस्यविरक्तिघृणालक्षणं दुःखमुत्पद्यते तत् प्रतिकूलं नाम। इदं चरमम्। उद्देश्यार्थससिद्ध्यर्थमप्रीतिकरकार्येऽप्यतितरां प्रवृत्तिदर्शनात्। एतच्च प्रेयःशब्देनोच्यते। तथा च कठश्रुतिः—

"अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीतः। तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद् य उ प्रेयो वृणीते ॥ १ ॥ श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः। श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद् वृणीते ॥ २ ॥ सत्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः। नैतां सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥ ३ ॥ इत्यादिः।"

अथ कालसम्बन्धादिदं चतुर्धा—तत्कालमनुकूलं परकालं चानुकूलमिति प्रथमम् तदुत्कृष्टतमम् ॥ १ ॥ तत्कालं प्रतिकूलं परकालमनुकूलमिति द्वितीयं तदुत्कृष्टम ॥ २ ॥ तत्कालमनुकूलं परकालंप्रतिकूलमिति तृतीयं तन्निकृष्टम् ॥ ३ ॥ तत्कालं प्रतिकूलं परकालं च प्रतिकूलमिति चतुर्थं तन्निकृष्टतमम् ॥ ४ ॥

ततित्थमानु कूल्यं त्रेधा—सार्वकालिकं पारकालिकं तात्कालिकं चेति। एतानी क्रमेणोत्तमम् चोत्तमसमं चाधमसमं च स्युः। प्रातिकूल्यमपि त्रेधा- सार्वकालिकं पारकालिकं तात्कालिकं

चेति । एतानि क्रमेणाधमं चाधमसमं चोत्तमसमं च स्युः । अत्र कालसन्निकर्षविप्रकर्षयोर्विवक्षाधीनतया तात्कालिकत्वपारकालिकत्वयोः सङ्कीर्णव्यवहारः । विप्रकृष्टपरकालोपि त्रेधा–ऐदम्भवीयः, माध्यभवीयः, पारभवीयश्च । तत्रैदंभवीयो मरणात् प्रागेवोपलब्धः । माध्यभवीयस्तु गान्धर्विकः । तत्त्वं च–पूर्वशरीरत्यागादूर्ध्वं शरीरान्तरप्रतिपत्तेश्च प्रागवान्तरस्थित्या परलोके वर्तमानत्वम् । अन्तराभवसत्त्वस्य गन्धर्वपदार्थत्वात् । स च जन्ममरणयोर्मध्यभवो यातनाशरीरवानित्यभियुक्ता आचक्षते । पारभवीयस्तु पुनर्गृहीतजन्मा । यदा पुनः पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति तदास्य प्रागभवीयसंस्कारात्कतिपयफलभुक्तिं मन्यन्ते । अतस्तादृशशुभसंस्कारसिद्धिरप्युद्देश्यार्थः ।। गान्धर्विकत्वं पारभवीयत्वं चान्यत्र विस्तरेण निरूपयिष्यामः ।

अथेदमानुकूल्यप्रातिकूल्यं पुनरवस्थाभेदाच्चतुर्धा भिद्यते । तथाहि—

प्रागनुकूलं भूत्वा पश्चादप्यनुकूलं स्यादित्ये को भावः ।। १ ।।

प्राक् प्रतिकूलं भूत्वापश्चादनुकूलं स्यादिति द्वितीयः ।। २ ।।

प्रागनुकूलं भूत्वा पश्चात्प्रतिकूलं स्यादिति तृतीयः ।। ३ ।।

प्राक् प्रतिकूलं भूत्वा पश्चादपि प्रतिकूलं स्यादिति चतुर्थः ।। ४ ।।

तत्रेदं सर्वदानुकूल्यमुत्तमः पक्षः । प्रातिकूल्यानुकूल्यं मध्यमः पक्षः । आनुकूल्यप्रातिकूल्यं सामान्यःपक्षः । सर्वदा प्रातिकूल्यं तु निकृष्टः पक्षः । एतत्सर्वं सर्वत्रैव तर्केणानुसन्धाय कर्म कर्तव्यम् ।।

उक्तं पूर्वम् । यत्रानुकूल्यसिद्धिः तत्कर्म पुण्यम् । यत्र प्रातिकूल्यप्रतीतिः तत्कर्म पापमिति । आनुकूल्यं प्रातिकूल्यं च तेषां पञ्चानां सन्तानां वोपकार्याणामापेक्षिकम् अत एवैकं कर्म यत्किञ्चित्सापेक्षं पुण्यं भवत्यन्यसापेक्षं तु पापम् । तदितिकृत्वा नितान्तं सूक्ष्मविचारसाध्या सेयं पुण्यपापप्रतिपत्तिः प्रतिभाति । ये नूनं सर्वैकमत्येन विश्वजनीनसिद्धान्तसिद्धाः साधारणा दश धर्मा आख्याताः —दयादानसत्यभाषणादयः तेऽपि नूनं प्रकरणविशेषे पापत्वेन परिगण्यन्ते । यदि दण्डयातनायिने दयां कुर्यात्, यदि ब्रह्मचारिणे ताम्बूलदानं चौरायाभयदानं शूद्राय विद्यादानं कुर्यात्, यदि गोब्राह्मणवधे सत्यं ब्रूयाद्–अवश्यं स पतितः स्यात् । तस्मान्न लौकिकेन स्वयमेकदृष्ट्या पुण्यं पापं वा विनिश्चयानुसारेणैव प्रकल्प्य प्रवर्त्यम् । परीक्षकदृष्ट्या तु तद्ग्रहीतव्यम् । तथा चोपदिशति भगवान् वेदपुरुषः—"अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्, ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनो युक्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्मकामाः स्युः यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र

वर्तेथाः । एष आदेशः एष उपदेशः"।······(तै० उ० शिक्षावली) भगवान् मनुरप्याह-"यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादसंशयः" तथा च शुभकर्म कुर्वाणोऽवश्यं सुखी स्यादित्या रतां विस्तरः ॥

सोऽयं पुण्यपापसमादेशो लौकिक एव व्याख्यातः । अस्ति चान्योपि शास्त्रीयः पुण्यपापसमादेशः पारमार्थिकनिर्भरः । येन कर्मणा क्रियमाणेन दिव्या लोकाः सम्पाद्यन्ते तत्पुण्यम् । येन तु नारका लोकाः, तत्पापम् । के इमे दिव्या लोकाः के वा नारका इत्यन्यत्र विशदीकरिष्यामः । पुण्येन कर्मणा पुण्या अतिशया अपूर्वा उत्पाद्यन्ते, तैश्च पुनः काले पुण्या लोकाः प्रादुर्भवन्तीति क्रमः । एवं पापेन कर्मणा कलुषा अतिशया अपूर्वा भवन्ति, ततः काले नारका लोकाः लोकाश्चैते शुभाश्चाशुभाश्च भवन्तीत्येतस्मादनुरोधात् तत्प्रयोजका अतिशया अतिशयप्रयोजिकाः क्रियाश्च शुभा वा अशुभा वा व्यपदिश्यन्ते । एवं क्रियासु यथा कर्मशब्दस्तथा कर्मफलभूतेष्वतिशयेष्वपि कर्मशब्दः । तत्फलभूतेषु लोकेषु च पापेन कर्मणाऽधिकमात्रेण प्रबलेन वा दुर्बलं पुण्यमपनुद्यते, पुण्येन च प्रबलेन दुर्बलं पापम् । प्रारब्धं तु पुण्यं पापं वा कर्म नापरेण कर्मणा शक्यमपनेतुम् । प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयस्य लोके दृष्टत्वात् । दृष्टेनैव तु दृष्टान्तेनादृष्टेषु दृष्टिः प्रवर्तते इति लोकसिद्धमेतत्-तस्मात्—

अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ॥

इत्यादयः प्राचामादेशाः प्रारब्धकर्मविषया नेयाः । फलं दातुमप्रारब्धेषु तु कर्मसु "पुण्येन पापं नुदति, पापेन पुण्यं नुदति" इत्यादीनि श्रुतिवाक्यानि "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा"—इत्यादीनि स्मृतिवाक्यानि चावश्यं परस्परोपमर्दनीयत्वं प्रतिपादयन्तीति सुव्यक्तमेतत् ।

इति पुण्यपापसमादेशः ॥

तदित्थं धर्मसामान्यलक्षणं त्रिकाण्डं व्याख्यातम् । तत्रायंधर्मः शुभश्चेद् धर्मशब्देनाख्यायते, अशुभस्त्वधर्मशब्देनेत्युक्तम्प्राक् । स चाधर्मपरिहारेणसिद्धो धर्मविशेषरूपो धर्म इदानीं व्याख्या-

तव्यः । तत्र सुखसाधनं धर्म इति धर्मसामान्यलक्षणम् , सुखं तु द्विविधं सिद्धम्—अभ्युदयलक्षणं निःश्रेयसलक्षणं चेति । ऐहलौकिकस्रक् चन्दनवनितादिसुखभोगजातमभ्युदयः । पारलौकिकमदुःखसंभिन्नाव्यवच्छिन्नसुखभोगजातं निःश्रेयसम् । प्रवृत्तिलक्षणधर्मसाध्योऽयमभ्युदयः । निवृत्तिलक्षणधर्मसाध्यं निश्रेयसम् । प्रवृत्तिलक्षणेन कर्मणानूनमात्मनि शुभातिशया आधीयन्ते ततः सुखोदयः । निवृत्ति लक्षणेन तु कर्मणा नूनमात्मस्थाः शुभाशुभाः सर्वेतिशया निरस्यन्ते, ततोस्यात्मनः सच्चिदानन्दस्य स्वरूपलक्षणानन्दावाप्तिः । कर्मबन्धरूपयावदतिशयपरिमुक्तौ लभ्यत्वात् तदविनाभूतत्वाच्च तस्यानन्दस्य मुक्तिमोक्षापवर्गादिशब्दैरभिनयं कुर्वन्ति । सर्वातिशयपरिमुक्तौशुद्धोयमात्मा सच्चिदानन्दरूपत्वादानन्दलक्षणो ज्ञानलक्षणो सत्तालक्षणश्च पर्यवसीयते । सत्ता हि भावलक्षणा नूनमभावप्रतिबन्दिनी भवतीत्यतो नित्यभावः सिद्धो भवति । तस्मादुच्यते-नित्यादात्मनो विज्ञानान्नित्यानन्दो लभ्यत इति । परस्पराव्यभिचरितमेतत् नित्यत्वं ज्ञानं नित्यत्वमानन्दस्य च । तेन सति ज्ञाने नित्यत्वं लभ्यत इति सुतरां जननमरणादिक्रियानिवृत्तिः । आनन्दो लभ्यत इति सर्वदुःखनिवृत्ति । तत्र च ज्ञाने क्रियासमुच्चयो नापेक्ष्यते सर्वक्रियाविनिवृत्तौ हि तादृशज्ञानोपलब्धेः सम्भवात् । तस्मान्नित्यविशुद्धज्ञानान्नित्यविशुद्धानन्दो नित्य इति सिद्धान्तः । अभ्युदयलक्षणं तु सुख दुरतिशयपरिहारेण शुभातिशयसमाहारेण च साध्यम् । शुभातिशयोपादानकत्वाद्य यावदतिशय स्वरूपं गृह्णाति । सुखरूपेण परिणम्यमानस्यातिशयस्य सर्वापहारे सुखस्यापि सर्वापहारः । अर्चीरूपेण परिणम्यमानस्य तृणसंघस्य सर्वापहारेऽर्चिषः सर्वापहारवत् । तस्मादनित्यमेवेदं सुखमनित्यातिशयजन्यत्वादिति सिद्धान्तः । इदं तु बोध्यम । एतदेवं शुभातिशयसमाहारलभ्यमभ्युदयसुखं वा, एतदेवं शुभाशुभातिशयपरिहारलभ्यं निःश्रेयसुखं वा,-उभयत्रापि क्रियापेक्षा नैकान्ततः प्रत्याख्यायते । यथा हि नानपेक्ष्य क्रियाः कश्चिदतिशयः शक्य उत्पादयितुम् । एवमेव खलु नानपेक्ष्य क्रियाः कश्चिदुत्पन्नोतिशयः शुभोऽशुभो वा शक्योऽपनोदयितुम यथा हि प्रवृत्तिक्रिययातिशयः सम्पाद्यते, तथैव निवृत्तिक्रियया सोतिशयोपनोद्यत-इति समानमेतत् । सकामं कर्म प्रवृत्तिलक्षणमुच्यते निष्कामं तु निवृत्ति लक्षणम् । तस्मादभ्युदयमिच्छता वा निःश्रेयसमिच्छता वा न युक्तं कर्म परित्यक्तुम् । फलाभिकांक्षा तु निःश्रेयसमिच्छता परित्यज्यते । प्रवृत्तिमार्गे तावत् ज्ञानसमुचितक्रियया शुभातिशयरूपफलप्राप्तिः । निवृत्तिमार्गे तु क्रियासमुचितसत्त्वेन विशुद्धज्ञानरूपफलप्राप्तिः । तस्मात् कुर्वत एव सम्पत्तिः ; ये तु ज्ञानादेव मुक्तिर्भवति नार्थः कर्मणा इत्यभिमानेन कर्मसु न सज्जन्ते ते नितान्तमशास्त्रमर्मज्ञा भ्रान्ताः पदे पदे स्खलन्ति पापीयांसो भवन्ति दुःखैश्च प्रतिपदं युज्यन्ते तस्मात्तथा न व्यवस्येत् ।

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥

इति भगवदादेशात् । —आचार्या अप्याहुः—'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः'—इति । यः समुचितप्रकारेणार्थं पश्यति स यथावदर्थं जानाति । स यथा जानाति तथैव यदि तमर्थं साधयेत् तदाऽवश्यं फलेन युज्यते । अथ यद्यर्थमन्यथा सन्तमन्यथा पश्येत्-अवश्यं स तमर्थमन्यथैव जानीयात् । अन्यथा सतोऽर्थस्यान्यथा ज्ञानं भ्रमः । भ्रमेण प्रवर्तमानो यदि चिरायाऽपि व्यवस्येत् नासौ फलेन युज्यते । तस्मात् सम्यग् दर्शनेन जायमाने सम्यग्ज्ञाने यदि सम्यगाचरणेन युज्यते स तर्हिनूनं फलेनापि युज्यत इति सिद्धान्तः । तदित्थं सम्यक् फलयोगार्थं सम्यगाचरणं कार्यम्, तदर्थं च सम्यग्ज्ञानं साधयितव्यम् तदर्थं सम्यग् दर्शनं सम्पाद्यम् । तदर्थं च गुरुरुपासनीयः । न चान्तरेण चारित्र्यं सम्यग् ज्ञानमात्रेणापि सिद्धिरस्ति । तस्माद् ज्ञात्वा ज्ञात्वाऽहरहः किञ्चित् कर्तव्यमेव इत्यादिशति भगवान् वेदपुरुषः "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म्म लिप्यते नरे" ।। "अजितं जेतुमनुचिन्तयेन्न क्वचिदप्यलं बुद्धिमादध्यात्" ।

॥ इति सुखसाधनधर्म्मसमादेशः ॥

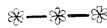

❀ द्वितीय भागस्य शुद्धिपत्रम् ❀

वेद विषयके प्रस्तावे ।

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१	३	अद्यैव	अद्यैव वा
१	५	प्रथयन्त्य	प्रथयन्त्य
१	१४	कचिद्वेद	क्वचिद्वेद
२	१	कारणमिति	कारणमिति
२	४	तत्रेधा	तत् त्रेधा
२	२१	यावच्छक्य	यावच्छक्यं
३	१७	द्वैवसंयोगा	दैवसंयोगा
४	५	तव	तत्र
४	१४	विपयाजातं	विपयजातं
५	२	पार्ष्टिकं	पार्ष्ठिकं
५	२	पटसु	षट्सु
५	१८	साद्या	सा विद्या
६	१२	सर्वथ	सर्वथा
७	३	मन्त्रश्रत्यं	मन्त्रश्रुत्यं
७	१७	कर्णवदुःख	कर्णावदुःखं
			कुर्वन्नमृतं
८	१२	चर्थभायुर्दद्यां	चतुर्थमायुर्दद्यां
८	२१	स्मिञ्जत्या	स्मिजगत्या
९	४	छन्दोग्य	छान्दोग्य
९	१७	ऋग्यजुः	ऋग्यजुः
९	१८	ऋग्यजुः	ऋग्यजुः
९	२१	ऋग्यजुः	ऋग्यजुः
९	२२	त्रेविध्यात्	त्रैविध्यात
९	२३	ग नस्य	गानस्य
१०	१	ऋग्	ऋग्
१०	१	ऋचः	ऋच
१०	२	ऋग्	ऋक्
१०	८	विनयोक्तव्य	विनियोक्तव्य
११	२	ऋषि	ऋपि
११	३	चिन्ताम्यूहम	चिन्ताभ्यूहम
१२	६	तत्कथ	तत्कथं
२	८	शव्दजजतं	शव्दजातं
१२	१०	सवादद्वा	संवादद्वा
१३	८	ब्रह्मसूत्रे	ब्रह्मसूत्रेषु
१३	१९	शव्दा	शब्दो
१३	२१	सामान्य	सामान्यं
१३	२५	शस्त्रार्थः	शास्त्रार्थः
१४	१२	प्रत्यद्या	प्रत्यक्ष
१४	१६	पार्ष्टिकं	पार्ष्ठिकं
१४	१९	पार्ष्टिक	पार्ष्ठिक
१५	२१	प्रथमे	प्रथमें पुत्र
१५	२३	तद्यसौ	यद्यसौ
१६	१०	अर्थ	अयं
१६	१५	अप्रामाण्यन्तु	अप्रामाण्यन्तु
१६	२१	येनाय	येनायं
१७	९	व्यवहारोच्छेन	व्यवहारोच्छेद
१७	१०	सुप्रतिहन्नत्वात	सुप्रतिपन्नत्वात्
१८	२	शास्त्रास्यापि	शास्त्रस्यापि
१८	१८	भावायो	भापयो
१८	१९	साधनायेव	साधनायैव
१८	२०	पदर्थो	पदार्थो
१८	२१	यत्त	यत्तु
१९	४	ऋपयो	ऋपयो
१९	६	परोतृणाम	प्रणेतॄणाम
१९	८	भयधारेण	भयाधारेण
१९	९	निर्मातृणां	निर्मातॄणां
१९	११	भागानपि	भागानामपि
१९	१३	धम	धर्म
१९	१६	श्रतितः	श्रुतितः
१९	१६	मम्त्रा	मन्त्रा
१९	१८	श्रतित	श्रुतित
१९	२०	ब्रह्मज्ञ नविद्याया	ब्रह्मज्ञानमविद्याया
१९	२२	मेधावो	मेधावी

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१६	२४	चेतत्	चैतत्	२६	१६	दनिरुक्तिः	पदनिरुक्तिः
२०	५	ले	काले	२७	१८	शरीरमेव	शरीरवम
२०	६	त	तु	२८	१८	पर	परो
२०	६	पेत्त माणे	पेत्तप्रमाणे	२८	१६	प्रातपद्यते	प्रतिपद्यते
२०	२२	छन्दश्रुति	छन्दःश्रुति	२६	६	सौकर्याथ	सौकर्यार्थे
२०	२३	वेदशव्द	वेदशव्दः	२६	८	सवृत्ति	संवृत्ति
२२	४	वैशिष्ट्य	वैशिष्ट्ये	२६	१७	नानेवेन	नानेकेन
२२	५	कर्तृ कत्व	कर्तृ कत्व इश्-वरत्वे	२६	१८	प्रवतन्ते	प्रवर्तन्ते
				३०	५	स्याथस्य	स्यार्थस्य
२३	८	नमा	नमो	३०	१२	सङ्गाया	साङ्गतया
२३	१८	स्त्रधा	स्त्रिधा	३१	२१	समुदितः	समुदिताः
२४	४	ब्राह्मं ण	ब्राह्मण	३१	२२	व्य करण	व्याकरण
२४	५	परिस्मिन्	परस्मिन्	३२	१	श्रतय	श्रुतय
२४	८	सयमयोगो	संयमयोगो	३२	८	एवादयो	एवमादयो
२४	६	मनत्कता	मनस्कता	३२	१४	भौमिकम	भौतिकम्
२४	१०	भक्तियागकर्म	भक्तियोगकर्म	३३	५	चिन्त	चिन्ता
२४	१७	यथेच्छाथ	यथेच्छार्थ	३३	१४	अथाप्येष	अथाप्येषा
२४	१६	विनियोक्तु	विनियोक्तु	३४	२४	मधुविद्या	मधुविद्या
२६	१०	प्रविकृष्ट	विप्रकृष्ट	३५	८	यथेष्टा	यथेष्ट

— धर्म विषयके प्रस्तावे —

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१	१२	विशेषञ्च	विशेपश्च	२	१३	गंगा	गंगां
१	२१	अथैत	अथैते	२	२०	वैलक्षण्य	वैलक्षण्यं
१	२३	तत्वा-पदार्था-दिश	तत्त्व-पदार्था-दिशब्द	३	३	सत्तासिद्ध	सत्तासिद्ध
				३	४	पलपितु	पलपितुं
२	४	तृताय:	तृतीय:	३	६	समीक्षकाण	समीक्षकाणां
२	११	पुरुस्येन्द्रि-याणां	पुरुषस्येन्द्रि-याणां	३	१५	क्यन्ते	शक्यन्ते
				३	१८	रित्येतो	रित्येता
२	१२	वस्तुनः	वस्तुनः सत्ता	३	२२	व्यक्ति	व्यक्तिं

पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२४	पर्दार्थाः	पदार्थाः
७	पृथत्क	पृथक्त्व
७	त्रत्वादिकं	त्रित्वादिकं
७	ह्रस्वत्व	ह्रस्वत्व
२१	गुल्लता	गुल्मलता
२३	रागाद्रक्कौ	रागादुक्कौ
७	सन्तनोप-	सन्तानोप-
	क्रमणम्	क्रमणम्
१६	पिण्डतिश-	पिण्डातिश-
	याभ्यां	याभ्यां
१	प्र ण रूप:	प्राणरूप:
३	प्राणशब्दे	प्राणशब्दे
११	सामुदायिका	सामुदायिक
१६	मस्कृते	संस्कृते
१७	सिद्धमथं	सिद्धमर्थं
१६	परतन्त्रोपी	परतन्त्रोऽपि
२३	कतु	कर्तुं
४	सुवर्णा	सुवर्णं
६	कटकाहितां	कटकाहिता
३	पर्यायलोच्य:	पर्यालोच्यम्
५	भूतानिमि-	भूतनिमि-
	त्तान्तर	त्तान्तर
१३	सानीप्या	सामीप्या
१०	अर्था	अर्थाः
२४	सोनाराध्य-	सोनाराध्य-
	मन	मान्
१०	साधर्म्यँ	साधर्म्यं
२४	यशात	वशात
१३	विष्णावो	विष्णवो
२३	स्थास्न	स्थास्नू
५	वाम्युच्चयो	वाऽभ्युच्चयो
५	मारोग्य	मारोग्यं
१६	यदन्द	यदन्य
१६	क्रियवैलक्षण्येन	क्रियावैलक्षण्येन
६	किञ्चित्ता	किञ्चित

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२०	२३	तदुपशोवार्थे	तदुपशोषार्थ
२१	६	समर्पणां	समर्पणं
२१	१६	सव	सर्वं
२१	१८	एवाय	एवाऽयं
२१	२१	भेदादुपचयन्ते	भेदादुपचर्यन्ते
२१	२२	सस्कृतोपि	संस्कृतोपि
२१	२२	यज्ञा	यज्ञः
२२	७	नुष्ठ तव्य	नुष्ठातव्य
२२	८	कश्चित्किञ्चिदर्थे	कश्चित्कञ्चिदर्थं
२२	१२	अनुभवन	अनुभवनं
२२	२०	सनद्धः	संनद्धः
२२	२३	वृत्त	वृत्तं
२३	३	कर्तमनु	कर्त्तव्यमनु
२३	७	तत्रेव	तत्रैव
२३	६	भौमास्थान	भौमस्थान
२३	२४	व्याघ्रानिशङ्को	व्याघ्रादिशङ्को
२४	१	मीहतेगन्तु	गन्तुमीहते
२४	३	चारिव्य	चारित्र्य
२४	४	ननमार्यावर्त	नूनमार्यावर्त
२४	१५	भ्रियन्ते	म्रियन्ते
२४	१६	व्यासक्तानां	व्यामक्तानां
२४	१६	स्वपभोग्यत्वात	स्वोपभोग्यत्वात
२४	२३	मृत्युच्यते	मित्युच्यते
२५	१३	ज्ञेयज्ञात्मा	क्षेत्रज्ञात्मा
२७	२	अथान्या	अथान्यः
२७	२०	समाजाद्यनुरोध	समाजाद्यनुरोधः
२८	२	विशिष्टा	विशिष्टाः
२८	१०	व्यपतो	व्यंशतः
२८	१२	ससिध्यर्थ	संसिद्ध्यर्थं
२८	१५	प्र यो	प्रेयो
२८	२२	एतानी	एतानि
२९	१०	दण्यनुकूल	दण्यनुकूलं
२९	११	पश्चादनुकूलं	पश्चादनुकूलं
२९	१३	प्रतिकूल	प्रतिकूलं
२९	१६	सिद्धि	सिद्धिः
२९	२०	दण्ड्यात	दण्ड्यायात

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२६	२२	ब्रह्मण	ब्राह्मण	३१	१८	निःश्रेयसुखं	निःश्रेयससुखं
२६	२२	ब्रयाद	ब्रूयाद्	३२	६	सभ्यग्	सम्यग्
३०	१८	त्यादीनि	इत्यादीनि	३२	६	साम्पाद्यम्	सम्पाद्यम्

॥ श्रीः ॥

पुराणसमीक्षान्तर्गत

* वेदधर्मव्याख्यानम् *

॥ तृतीयो भागः ॥

—पुराणसमीक्षा—

(उपक्रमः)

अखिलचक्रधराय सर्वशक्तिस्वरूपाय श्रीमते परमेश्वराय नमः ।

अथैतेषु (१) सर्वेष्वेव देशेषु सर्व एव मनुष्यास्त्रिविधा दृश्यन्ते, भारवाहिनः, सारग्राहिणो जिज्ञासमानाश्च । तत्र द्वितीया अत्यल्पा बहवस्त्वितरे । सारग्राहिणो हि शास्त्रतो लोकतो वा तात्त्विकमर्थं तत्तच्छास्त्रतात्पर्यविषयभूतं गृहीत्वा कुशलिनः कृतकृत्याः स्युः, अन्येषां च दीनानामुद्धाराय करुणार्द्रहृदया मितभाषित्वात् कदाचित्सूत्ररूपेण केचित् किञ्चिदुपदिशन्ति स्म । ते द्विविधाः—महर्षयो (२) मुनयश्च (३) । अथ भारवाहिनोऽपि द्विविधाः पण्डितंमन्याः, मूर्खमानिनश्च । तत्रैते पण्डितंमन्या निरतिशयपक्षपातिनः स्वस्वबुद्ध्यनुसारेण तत्तन्महर्षिमुन्युक्तमर्थं प्रत्याकर्षयन्तः सारासारार्थसंकीर्णाननेकमतवादानाडम्बरयन्तः परस्परविरोधबीजमावपन्तः कण्टकितृणान्युत्पाद्य जगत्पथमाकुलयन्ति । अथैते जिज्ञासमाना अपि द्विविधा एव एके ज्ञानलवदुर्विदग्धा धृष्टचरिता वितण्डावादिनः प्रायेणोपहासप्रधाना भवन्ति, परेतु विनीताः शिक्षितार्थे सयुक्तिके विश्वासमुपयान्ति । तदर्थमेवेदं सर्वं शास्त्रमुपयुज्यते ।

(१) पुराणादिशास्त्राधिकारिणः प्रथमं निरूप्यन्ते, (२) मन्त्रसूक्तादिद्रष्टारः,

(३) दर्शनादिप्रवक्तारः ।

तत्रेदं शास्त्रं द्वेधा-लौकिकं वैदिकं च। तद्धि लौकिकं यदनायासेन शिक्षणीयं सामान्यफलं च, यथा भाषाविद्या, शुल्वशास्त्रम्, शिल्पशास्त्रं सङ्गीतशास्त्रम् इत्यादि। वैदिकन्तु विशिष्टधीवेद्यं महार्थं च, यथा द्रव्यगुणविज्ञानम्, (१) दैवविज्ञानम्, कार्यकारणविज्ञानेन भविष्यदर्थावधारणमित्यादि। तत्र सर्वमेवेदमार्याणां वैदिकं शास्त्रं द्वेधा प्रवृत्तं दृश्यते-वैज्ञानिकसमयेन, ऐतिहासिकसमयेन च। तत्राद्ये त्रेधा प्रतिपत्तिः अधिदैवतम्, अधिभूतम्, अध्यात्मं चेति। तत् खलु तत्राधिदैविकं यत्रैतदनन्ताकाशप्रदेशान्तर्निविष्टानां पृथ्वीसूर्यचन्द्रादितत्तद्गोलकानां लोकसंज्ञकानां प्रत्यात्मविलक्षणानेकशक्तिमतां गतिक्रियादिभिः, एवमग्निसोमेन्द्रादित्यादीनां तेजोऽबन्नादीनां च संघातभेदादिभिरतिचमत्कारकारि जगत्तत्त्वं निरूप्यते। अथ तदाधिभौतिकं यत्र पृथिवीगोलकोपरि जातानां पुराकालिकानां शिष्ट-दुष्ट-मूढ-विपश्चिद्-राज-प्रजा-शत्रु-मित्रोदासीनानामादर्शपुरुषाणामाचरितस्य तदाचरितपरिणामस्य च साक्षात्कारेणाधिगतं कर्तव्यांशस्य तत्तदभीष्टफलस्य च कार्यकारणभावं दृष्ट्वा सर्वलोकस्वास्थ्यसंपत्तये देशकालानुरोधेन समाजबन्धनेन च सामयाचारिकधर्मा राजाप्रजादिषु निरूप्यन्ते। आध्यात्मिकं पुनरिदं भवति-यत्र पुद्गलद्रव्याणां धातुमूलजीवात्मकानामुत्पत्तिस्थितिसम्बन्धिनः स्वरूपधर्मा निरूप्यन्ते। सैषा वैज्ञानिकानां त्रयी विद्या सर्वविद्या भवति, न चान्या काचिदीदृशी विद्या या नास्यामन्तर्भवति, साधिगन्तव्या निपुणमित्यनुदर्शिता वेदसमीक्षादौ।

(२) तदधिगमनाधिकारिणश्च पुरुषास्त्रिविधा दृश्यन्ते-उत्तमाधिकारिणः सर्वसिद्धाः, मध्यमाधिकारिणो युक्तिप्रधानाः, सामान्याधिकारिणश्च कोमलश्रद्धा इति। तत्रोत्तमाधिकारिणो विशिष्टबुद्धयो वैज्ञानिकसमयेनैव प्रवर्तन्ते, तस्मिंश्च प्रभवन्ति तथा च फलवन्तः कृतकृत्या भवन्ति। मध्यमाधिकारिणस्तु ये तत्र प्रवर्तन्ते ते कृच्छ्रात् प्रभवन्ति, भृशं ग्लायन्ति च, अत एवैतेषां मृदुबुद्धीनां मध्यमाधिकारिणां सुखेन तत्तदतिगभीरार्थप्रतिपत्त्यर्थं विशेषतश्च सामान्याधिकारिणां नितान्तस्थूलबुद्धीनां स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां विज्ञाननिर्दिष्टपद्धतिपरिशीलनार्थं निपुणमुपायमध्याहरद्भिः समाजनेतृत्वरश्मिग्राहकैः पुराकालिकैरितिहासबन्धः प्राकल्प्यत। तत्र चैतिहासिकसमये त एव वैज्ञानिकसमयनिर्दिष्टा अर्थाः पदार्थविद्यारूपाः साधारणधीभिर्यथावदवगन्तुमशक्या अवगन्तव्याश्च

(१) वस्तुस्वभावावधारणमित्यर्थः।

(२) पूर्वोक्तानामधिकारिणां भेदेन विद्याप्रवृत्तिभेदौचित्यमुपन्यस्यति।

ाङ्गोपाङ्गकल्पितेन चेतनप्रपञ्चेनेतिहासविधया निर्दिष्टाः सन्ति । अत एवैतेऽपीतिहासास्त्रेधा द्रष्टव्याः माध्यात्मिकाश्चाधिदैविकाश्चाधिभौतिकाश्च । प्राणवाङ्मनसाहंभद्रोदिताख्याना (१) दीनामाध्यात्मिकत्वम्, सोमाम्रपेयादीनां मृगशीर्षमादुषोपाख्यानादीनां चाधिदैविकत्वम्, हंसडिम्भकोपाख्यानादीनां चाधिभौतिकत्वम् । एषां सर्वेषमप्यर्थवादरूपतया तात्पर्यविषयीभूतयत्किञ्चिद्गुणभूतार्थरहस्यप्रकाशमात्रेण कृतार्थानां सतामन्यत्र स्वार्थमात्रे तात्पर्यविषयता नाभ्युपगम्यते इति प्रपञ्चितं मीमांसायाम् । इतिहासानामर्थवादत्वं च पुराकल्परूपत्वात्, तस्य च—

'स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः' ॥

इति गौतमेन पृथङ्निर्दिष्टस्य मीमांसकपरिभाषायां भूतार्थवादेष्वन्तर्भावोऽवगन्तव्यः, भूतार्थवादरूपोऽर्थवादश्च—

गुणवादो विरोधे स्यादनुवादोऽवधारिते ।
भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥

इति लौगाक्ष्यादिभिः संप्रतिपन्नस्तात्पर्यावधारणार्थो लिङ्गषट्कान्तर्गतो लिङ्गभेदः ।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्यनिर्णये ॥

इत्यभियुक्तोक्तेः । अत्रेतिहास इत्युपलक्षणं पुराणाख्यानोपाख्यानगाथानाम् । सृष्टिप्रतिसृष्टिप्रक्रियासंक्रान्तपदार्थनिरूपणं हि पुराणम्, सृज्यमानानां च देवासुरर्षिपित्रादीनां युद्धसंवादादिकथाप्रसङ्ग इतिहासः—तदुक्तं शङ्करस्वामिभिर्बृहदारण्यकोपनिषदश्चतुर्थब्राह्मणभाष्ये— "इतिहास इत्युर्वशीपुरूरवसोः संवादादिरुर्वशी वा अप्सरा इत्यादि ब्राह्मणमेव, पुराणमसद्वा इदमग्र आसीदित्यादि" इति । सायणोऽप्याह ऋग्वेदभाष्योपोद्घाते "देवासुराः संयत्ता आसन्नित्यादय इतिहासाः, इदं वा अग्रे नैव किंचिदासीदित्यादिकं जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणम्" इति ।

(१) ब्राह्मणप्रसिद्धानाम्, एतन्मूलकत्वादेव तु बहूनां पुराणेषु प्रसिद्धानामपीतिहासानां यथायथमेवंविधत्वं द्रष्टव्यम् ।

अत्राप्यनेकेतिहाससमुच्चयस्यापीतिहासत्वेऽभिप्रेते तदवान्तरैकैकेतिहासानामाख्यानत्वमुपाख्यानत्वं च वक्तृद्रष्टश्रुतभेदादुपचर्यते ।

चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ।
उपाख्यानैर्विना तावद् भारतं प्रोच्यते बुधैः ॥
(म० भा० आ० प० १ अ०)

सर्वाख्यानं श्रुतं ब्रह्मन्नतीव परमाद्भुतम् ।
अधुना श्रोतुमिच्छामि दुर्गोपाख्यानमद्भुतम् ॥
(ब्र० वै० पु०)

आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः ।
पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥
(पुराणेषु)

आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ।
(मनुः)

इत्यादिस्मृतिवचनैराख्यानेतिहासादीनामैकार्थ्यानैकार्थ्याभ्यां संकीर्णव्यवहारात् ।

ननु (१) चभोः किमित्थमेतेषां सर्वेषामेवेतिहासानामविशेषेणान्यार्थतात्पर्यकतयाऽर्थवादत्वमभिप्रेयते, उत केषांचित् स्वार्थतात्पर्यकतया तात्त्विकत्वमप्यवशेष्यते, उच्यते, आधिभौतिकेषु यत्र न दृष्टार्थबाधस्तत्र कारणं गुणवादत्वस्वीकारे प्रमाणाभावात्तेषां तात्त्विकत्वमेवावसीयते, यथापोनप्त्रीयसूक्तद्रष्टुरैलूषस्य कवषस्योपाख्यानम्, भावयव्यसौदासादिराजोपाख्यानम्, देवरातोपाख्यानं चेत्येवमादीनाम् । यथा च सूर्यचन्द्राग्निवंश्यनरपतिसंबन्धिनां जीवनचरितानां पुराणसंविधेयार्थतयार्थवादत्वानाक्रान्तानाम् । तथा चैवंविधाधिभौतिकातिरिक्तानां सर्वेषामेवेतिहासानां काल्पनिकत्वं सिद्धमिति द्रष्टव्यम् ।

---

(१) इत्थं पूर्वग्रन्थेनेतिहासानामर्थवादरूपतयाऽर्थान्तरतात्पर्यकत्वे व्याख्याते तत्सामान्यात्सर्वेषामेवेतिहासानां [रामायण महाभारतादीनामपि] तथात्वशङ्का मा प्रसाङ्क्षीदिति प्रसङ्गादिह संक्षेपेण भेद आख्यायते उत्तरतस्तु सर्वमेतत् प्रपञ्चयिष्यते ।

अत्राहुः—किमेतस्याः प्रकल्पनायाः प्रयोजनमिष्यते, उच्यते सन्ति हि भूयांसि प्रयोजनानि-पश्यन्ति ह्याचार्यास्तादृशदुरवगाहायामपि पदार्थविद्यायामितिहासस्य नितान्ततुच्छधीभिरपि सुग्रहस्य द्वारा प्रवेशयितुमतिसौकर्यमिति तदर्थमितिहासकल्पनां रोचयन्ते, अवश्यं चैवं सुगृहीतेषु तत्तदर्थेषु परमानुग्राहकविशिष्ट बुद्धिसद्गुरूपदेशद्वारानायासेनेतिहासकक्षोत्तीर्णानां मध्यमाधिकारिणां तेषां विधेयानामचिराद्विज्ञानकक्षाधिरोहो भविष्यतीति सुघटस्तेषामुद्धारः स्थानयेषान्तु सामान्याधिकारिणां पश्चादपि नास्ति विज्ञानकक्षाप्रवेशयोग्यता तेषामपिः—

"न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्" (भ० गी०)

इत्येवं प्रतिषिद्धविज्ञानकक्षाप्रवेशार्थोपदेशानामितिहासविषयाध्यवसाय मात्रेणापि कस्मिंश्चिद्योग्ये विषये प्रवृत्तिः, कस्माच्चिचायोग्याद्विषयात्प्रतिनिवृत्तिः कर्त्तुं पार्यंत इति फलांशे सत्यत्वाद् असत्येऽप्यैतिहासिकल्पितचेतनप्रपञ्चे विश्वासोत्पादनं न दोषाय ।

उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः ।
असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥

इति न्यायात् । स्पष्टं चायमर्थः समर्थितो 'गुणवादस्तु" इतिसूत्रव्याख्यानावसरे धर्ममीमांसायां भाष्यकृद्भिः—"कथं (१) पुनरनुत्खिन्नायं वपायां प्रजापतिरात्मनो वपामुत्खिददित्याह, उच्यते-असद्वृत्तान्तान्वाख्यानस्तुत्यर्थेन प्रशंसाया गम्यमानत्वम् । इहान्वाख्याने वर्तमाने द्वयं निष्पद्यते-यच्च वृत्तान्तज्ञानम्, यच्च कस्मिंश्चित् प्ररोचना द्वेषो वा, तत्र वृतान्तज्ञानं न प्रवर्तकं न निवर्तकं चेति प्रयोजनाभावादनर्थकमित्यविवक्षितम्, प्ररोचनया तु प्रवर्तते, द्वेषान्निवर्तत इति तयोर्विवक्षा । वृत्तान्तान्वाख्यानेऽपि विधीयमाने आदिमत्ता दोषो वेदस्य प्रसज्येत । कथं पुनरिदं निरालम्बनमन्वाख्यायत इति, उच्यतेनित्यः कश्चिदर्थः प्रजापतिः स्यात्-वायुः, आकाशः, आदित्यो वा । स आत्मनो वपामुदखिददिति-वृष्टिम्, वायुम्, रश्मिं वा तामग्नौ प्रागृहणात् वैद्युते, आर्चिषे लौकिके वा । ततोऽज इति-अन्नम्, बीजम्, वीरुद्धा-तमालभ्य (तमुपयुज्य) प्रजाः पशून् प्राप्नोतीति गौणाः शब्दा इति " तदित्थमेतमर्थं स्थाने पश्यन्ति तत्र भवन्तः साम्प्रतमेतत् । अत एवोपदेष्टृभेदेनोपदेशवैचित्र्यादेकस्यैव तस्य पदार्थविद्यानिदर्शनार्थस्य नानाभावेन

१—'प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदद्' इत्यादिश्रौतेतिहासमर्थवादरूपमधिकृत्य प्रवृत्तं शाबरभाष्यमिदमुद्ध्रियते ।

वक्तुं सुशकतया समानार्थे एव नानाविधकल्पनान्यूनातिरिक्तांशाः परस्परविरुद्धांशा वा दृश्यन्ते तत्र तत्र वेदे पुराणे चेति विशेषपरामर्शप्रवणानामप्रच्छन्नम् (२), विशेषतः सामान्याधिकारिसमुद्धारोद्देश्येन निर्दिष्टेऽस्मिन्नैतिहासिकसमये प्रवृत्तानां मध्यमाधिकारिणां विशेषसमीक्षापेक्षिणामिदं खलु समुचितं भवति-यदेतेषु तत्र तत्र परस्परविरुद्धेष्वपि काल्पनिकेष्वितिहासेषु धान्येष्विव सारं तन्दुलमिवोद्धृत्य तुषमिव काल्पनिकांशं परित्यज्य महर्षिसङ्गोपितपरमोत्कृष्टतत्तद्विद्याधिगमाय प्रयतेरन्, तथा च ते कृतकृत्या भविष्यन्तीति ।

अपरमपीदं द्रष्टव्यम्-यथा हि कस्यचिदविदिताश्वगजोष्ट्ररूपस्य जिज्ञासमानस्य तत्तात्स्वरूपविज्ञापनाय प्रवृत्तो विशिष्टबुद्धिर्मृत्तिकया निर्माय दर्शयन्नुपदिशति-अयमश्वः, अयं गजः अयमुष्ट्र इति । ततो विधेयोऽतिसामान्यधीस्तां तामेव मार्त्तिकीं प्रतिकृतिमश्वादितया प्रतिपद्येत, व्युत्पन्नबुद्धिस्तु बुद्धिसोपाने तत्र केवलं पदमुपनिधाय पदार्थविशेषे बुद्धिं निधत्ते, इयमेव निदर्शना कल्पनासु तत्र मासूया कर्तव्या यत्रानुग्राहकैस्तत्रभवद्भिर्भगवद्भिर्जगद्गुरुभिरक्लेशेन शिक्षार्थमनुगमः क्रियते । भवन्ति हि बहवो नितान्तमृदुमतयो राजपुत्रादयोऽपि विधेयाः-ते च पुनरेतस्मिन सांसारिके निसर्गसिद्धे विशिष्टबुद्धिप्रादुर्भाविते वा तत्र तत्रभावे विस्मयमादधानाः संदिहानाश्च कौतूहलातिशयाज्जिज्ञासमानाश्च भवन्ति, किमिदं किमिदम्, किमर्थं कथमिदं चेति । तदेतेषां विषयाणां यथावदुत्तरग्रहणेपुनरसमर्थेभ्यो वैज्ञानिकसमयायोग्येभ्यस्तेभ्योऽनुग्रहाय तद्बुद्धियोग्यतानुसारेण तत्तद्वैज्ञानिकदुरवगाहविषयान् ग्राहयितुमुद्युक्तैर्महर्षिभिरितिहासमार्गेण प्रववृते, एवं हि कृते सुघटस्तेषां तत्र तत्र बुद्धिसंचारः स्यात् । यथा हि किञ्चिद्विषयाधिगमाय प्रवर्तिता अपि गद्यद्वारा ग्रहीतुमसमर्था बालास्तद्विषयार्थानां पदानां पद्यबन्धनं कृत्वा तावदभ्यासाय प्रवर्त्यन्ते, तदनुसारेण कालान्तरे पुनस्तेऽर्थग्रहणेऽपि क्षमन्ते, एवमेव वैज्ञानिक विषयाधिगमाय प्रवर्तिता अपि वैज्ञानिकसमयद्वारा ग्रहीतुमसमर्था राजपुत्रास्तद्विषयाणामितिहासबन्धं कृत्वा तावद् बुद्धिसन्धानाय प्रवर्त्यन्ते, तदनुसारेण कालान्तरे पुनस्ते विज्ञानग्रहणेऽपि क्षमेरन्, यद्यनपेक्षावन्तो विशिष्टग्रहणाभिलाषया प्रवर्तेरन् ।

२—एवंविधाना वृत्तान्तानां काल्पनिकतयेव तेषु क्वचिदुपलभ्यमानो बहूनां पुराणादीनां परस्परविरोधोऽपि न दोषाय, प्रतिपाद्यार्थे विसंवादाभावादित्युच्यते । अत एव परस्पर विरोधरूपं कुतर्कसमुद्भाव्य तानुपहसन्तोऽज्ञाः समाहिताः ॥

अपि च यथा कयाचिच्छन्दोमर्यादया परिबद्धानि पदजातानि सुगृहीतानि भवन्ति न च हीयन्ते, न चातिरिच्यन्ते, एवमेवैतानि विषयजातानि कथाञ्चिदितिहासमर्यादयोपनिबद्धानि सुगृहीतानि स्युः—न च हीयेरन्, न चातिरिच्येत

अपि च अयं नामेह वेदसमुदायः सर्वासां विद्यानामाङ्कुरोदारोद्भूमिरगाधबुद्धिभिरीश्वरकल्पैर्महर्षिभिः प्रादुर्भावित इत्यवश्यमत्र सर्वाविद्या यथा कथञ्चिद्दर्शयितव्याः । भवति चेयमितिहास प्रज्ञप्तिरप्येका राजविद्या, तस्या अप्यङ्कुरपातः कर्तव्यः । न च महानुभावाः शुष्के मनुष्यचरितोल्लेखे श्रद्धते तथा भूतेन च तेन कस्यचिन्मनुष्यस्य चरितोल्लेखेनायं महाविद्या समारम्भो विक्लिष्टावयवः स्यात् । अथ पश्यन्ति शुष्कमनुष्यचरितोल्लेखरूपेतिहासप्रस्तावोपि कर्त्तव्यः, महती वैज्ञानिकविद्यापि दर्शयितव्या, तत्र च दुरधिगमायामप्यधिगन्तव्यायां सामान्याधिकारिणोपि प्रवर्तनीयाः । पार्थक्येन चैतेषां त्रयाणामुपन्यासैर्वृथा वेदाडम्बरोपि नावकल्पते, तस्मादवश्यमिङ्गितेन चेष्टितेन निमिषितेनचपराभिप्रायाधिगमनेऽपि यथा विधेयाः प्रभवेयुस्तथा प्रवर्तितव्यम्, सर्वं च खल्वपि सिद्धं भवति इतिहासप्रबन्धेन महती विज्ञानविद्यापि समुद्भाविता, तत्राधिगमाय सामान्याधिकारिणोप्याकर्षिताः, इतिहासविधया यत्किञ्चिदर्थनिरूपणविद्यापि संसूचिता, प्रसङ्गात् शुष्कमनुष्यचरितस्यापिनाराशंसेति कृताभिधानस्य सूत्रपातः कृतो भवति, मध्ये वैज्ञानिकसमयाभिसन्धिरपि संभवात ।

तस्माद् वैज्ञानिकपदार्थाश्चैतन्येन कल्पयित्वेतिहासनायकतया समुद्भाव्य प्रस्तावः प्रवर्तनीयः—येन स्वल्पेनाधिकं कृतं स्यात् । सम्भवन्ति हि चेतनेष्विव जड़पदार्थेष्वपि यज्ञकरणयुद्धकरणमैथुकनादयो भावाः, चेतनशरीरान्तर्निविष्टानां स्वस्वशक्त्यनुसारेणाव्यभिचरितकर्म कृतां रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्ज शुक्रौजोमनः प्रभृतीनां पदार्थानामपि जड़त्वाविशेषात्, इन्द्रसोमाग्न्यादीनामेव च चेतनशरीर इवाखिलब्रह्माण्डे परस्परानुकूलनानाविधकर्मकारित्वदर्शनेनोभयत्र पदार्थव्यष्ट्य विशेषाच्चेतन शरीरतो व्यवह्रियमाणमैथुनयुद्धमैत्रीयज्ञकरणाद्यैतिहासिकपदार्थानामिन्द्रसोमाग्न्यादिपदार्थसमूढ़ ब्रह्माण्डतोऽपि व्यपदेशेदोषाभावात् ।

तस्मान्नानृतं ब्रूमः, स्वल्पेन चाधिकं कुर्मः, ततोऽवश्यमितिहासविधया विद्याः संवेदयामः इत्येवमितिहासद्वारा पदार्थाविष्करणे नानागुणकलापमनुपश्यन्तः परावरज्ञा मितभाषिणः पूर्वे महर्षयः स्थाने प्रवर्तन्ते स्म पदार्थविद्येतिहासकल्पनायामिति विदाङ्कुर्वन्तु ।

(१) सचायमितिहासकल्पनाविनोदो न केषांचिदर्वाचां प्राचां वा कृष्णद्वैपायनादिमुनीनामवधेयः-किं तर्हि ततोऽतिप्राचीनसमये ब्राह्मणग्रन्थनिर्माणकाले ततोऽपि वा बहुपूर्वमनुवर्ततेस्म (२)। केषांचित्पुनरितिहासानां मन्त्रनिर्माणकाले ततोऽपि वा बहुपूर्वं प्रवृत्ता कल्पना;

हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।
परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ॥ १ ॥
एते ब्राह्मणशब्दाः स्युरुपमाख्यायिका तथा ।
इत्याहोपनिबद्धं स्यादितिकारपुरस्कृतम् ॥ २ ॥

इत्येतेषां ब्राह्मणपदार्थानां मन्त्रभागेऽपि तत्र तत्र दृश्यमानतया पुराकल्पेतिहासयोरपि मन्त्ररचनातः प्रागेव प्रवर्तमानतया प्रतिपत्तौ प्रतिबन्धकाभावात् । इतिहासपुराण ग्रन्थानां नातिप्राचीनत्वेऽपिकथोपकथनाधिष्ठतानां तेषां (३) मन्त्रभागतोऽपि प्राचीनत्वावसायात् । सर्ववैदिकमन्त्रादियावद्वाग्विषयसंकलनातोऽपि बहुकालं प्रागेव प्रवृत्ता तावदार्य्येषु विज्ञानविद्या-या वेदशब्देनाभिधीयते, तदेतत्प्रथमप्रवृत्तविज्ञानविद्यासिद्धान्तभूतानामर्थानां सन्धानाय, तथा तदानीं यावदसिद्धप्रतिपत्तिकानामपरेषां सिद्धान्तानामुद्भावनाय च पश्चात् क्रमेण काले काले ऋषिमण्डलीषु मन्त्ररचनाव्यासङ्गः प्रावर्तत, यथाहि तदुत्तरकालभाविनोऽपि तद्विज्ञानसिद्धे यज्ञाद्यर्थे प्रवर्तन्निति ।

सोऽयमर्थस्तेषामेव मन्त्रकृतामुक्ति भङ्ग्या इङ्गितेन प्रतिपद्यते—तथा च तैराम्नातम् ।

नमः सखिभ्यः पूर्वसद्भ्यो नमः साकंनिषेभ्यः ।
युञ्जे वाचं शतपदीं युञ्जे वाचं शतपदीम् ।
गायं सहस्रवर्तनि गायत्रं त्रैष्टुभं जगत् ।
गायत्रं त्रैष्टुभं जगद् विश्वारूपाणि सम्भृताः ।
देवा ओकांसि चक्रिरे (साम० उ०)

अग्निः पूर्वेभिऋर्षिभिरीड्यो नूतनैरुत स देवाँ एह वक्षति ।
(ऋक्० १ । १ । २ ।)

१—इदानीं कुतः प्रभृति प्रवृत्तेयमितिहासकल्पनेति विचिन्त्यते ।
२—'पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः' ॥ इति वायुपुराणीयं वचनमप्यत्रालोच्यम् ।
३—पुराणेतिहासपदार्थानाम् ।

द्वे सृती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।
ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ।

(शु० य० १९।४७)

अत्राहमशृणवमिति पदस्वारस्येन मन्त्ररचनातः प्रागेव तदर्थप्रसिद्धिर्लभ्य इति सुव्यक्तम् ।

ननु मन्त्ररचनातः प्राक्तनकालस्तु दूरे आस्ताम्, मन्त्ररचनैव तावदनभिप्रेता बहूनामार्याणाम्, अशृणवमिति तु छान्दसप्रयोगे सर्वे शाब्दिकविधीनां बाहुलकतया व्यत्ययकृतं स्यात्, पूर्वेभिर्नूतनैरिति पदे अपि न वक्तृसापेक्षं पूर्वापरकालं प्रतिपादयतः—किं तर्हि पूर्वापरकालमनुसंदधतो भगवतः परमेश्वरस्य तावदग्न्युपयोगिविज्ञानसमर्थनमात्रमेतदिति चेन्नैतत्सम्यगनुपश्यन्ति भवन्तः । यद्यपि खलु सुप्रसिध्यन्ति तावदिदानीन्तनानामायातोपगृहीततत्तदर्थानामतलस्पर्शित्वादगृहीतयाथातथ्यानामत एव मतभेदेन प्रवर्तमानानां त्रिविधाः प्रतिपत्तयः-वेदानामकृतकत्वम्, ईश्वरकृतत्वम्, विभिन्नकालिकानेकर्षिगणकृतत्वं चेति । तत्र तावन्न केनचिदपि पुरुषेण प्रणीतो वेद इति मीमांसकानां घण्टाघोषः, तथैव चान्यथा च प्रपिपद्यमाना इदानीन्तनाः केचिदर्वाचीनाश्च विचक्षणा इत्थमाचक्षते–यदस्मिन्ननिर्णीतोपक्रमोपसंहारे धारावाहिक प्रवृत्तिमत्यनाद्यनन्ते संसारे यथा वायुतेजोजलादयो नित्या एव पदार्था ईश्वरेच्छावशात् कदाचित् संश्लिष्य कदाचिद्विश्लिष्य सृष्टिप्रलयाभ्यां नियतव्यवस्थानुसारेण जगच्चक्रमेतन्निर्वाहयन्ति, तथैव तथैव जगदन्तर्गतः शब्दो नित्य एवेश्वरीयशक्त्यावेशात्तदिच्छानुसारेण च सृष्टिकाले ऋग्यजुरादिप्रकारैः संश्लिष्यावतिष्ठते न तु केनाचित्पुरुषेण गुम्फ्यते । अलौकिकानां प्रत्यक्षाद्यगोचराणां तत्तद्देवताविशेषाणां तत्तच्छक्तीनां च वेदे प्रतिपादितानां परः सहस्रैरपि मनुष्यैः स्वतो विज्ञातुमशक्यत्वात्—

'यज्ञेन वाचः पदवीयमायँस्तामन्वविन्दन् ऋषिषु प्रविष्टाम्'' इति,

आजातान् ह वै पृश्नीन् तपस्यामानान् ब्रह्म स्वयम्भुरभ्यानर्षत तदृषयोऽभवन्'' इति,

''नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा''

इति चैवमाद्याः श्रुतयः—

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ।

इति चैवमाद्याः स्मृतयश्चामुमेवार्थमवगमयन्ति । ईश्वरीय ज्ञानानुसारेण स्वयमेव गुम्फिताः सर्वे शब्दा ऋगादिभावैः परिणम्य महर्षीणां वेदरचनार्थमप्रयतमानानामप्याद्यानां बुद्धि स्वयमेवा रूढ़ाः प्रादुरभूवन्निति महर्षयो लेभिर इत्यस्यार्थः । तथा च संघातभेदाभ्यां प्राकृतिकोपादानस्वभावसिद्धाभ्यामनेकभावग्राहिणामर्थानां यथा विभिन्नशक्त्यावेशाद्विभिन्नकार्यकारित्वमनुभूयते, तथैव तु निर्विशेषमेषामपि वाय्वादिसमशीलानां शब्दानां काले काले सन्निवेशविशेषं गतनां परिवर्तितरूपाणामर्थैरौत्पत्तिक सम्बन्धानुबद्धानां विभिन्नशक्त्यावेशाद्विभिन्नार्थप्रत्यायकत्वमिति नैतावता शब्दसमष्ट्यात्मकानमेषां वेदानां कृतकत्वभावादयितुं युक्तमिति, सोऽयं वेदानाकृतकत्ववादः ।

अपरे पुनरित्थं प्रत्यवतिष्ठन्ते—प्राचीनैरेवातिबुद्धिमद्भिर्गौतम कपिलकणादादिभिमु निभिर्न्यायसांख्यवैशेषिकादिदर्शनेषु वेदानां कृतकत्वप्रतिपादनात्तन्निर्माणस्य च मनुष्यैरशक्यत्वादवश्यमेवैते वेदा ईश्वरकृताः प्रतिपद्यन्ते, स्पष्ट चायमर्थः समर्थितः 'शास्त्रयोनित्वात्' इति वदता भगवता बादरायणेन ब्रह्ममीमांसायाम् । अत एव 'तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्' इति काणादं सूत्रमीश्वरप्रोक्तत्वाद्वेदस्य प्रामाण्यमित्येव व्याख्यातमुपस्कारे शङ्करमिश्रेण । माधवोऽपि वेदभाष्ये—

"तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत"

इति मन्त्रस्य 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' इत्युपक्रान्ततया यज्ञाद्यजनीयात्पूजनीयात्परमेश्वरादजायन्तेत्यर्थमाचष्टे । एवं च सकलदार्शनिकबुद्धिमज्जनसंमतत्वाद्युक्तिसिद्धत्वाद्वेदप्रामाण्याच्च निःसन्दिग्धं वेदानामीश्वरकृतत्वमित्याकलयन्ति कुशलाः ।

अन्ये पुनर्विशेषसमीक्षाप्रवीणाश्चातुरीचणा ईश्वरकृतत्वमप्यक्षमाणा इत्थमाचक्षते – यद्यपि मृत्सुवर्णादिवश्यं शब्दोऽपीश्वरकृत एवेति युक्तं प्रतीमः, तथापि यथा घटकङ्कणादयस्तत्सन्निवेश-

विशिष्टाः पदार्थो मनुष्यैरेव यथोपयोगं संपाद्यन्ते-व्यापाद्यन्ते च, न च तदर्थमपीश्वरो विनियुज्यते। एवमयं सङ्केतसम्बन्धेनार्थवतां शब्दानां सन्निवेशविशेषेण यथोपयोगं संपादितो वेदग्रन्थोऽपि मनुष्यकृत एव संभाव्यते, तथा च "यज्ञेन वाचः पदवीय" मित्यादयो मन्त्रवर्णा अप्यमुमेवार्थं भङ्ग्या सूचयन्ति। अतएव मन्त्रं प्रयुयुत्सन्नैतरेयः "तदेतदृषिः पश्यन्नभ्यनूवाच" इत्यसकृत् प्रतिपादयति। अत एव च ब्राह्मणान्तरेऽपि 'तदुक्तमृषिणा' इत्यसकृदुक्तं दृश्यते। न चात्र 'ऋषिर्वेदमन्त्रः, इति केषाञ्चिदुक्तिः श्रद्धेया; "ऋषिष्टुतो विप्रानुमदितः कविशस्तः" इत्येतेषां मन्त्रघटकपदानां निर्वचनपरेण 'ऋषयो ह्येतमग्रेऽस्तुवन्, तस्मादाह ऋषिष्टुत-इति-एते वै विप्रा यदृषयः, एते ह्येतमन्वमदन्-तस्मादाह विप्रानुमदित इति, एते वै कवयो यदृषयः एते ह्येतमशंसंस्तस्मादाह कविशस्त इति" इति हविर्यज्ञकाण्डस्थेन तदुपोद्बलकतयेव च "ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते विप्राः" इत्यध्वरकाण्डस्थेन शतपथब्राह्मणेन, तथा मैत्रायण्यां यजुः संहितायां खिलकाण्डे पुरोडाशब्राह्मणे "तया वहन्ते कवयः पुरस्तादिति-ब्राह्मणाः कवया ऋषयः कवयः" इत्येवमनूक्तत्वेन; तथा तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठ काण्डे षष्ठप्रपाठके "एष वै ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः शुश्रुवान्" इत्युक्तत्वेन, ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः" इत्यादिना यास्कनिरुक्तवचनेन च मनुष्यविशेषाणां ब्राह्मणानामेव मन्त्रकृतामृषित्वेन प्रतिपन्नत्वात्। अयमेव च सर्वेषाममीषां गौतमकपिलकणादादीनां सिद्धान्तः न पुनरीश्वरकृतिं तेऽभिप्रयन्ति, महाकण्ठैरपितैरुन्मुक्तकण्ठमीश्वरनाम्नोऽनुपादानात्, "आर्षं सिद्धदर्शनं च धर्मेभ्यः" इतिवैशेषिक सूत्र आर्षत्वेन स्पष्टमुल्लेखाच्च (१)। तस्मादस्माकं पूर्वपुरुषैर्महर्षिभिरेव बहुभिर्बहुभिरेवोच्चावचैरभिप्रायैः काले काले चिरभावनापरिदृष्टार्थविषयकैर्बहून् कालान् व्याप्य प्रणीता बहवो मन्त्रा इति सकलवेदभागानव्यग्रमानुसन्धानं पर्यालोचयतां निष्पक्षपातानामप्रच्छन्नं प्रतीयते। ते च ऋषयो द्वेधा प्रतिपाद्यन्ते केचिदतिप्राचीनाः साक्षात्कृतधर्माणः, परे त्वनतिप्राचीना असाक्षात्कृतधर्माणः। तत्र तैः साक्षात्कृतधर्मभिरनेकानेकैर्महर्षिभिः कृता वेदमन्त्रा असाक्षात्कृत धर्मभ्यो विधेयेभ्यः काले काले उपदिष्टाः परम्परया पारायणादिप्रचारेणावस्थिता आसन्, ततो बहुकालानन्तरं क्रमशः पूर्वापेक्षया शिथिलबुद्धिषु जनेषु गुरुमुखाच्छ्रुतिमात्रेण बहुविधसकलतत्त्व-

(१) 'मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्याद्' इति गौतम सूत्रं तदीयं वात्स्यायन भाष्यं 'तेन प्रोक्तम' इति सूत्रस्य महाभाष्यंचाप्यत्रालोच्यम्।

न्मन्त्राधारणायासमर्थेषु जातेषु तदनुग्रहार्थमन्ये ऋषयस्तेषां मन्त्राणां यथावद्ग्रहणार्थं तान् विकीर्णान् मन्त्रान् संकलय्य संहिताग्रन्थं संपादयाञ्चक्रुः। सोऽयमर्थः स्पष्टमुक्तो निरुक्ते मुनिनायास्केन—

"साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः, उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं वेदाङ्गानि चेति" ॥ इति।

(२) तदित्थमुपदर्शितास्त्रयो मतवादाः। वस्तु तस्तु नतरामेवैते प्राचामाचार्याणां मतभेदा भवन्ति, किं तर्हि दूरत एव श्रुतवेदगौरवाणामपरिचितमन्त्रपदार्थानामपरिशीलितवेदयाथातथ्यानां संस्कृतविद्यामार्गावगाहन्योग्यतासंपादकतया विद्याङ्गभूतस्य व्याकरणस्यापि खण्डविशेषमेवाधीयानानां महाभाग्यप्रकर्षादिव कदाचित् क्वचिद्वैशेषिक शारीरकदर्शनानुमतप्रकरणग्रन्थ विशेषस्यार्वाचीन कृतस्याप्येकदेशं यं कंचिदेवैमत्यल्पमधीत्यैव सर्वशास्त्रपारंगामिवताभिमानिनां पण्डितंमन्यानां येन केनचिदेव कृतस्य प्रश्नस्योत्तरादाने स्वकीयसर्वपाण्डित्यव्याघातमनुपश्यतामत एव यथास्वज्ञान यथास्फूर्ति यथा रुचि। यत्किञ्चिदेवोत्तरं प्रकल्प्य प्रकल्प्यान भिज्ञान व्यामोहयतामविदुषामेव ते प्रवादः प्रयतन्ते - इति युक्तमुत्पश्यामः। अत एव यथाकथचित् स्वस्वमुखनिर्गलिततत्तद्विरुद्ध-वर्णनायाथात्म्यस्थापने दृढाग्रहेण प्रवर्तमानानां तथा च बुद्धिप्रागल्भ्यं मन्यमानानां तेषां तेषामेवा-विज्ञातवस्तुतत्त्वानामिदमेव तत्त्वमिदमेव तत्त्वमित्येवं विप्रतिपत्तिवागाडम्बरमवलम्ब्य नानामतभेदाः प्रवर्तन्तेस्म।

वस्तुतस्तु यथैते भगवन्तस्तत्रभवन्तो मुनिवर्य्यो जैमिनिकपिलयास्कादयस्तन्तमर्थं समर्थय-न्ते न तत्र विप्रतिपत्तिलेशं पश्यामः॥ अस्त्येव हि तत्तदुक्तरीत्या वेदानाम कृतकत्वं चेश्वरत्वं चेश्वरनिश्वसितत्व चेश्वरकृतत्व चेश्वरविभूतिरूपाग्निवायुसूर्यसमुद्भूतत्व च ब्रह्मप्रजापति मुखचतु-ष्टयोद्भूतत्वं च भृग्वङ्गिरोऽत्रिवसिष्ठविश्वामित्रप्रमुखानेकमहर्षिकृतत्वं चेति। सर्वे एवैते प्रवादा वेदपदार्थं याथार्थ्येन समर्थयतां दीर्घदर्शिनां दृष्टाव्याहतप्रसरा अनाकुलाः स्थाने व्यवतिष्ठन्ते। तथा चैषां प्रवादानां विरोधाभासनिरासार्थं समन्वयविजिज्ञासुभिरादौ तावद् वेदपदार्थः समीक्षणीयो भवति, समन्वयज्ञानस्य तज्ज्ञानाधीनत्वात्।

तस्मात् स तृतीयस्मात् वेदधर्मव्याख्यानादुद्धृत्येह प्रदर्श्यते——

(२) इदानीं त्रिष्वप्येषु मतेष्वविरोधं दर्शयितुमुपक्रम्यते।

❀ वेदधर्म्मव्याख्यानम् ❀

"प्रत्यक्षानुमितिशाब्दोपाख्य – सर्वविधविज्ञानान्तरभाविनी संशयविपर्य्ययादिरूपैर्दोषैरंशतोऽप्यपरिस्पृष्टा प्रत्यगात्मस्वरूपविकाशानतिरिक्त स्वरूपतया च नित्यमात्मसंतुष्टिकारिणी निरूपाख्या काचिद् वित्तिः प्रमा। प्रमाकरणम् त्रिस्थानमेव तु विज्ञानं प्रमाणम्। (१) अस्ति वा विषयोपहितं विज्ञानम्। (२) अस्ति वा संस्कारोपहितं विज्ञानम्। (३) अस्ति वा शब्दोपहितं विज्ञानम् इति। विज्ञानन्तु प्रमितिर्नाम। तज्ज्ञानः करणवृत्तिप्रतिफलितश्चिद्विकाश इह विवक्षितः। तत्र विषयोपहितं ब्रह्मशब्देन, संस्कारोपहितं विद्याशब्देन, शब्दोपहितन्तु विज्ञानं वेदशब्देनाख्यायते। यद्युपाधिभागानन्तर्भावादेषां ब्रह्मविद्या वेदशब्दानां विशुद्धे तद्विज्ञानतात्पर्य्येण प्रयोगः क्रियते तदैकार्थ्यं भवतीत्यत एवाम्नायते–"ऋग्यजुः सामभेदात् त्रयं ब्रह्म, त्रयी विद्या,-त्रयो वेदाः" इति। एक एवायमर्थस्त्रिधाकृतैः पर्य्यायाभिधायिभिः शब्दैरन्वाख्यातो भवतीति पश्यन्ति।

तत्रेदं विज्ञानं चेतनाविकाशरूपत्वान्न शक्यते केनचित् पुरुषेण कर्तुमित्यपौरुषेयं च भवत्यकृतकं च। अर्चिस्तद्विकाशयोरिव चेतनातद्विकाशयोस्तादात्म्यस्य सर्वलोकप्रत्ययसिद्धत्वादुभयथाऽप्यवकल्पते व्यवहारो भेदेन चाभेदेन च। यद्यभेदबुद्ध्या प्रवृत्तिस्तदाऽमुष्य विज्ञानस्य संविदपराख्यस्य प्रत्यगात्मत्वाविशेषात्प्रत्यगात्मनश्च परमात्मानतिरिक्तताया वेदसमीक्षायां भूयसा प्रघट्टकेन 'सुदृढ़' निपितत्वादमुष्य विज्ञानस्यापि निर्विवादमेवेश्वरत्वं सिद्धम्।

अथ यदि भेदबुद्ध्या प्रवृत्तिस्तदाऽमुष्य विज्ञानस्य प्रत्यगात्मप्रयुक्ततया प्रत्यगात्मनश्च परमात्मानतिरिक्ततया सिद्धममुष्य विज्ञानस्येश्वरनिश्वसितत्वम्। उक्तं तुविज्ञानमेवैतद् ब्रह्म च विद्या च वेदश्चेति। तस्मादेष द्विविधो व्यवहारः सम्प्रवृत्तो लोके–वेदोऽयमीश्वरः साक्षादिति वा, वेदोऽयमीश्वरनिश्वसित रूपोऽस्तीति वा। उभयथाऽपि त्वीश्वरनित्यताया अविसंवादित्वादेष वेदोऽप्यकृतकश्चापौरुषेयश्च संसिद्धः। इत्येका प्रतिपत्तिः॥ १॥

अथैतदन्यथा व्याख्यास्यामः। अस्तु वा विषयसंस्कारशब्दानां विशेषणविधयात्र प्रवेशस्तथापि न क्षतिः। तथा हि विषयाकाराकारितान्तः करणवृत्तिप्रतिफलितंचैतन्यं ब्रह्मशब्देन, संस्काराकारितान्तःकरणवृत्तिप्रतिफलितं चैतन्यं विद्याशब्देन, शब्दाकाराकारितान्तःकरणवृत्तिप्रतिफ-

लितन्तु चैतन्यं वेदशब्देनाख्यायत इति द्रष्टव्यम् । तत्र नान्तरेण संस्काराकारापत्तिशब्दाकारापत्तिं वा विषयाकारापत्तिरन्तःकरणस्य क्वचिद्दृष्टा, नापि वान्तरेणैव संस्कारापत्तिं विषयाकारापत्तिं वा शब्दाकारापत्तिरेव दृश्यते क्वापि । यत्रैव कश्चित् किञ्चिद्विजानाति तत्रास्य विज्ञानं विषयसंस्कारशब्दरूपेणैव तु परिणम्यमानं सर्वत्रोपतिष्ठते । घटं विजानतो बुद्धौ यथा पृथुबुध्नोदराद्विरूपं संनिधत्ते, तथैव तु पूर्वानेकवारदृष्टघटाकारावभासेऽपि न संनिधत्ते, तथैव च पुनरतिसूक्ष्मघकाराकारटकारादिचिराभ्यस्तशब्दरूपमेकान्ततस्तत्र सन्निधत्ते एव ।

उक्तं च—

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥ १ ॥ इति ।

तथा ह्युत्तरदेशसंयोगपूर्वदेशविभागयोर्विभिन्नार्थयोरपि परस्परनान्तरीयकत्वादैकात्म्यमिव सम्प्रतीयते एवमेवैतेषां विषयसंस्कारशब्दानां विभिन्नार्थानामपि परस्परनान्तरीयकत्वादैकात्म्यमिव संलक्ष्यते । एतदभिप्रायेणापि स भगवान् जैमिनिः—"औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध" इत्युपदिशन् विषयशब्दयोर्नान्तरीयकत्वमन्वाचष्टे ।

यद्यप्यदृष्टपूर्वप्रत्यये संस्कारोद्बोधः, आजन्ममूकबधिरप्रत्यये सद्योजातशिशुप्रत्यये च घटादिशब्दोद्बोधो नतरां सम्भाव्यते, तथापि तस्मिन् धारावाहिकबुद्धिसंताने पूर्वपूर्वक्षणजातसंस्कारोद्बोधसमुच्चयस्योत्तरोत्तरक्षणेऽनिवार्य्यत्वान्न शक्यं संस्कारव्यभिचारमापादयितुम् । एवं भवेदेव तु मूकबधिरप्रत्यये तात्कालिकशिशुप्रत्ययेऽपि कश्चिदलौकिकशब्दसञ्चार इत्यनुमीयते । शब्दसम्बन्धमकृत्वा ज्ञानस्वरूपसिद्धेः कुत्राप्यदृश्यमानत्वात् ॥ अथवा – अन्तःकरणे सद्यः सञ्जायमानोऽयं विषयाकारोऽतिशयरूपेणैव सञ्जायते अतिशय एव तु संस्कारशब्देनाख्यायते । एवं न खलु शब्देनानभिनीयमानस्य विषयस्य विज्ञानं स्वरूपेण प्रवर्तते । तस्मान्नान्तरीयकमिदं त्रयं भवति-विषयरूपं च संस्काररूपं च शब्दरूपं चेति । किञ्च मतमेतद्भवतिनैतानि विषयादीन्यन्तःकरणोपादानकानीह विवक्षितानि, अपि तु विषयाद्याकाराकारितेऽन्तःकरणे प्रतिफलितानि विज्ञानोपादानकानिचैतानि त्रीणि भवन्ति । विज्ञानादेवोत्तिष्ठन्ते विज्ञाने प्रतितिष्ठन्ति विज्ञान एव च सन्तिष्ठन्ते ।

तथा चाभिन्नदेशत्वादभिन्नकालत्वान्नित्यसम्बन्धत्वादव्यभिचरितत्वाच्चाभिन्ना एवैते विज्ञानस्थाः पदार्थाः विषयाश्च संस्काराश्च शब्दाश्चेति । एतद्वैज्ञानिकविषयशब्दातिरिक्ता अपि लौकिकाः केचन विषय शब्दाः सन्ति न वा ते, च परस्परं भिद्यन्ते न वा, एकोपादानका वा ते विभिन्नोपादानका, वा इत्येवमादयोऽर्थास्तु सम्प्रति विचारस्थाने तावन्निधीयन्तेऽप्रक्रान्तत्वान्नेह प्रस्तूयन्ते । ये तु विज्ञाने तावदिह युगपद्दृष्टा विषय संस्कारशब्दास्ते सर्वे परस्परमापाततो वैरूप्येण प्रतीयमाना अपि विज्ञानरूपेणैकात्म्येनानुभूयमानत्वाद् विज्ञानोपादानकत्वात् कार्यकारणयोश्चभिन्नत्वात् तदभिन्नाभिन्नस्य तदभेद इति न्यायेनैकात्म्यमव्याहतं प्राप्ताः सिद्धाः ॥ तथा च योऽर्थो ब्रह्मशब्देन विवक्ष्यते. स एवाविकलं शक्यते व्यपदेष्टुम् विद्याशब्देन च वेदशब्देन च । विषयसंस्कार शब्दानामेकत्वे निर्द्धारिते विशेषणभेदनिबन्धनविज्ञानभेदस्य कर्तुमशक्यत्वादेषामेकत्वमनुपश्यन्तो महर्षयो निर्विशेषमैकरूप्येणामनन्ति—

"ऋग्यजुः सामभेदात् त्रयंब्रह्म, त्रयी विद्या, त्रयो वेदाः" । इति ॥

तत्रेदं त्रैरूप्येण त्रैशब्द्येन चोपपद्यमानं विज्ञानमनित्यान्तःकरणवृत्तिप्रतिफलितत्वेऽपि न शक्यमनित्यत्वेन पौरुषेयत्वेन वाऽभिनेतुम् । कादाचित्कजलहृष्टप्रतिविम्बस्य कादाचित्कत्वेऽपि ततो विम्बिनस्तस्य सूर्यादेरनित्यत्वाप्रतिपत्तेः । नापि वा ब्रह्मविद्यावेदात्मकं तद्विज्ञानं पुरुषप्रयत्नसाध्यं शक्यं वक्तुम "ज्ञानजन्या भवेदिच्छा, इच्छाजन्या कृतिर्भवेत् । कृतिजन्यं भवेत कर्म" इत्याद्यभियुक्तोक्तन्यायेन क्रियां प्रति कारणत्वेन गृहीते प्रयत्ने इच्छायाः कारणत्वादिच्छायां च विज्ञानस्य कारणत्वात् तद्विषयकविज्ञानात् प्राक् तद्विषयिण्या इच्छायाः कृतेर्वा सर्वथैव कर्तुमशक्यतया तद्विज्ञानस्य प्रयत्नसाध्यत्वासम्भवात् । अथैवं तर्हि कथमिद विज्ञानं प्रवर्तत इति चेत्—प्रत्यगात्मनि युक्ते विज्ञानस्वरूपावभासयोग्येऽन्तःकरणे व्यापकत्वात् स्वयमेवेदं विज्ञानं प्रतिफलितमवभासते—इति ग्रहाण । तेनैव च प्रतिफलितचैतन्यात्मकेन विज्ञानेन सता तदन्तःकरणमन्तःकरणाधिष्ठितानीन्द्रियाणि च विज्ञप्तिप्रक्रियाकरणानि सम्भवन्ति, यदीदं विज्ञानं तत्र फलित न स्यात् न त्वेव तर्हीदमन्तःकरणं नाम जड़द्रव्यं विषयावभासाय सुलभं स्यात् । तदेतत् सर्वं श्रूयते तलवकारश्रुतौ—

केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।
केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनोयद् वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः ।
चक्षु पश्चक्षुरतिमुच्यधीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥
(केनोपनिषत्)

इत्यादिना–

तस्मात् सिद्धमपौरुषेयं विज्ञानम् ॥ विज्ञानमेव तु वेदशब्देनाख्यायते । तस्मादपौरुषेयो वेदोऽकृतकश्चेति संसिद्धम् । इति द्वितीया प्रतिपत्तिः ॥ २ ॥

अथवैतदन्यथा व्याख्यास्यामः ॥ ऋग्यजुः सामभेदात् त्रयं ब्रह्म, त्रयी विद्या, त्रयो वेदा इत्याम्नायते । तत्र मतमिदं भवति–नैतानि सन्त्यभिन्नानि । किन्तु प्रत्येकं भिद्यन्ते ऋग्यजुः सामानि । अन्यानि विषयोपाख्यानि, अन्यानि संस्कारोपाख्यानि, अन्यानि पुनः शब्दोपाख्यानि ॥ तानि च साकल्येन वेदसमीक्षायां प्रदर्शितानि सुविशदं निरूपितानि चेति तत्रैव तानि द्रष्टव्यानि । तथा च विषयोपाख्यग्युजः सामभेदात् त्रयं ब्रह्म । संस्कारोपाख्यऋग्यजुः सामभेदात् त्रयी विद्या, शब्दोपाख्यग्युजः सामभेदात् त्रयोवेदाः । भिद्यन्ते चैवं ब्रह्मविद्यावेदपदार्थाः । यदि भिद्यन्ते भिद्यन्ताम् । अथापि तान्येकस्मादेव सरसः प्रवृत्तानि त्र्यवयवानि त्रीणिमानि स्रोतांसि । ब्रह्म च विद्या च वेदश्च । यतः खलु सतो ह्येवतानि जायन्ते तस्मात् सदेव भवति तच्च तच्च । यथा हि भिद्यन्ते कटककुण्डलग्रैवेयकपदार्थाः । यदि भिद्यन्ते भिद्यन्ताम् । अथापि तान्येकजातीयादेवोपादानात् प्रवृत्तानि भिन्नावयवानि त्रीण्याभरणानि । यतः खलु हिरण्याद्ध्येवैतानि जायन्ते तस्माद्धिरण्यमेव भवति तच्च तच्च । एवमेवैतद् ब्रह्मादित्रयं विज्ञानात्मकैकोपादानकत्वाद्विज्ञानमेव भवति तच्च तच्च ।

यत्तु कश्चिद् ब्रूयात्–उपादानं नाम परीक्षकाणां वैज्ञानिकानां मतभेदात् त्रैविध्यमापन्नं दृश्यते । केचित्तावदाहुः सर्वमिदमुपादानमारम्भकं नाम । अन्येभ्यः कारणावयवेभ्योऽन्येषां कार्यावयवानामुत्पत्तिरारम्भः । मृदवयवेभ्यो घटावयवा आरभ्यन्ते ततो मृत्सु समवेतोऽयमुत्पद्यते घटः । अर्थान्तरं चेदं भवति । अन्या मृत्तिका, अन्यो घटः । मृत्तिकाया घटो न तु मृत्तिकैव घटः । नष्टेऽपि घटे मृत्तिकाया अनाशादिति ॥ १ ॥

केचित्पुनराहुः सर्वमिदमुपादानं परिणामि नाम । अवस्थान्तरसिद्धस्यार्थस्य विकार विशेषानुवृत्तावबस्थान्तरसिद्धिः परिणामः । मृतकयाचिदाकृत्या युक्ता पिण्डो भवति । पिण्डाकृतिमुपमृद्य

घटिकाः क्रियन्ते । घटिकाकृतिमुपमृद्य कुण्डिकाः क्रियन्ते । पुनरावृत्तो मृत्पिण्डः पुनरपरया आकृत्या मुक्तो घटो भवति । आकृतिरन्या चान्या च भवति, द्रव्यं पुनस्तदेव । आकृतिविशेषो विनश्यति न द्रव्यं विनश्यति । अन्याकृति विशिष्टस्य कारणस्यान्याकृतिवैशिष्ट्ये कार्यत्वमुपपद्यते । तदेवमाकृतिविशेषस्य गुणविशेषाणां वा केषांचिदपचयेनान्यस्याकृतिविशेषस्यान्येषां वा केषांचिद् गुणविशेषाणामुदयेन च प्रकृतौ विकारबुद्धिः प्रवर्तते सैव तत्रावस्थान्तरसिद्धिः । तथा चावस्थान्तरसिद्धा मृदेवेयमवस्थान्तरसिद्धौ घट इत्याख्यायते । मृत्तिकैव घटो न मृत्तिकायां घटः ॥२॥

अथ केचिदाहुः सर्वमिदमुपादानं विवर्तिनाम । न सतोऽर्थस्य नाशो भवति, नाप्यसतोऽर्थस्य समुत्पत्तिः । न चोत्पत्तिनाशाव स्वीकृत्य विकारो नाम कश्चिदर्थः शक्योऽभ्युपगन्तुम् । तस्मान्नावयवविकारः कुत्रापि कारणस्य । न हि घटे जातेऽपि मृत्तिकायाः किञ्चिद्विक्रियते । तत्रैवं निर्विकारेपिमृत्तिकादिकारणद्रव्ये यदत्यन्तामद्भूतमिदं घटद्रव्यमवर्तमानमपि वर्तमानवत् प्रतीयते सोऽयं मृत्तिकाद्रव्यस्य विवर्त इत्युच्यते । अथ यत्रापि दध्यादावुत्पन्ने दुग्धादेर्विकारमाचक्षते तत्रापि नायं दुग्धाद्यवयवानामपूर्वार्थरूपतापत्तिर्नाम कश्चिद्विकारो द्रष्टव्यः । गुणकूटो हि द्रव्यमित्युच्यते । तत्रैकस्मात् गुणकूटात् केषांचिद्गुणानामपचयेऽन्येषां वा गुणानां समुच्चये तथा बुद्धेरुदयात् । यः शब्दो यावद्गुणकूटे नियतः, स तावद् गुणाभावे निवर्तते । तेनायं दुग्धशब्दो दधनि सति निवर्तते । तदेवं वैलक्षण्येन प्रकृतिविकारभावप्रतिपत्तिप्रदेशास्त्रयोदशधा वेदसमीक्षायां प्रदर्शिताः । यथा च तेषु तेषु प्रदेशेषु वस्तुगत्या विकारो नास्ति तदपि तत्रैव भूयसा प्रघट्टकेनोपदर्शितम् । तथा चैवं सर्वमुपादानजातं नित्यनिर्विकारमप्यन्यथा सदन्यथा प्रतीयते तदेतदेव कार्यं प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥

इत्थं च मतभेदादुपादानत्रैविध्ये सिद्धे यदिदमुच्यते – विज्ञानमेवैतद्भवति ब्रह्म च विद्या च वेदश्चेति, तन्नावकल्पते । परिणामवादे विवर्तवादे वा कार्यकारणयोः कथंचिदभेदेऽपि आरम्भवादे तदभावात् । अत्रोच्यते । वैशेषिकाः खल्वप्यारम्भवादिनो दृश्यन्ते । तेषां मते तावदिष्यतां कार्यकारणयोर्भेदाद्विज्ञानतो ब्रह्मविद्यावेदानां भिन्नत्वम् । अस्तु वा तेषां विज्ञानजन्यत्वात् प्रत्यगात्मजन्यत्व परमात्मजन्यत्वं वा, प्रज्ञाविप्रतिपत्तावप्यर्थ विप्रतिपत्त्य भावात् । इह तु विवर्तवाद एवास्थीयत इति न भिद्यन्ते कारणतः कार्यम् इति पारमार्थिकी दृष्टिः ।

तत्रैतानि कारणादव्यतिरिक्तानि कार्याणि यदि कारण दृष्ट्यैव द्रष्टुमिष्यन्ते तर्हि कार्यधर्माणामदर्शनात् कारणधर्मा एव तत्रोपतिष्ठन्ते । यत्र पार्थिवद्रव्याणि षष्टिः, आप्यानित्रिंशत्;

तैजसानि दशेत्येवं शतं कार्याणि स्युः, तत्रापि कार्यत्वापलापेन परिपश्यतां त्रय एव तत्र भावा आभासन्ते पृथ्वी च जलं च तेजश्चेति । पृथ्वीयं तत्र षष्टेरात्मा । जलं त्रिशतः, तेजो दशानाम् । आत्मन्येव तु निभृतो भेदाभेदव्यवहारः । तस्मात् त्रयः पदार्थाः । एषामपि त्रयाणां कार्यत्वात् कार्यत्वापलापेन दिदृक्षायां सर्वत्रैकमेव तत्त्वं नितराभासते-सदक्षरं परब्रह्मेति । स एष सर्वेषामात्मा । एतदात्म्यमिदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् ।

तथा चैतेषां त्रयाणां ब्रह्मविद्यावेदानां परस्परभिन्नानामपि सद्विज्ञान कार्यत्वात् कार्यत्वापलापेन दृश्यमानानामैतदात्म्यं सुव्यक्तं भवति । यत्रैतदात्म्यं सुव्यक्तं भवति तत्र पारमार्थिकदृष्ट्या सिद्धेऽपि नित्याभेदे व्यावहारिकदृष्ट्यायमुभयथा व्यवहारो दृश्यते लोके-घटोयमस्ति मृत्तिकेतिवा, घटोयं मृत्तिकाकृत इति वा । एवमिहाप्यैतदात्म्यं भवतीत्यतो व्यावहारिक दृष्ट्या शक्यमुभयथा व्यपदेष्टुम् ब्रह्मेदमीश्वरः, विश्वमीश्वरः वेदोयमीश्वर इति वा, ब्रह्मेदमीश्वरकृतं विश्वमीश्वरकृतं, वेदोयमीश्वरकृत इति वा । कार्यकारणयोर्भेदाभेदव्यवहारस्य सर्वलोकप्रत्ययसिद्धत्वात् । तस्मादविरुद्धोयमर्थोयदुच्यते – वेदोयं भगवान् परमेश्वरः साक्षादिति । अथवा यदुच्यते – वेदोयं भगवतः परमेश्वरस्य साक्षात् कृतिरिति ।

इत्थं च सति येषामयमीश्वरो वेदस्तेषामयमनाद्यनन्तो वेदो नित्यश्चापौरुषेयश्च । सर्वज्ञानघनस्य सर्वशक्तिमतः कालत्रयाबाध्यस्य चैवार्थस्येश्वरत्वेन प्रतिपन्नत्वात् । तस्यचेश्वरस्य पुरुषसामान्यप्रयत्नासाध्यत्वाच्च ॥ येषां त्वयमीश्वरकृतो वेदस्तेषामप्ययमनाधनन्तो वेदो नित्यश्चा पौरुषेयश्च । महापुरुषातिरिक्तलौकिकपुरुषप्रयत्नासाध्यत्वात् । महापुरुषप्रयत्नसाध्यत्वेऽपि महापुरुषस्य नित्यत्वात्तदिच्छाकृत्यादीनां वैशेषिकगुणानामनित्यत्वासंभवेनान्ततो नित्ययत्नसिद्धस्य वेदस्यापौरुषेयत्वे पर्य्यवसानात् ॥

अथ यदीश्वरकृतत्वनिबन्धनं पौरुषेयत्वं बलादापाद्यते चेदिष्टापत्तिः 'शास्त्रयोनित्वा'—दित्यादिना वेदानामीश्वरकृतत्वस्याभियुक्तैरभ्युपेतत्वात् । यद्यपि चैवमीश्वरत्वमीश्वर कृतत्वं पौरुषेयत्वञ्चोमपौरुषेयत्वं चेत्यर्थविरोधः प्राप्नोति तथाप्ययमस्ति प्रज्ञावैलक्षण्ये पक्षपातो न तु वस्तुवैलक्षण्ये पक्षपातोऽयम् । सर्वेषामैकमत्येन शब्दोपहितविज्ञानस्य वेदत्वाभिमानात् । तस्मादविरोधः—इति तृतीया प्रतिपत्तिः ॥ ३ ॥

अथवैतदन्यथा व्याख्यास्यामः। उक्तं तावत्—विषयोपहितं विज्ञानं ब्रह्म, संस्कारोपहितं विज्ञानं विद्या, शब्दोपहितं विज्ञानं वेद इति। यद्यपि चैवं विज्ञानमेवैतद् ब्रह्म च विद्या च वेदश्चेति विज्ञायते, तत्र तत्राविशेषेण महर्षीणामुपचारदर्शनात्। तथापि ब्रह्मादित्रैशब्द्यान्यथानुपपत्त्या विषयादीनामत्रविशेषणविधयापीष्यत एव प्रवेशः। तथा च सिद्धं विषय विशिष्टं विज्ञानं ब्रह्म, संस्कारविशिष्टं विज्ञानं विद्या, शब्दविशिष्टं विज्ञानं वेद इति। सामर्थ्याच्चैतदिह गम्यते- विज्ञानविशेषणभूताः सर्व एवैते विषया ब्रह्म। विज्ञानविशेषणभूताः सर्वेसंस्काराविद्या विज्ञान-विशेषणभूताः सर्वशब्दा वेद इति।

विषयास्तावत् त्रिधा गृह्यन्ते-पारमार्थिकाः, व्यावहारिकाः, प्रातिभासिकाश्च। ते क्रमेण सत्याः, सत्यानृताः, अनृताश्च भवन्ति। तत्र प्रातिभासिका रज्जुसर्पादयो न ब्रह्म। एवं संस्कारा अपि त्रिविधा दृश्यन्ते। ज्ञानाहिताः अन्यथा ज्ञानाहिता अज्ञानाहिताश्च। तत्र ज्ञानाहितसंस्कारा एव विद्या। येत्वन्यथाज्ञानाहिता अज्ञानाहिता वा स्युस्तेषां विद्यात्वं नास्ति। अथ शब्दा अपि त्रिविधा उपपद्यन्ते-दिव्यभाषा, परीक्षकभाषा, लोकभाषा च। तत्र दिव्य भाषैव वेदः स्यात्। लोकभाषायास्तुवेदत्वं नास्ति। विज्ञान विशेषणत्वाभावात्। अथवा यावद गम्यते, तावत् सर्वं ब्रह्म, सर्वा विद्या, सर्वोवेद,—इत्यन्यत्र वेदधर्म्मव्याख्यानादौ प्रपञ्चितम्।

तत्रविज्ञानमेवैतत् परब्रह्म च प्रत्यग्ब्रह्म च। उभयमप्येतत कार्यदशायां स्वरूपत्रैविध्यं धत्ते-अग्निर्वायुः (१) सूर्यश्च। अग्निर्भूस्थानो विराट्संज्ञः सर्वाण्डपरिव्यापि। वायुरन्तरिक्षस्थानो हिरण्यगर्भसंज्ञः सर्वाण्डपरिव्यापी। सूर्यो द्युस्थानः सर्वज्ञसंज्ञः सर्वाण्डपरिव्यापी। एतावदिदं सर्वं ब्रह्माण्डम्। अथवा अग्निरुदरस्थानो वैश्वानरसंज्ञः सर्वशरीरव्यापी। वायुर्वक्षःस्थानः प्राणसंज्ञः सर्वशरीर परिव्यापी। सूर्यः शिरः स्थानः प्राज्ञसंज्ञः सर्वशरीरपरिव्यापी। एतावदिदं सर्वं शरीरम्।

एवं विज्ञानमेवैतत् परा विद्या चापरा विद्या च। उभयी चाप्येषा कार्यदशायां स्वरूपत्रैविध्यं धत्ते-- अग्निविद्या, वायुविद्या सूर्यविद्या च। यत्किञ्चिदिह वैराजं वैश्वानरं वा विज्ञानं,

(१) वायुरयं क्वचिदिन्द्रशब्देनाम्नायते-अग्नीन्द्रसूर्या इति। सूर्योऽयं क्वचिदिन्द्रशब्देनाम्नायते-अग्निवायिन्द्रा इति। एतत् सर्वं वेदसमीक्षायां वैशद्येन समीक्षितम्।

यद्वा किञ्चिदिह पृथ्वीसम्बन्धेन विज्ञायते, सा सर्वा आग्नेयी विद्या । यत्किञ्चिदिह हैरण्यगर्भं प्राणविषयं वा विज्ञानं यद्वा किञ्चिदिहान्तरिक्षस्थानीयं विज्ञायते सा सर्वा वायव्या विद्या । यच्च किञ्चिदिह सार्वज्ञ्यं प्राज्ञ्यं वा विज्ञानं, यद्वाकिञ्चिदिह द्यु सम्बन्धेन विज्ञायते, सा सर्वा सौरी विद्या । एतावतीयं सर्वा विद्या । किं किं तु वैराजं वैश्वानरं वा, हैरण्यगर्भं प्राणविषयं वेत्येतत् सर्वं वेदसमीक्षायां द्रष्टव्यम् ।

अथ विज्ञानमेवैतत् महासूक्तं च क्षुद्र सूक्तं च । उभयमप्येतत् कार्यदशायां स्वरूपत्रैविध्यं धत्ते-आग्नेयसूक्तम्, वायव्यसूक्तं, आदित्यसूक्तं च । अग्निसाहचर्य्यभक्तीनां सम्बन्धेन यत्किञ्चिदुच्यते तदाग्नेयम् । वायुसाहचर्य्यभक्तीनां सम्बन्धेन यदुच्यते तद्वायव्यम् । सूर्यसाहचर्यभक्तीनां सम्बन्धेन यदुच्यते तदादित्यम् । नैतान्यतिरिच्य किञ्चिदाम्नायते शब्देन ।

तदित्थं-ब्रह्मणि वा विद्यायां वा वेदे वा, यदेव किञ्चिदाग्नेयं तत्सर्वमृक्शब्देन परिभाष्यते । यद्वायव्यं तद् यजुः शब्देन, यदादित्यं तत्सामशब्देन । भक्त्या त्वेवैते ऋगादिशब्दा आग्नेयादिषु नियुक्ता भवन्ति । वास्तविकं तु ऋगादिशब्दबोध्यमर्थतत्त्वं वेदसमीक्षायां निरूपितम् । तथा च ब्रह्म वा विद्या वा वेदो वा-प्रत्येकं त्रिविधं भवति-ऋक् च, यजुश्च, साम चेति । ऋग्यजुः साम लक्षणं ब्रह्मैवेदं सर्वं परिदृश्यते यदिदं किञ्चिदिह विषयजातम् । ऋग्यजुः सामलक्षणा विद्यैवेयं सर्वा विद्या भवति यदिदं किञ्चिदिह संस्कारजातम् । ऋग्यजुः सामलक्षणो वेद एवायं सर्वं आम्नायते यदिदं किञ्चिदिह शब्दजातम् । नातोऽतिरिच्यते किञ्चित । यत्किञ्चित पृथ्वीस्थाने गृहीतमाग्नेयं वा वायव्यं वा आदित्यं वा तत्सर्वमाग्नेयम् । अग्नेः पृथ्वीस्थानत्वात् तत्रगतानां सर्वेषामग्निभक्तिमुक्तत्वात् । एवं यत्किञ्चिदन्तरिक्षस्थाने गृहीतमाग्नेयं वा वायव्यं वा आदित्यं वा तत्सर्वं वायव्यम् । वायोरन्तरिक्षस्थानत्वात् तत्र गतानां सर्वेषां वायुभक्तिमुक्तत्वात् । तथा यत्किञ्चिद्द्युस्थाने गृहीतमाग्नेयं वा वायव्यं वा अदित्यं वा तत्सर्वमादित्यम् । सूर्यस्य द्युस्थानत्वात् तत्र गतानां सर्वेषां सूर्यभक्तिभुक्तत्वात् ।

शब्दश्च सर्वेत्रैविध्येन स्वरूपं धारयमाणो दृष्टो लोके पद्यभावेन गद्यभावेन गीतिभावेन च । तत्र पद्यं गीतिश्च समर्यादे भवतो निर्मर्यादस्तु गद्यभावः । अथ त्रैलोक्येऽपि पृथ्वीयं द्यौश्च सायतने समर्यादे दृश्येते अनायतनं तु निर्मर्यादमितमन्तरिक्षस्थानम् । तस्मात्ताद्रूप्यात सर्वमिदमाग्नेयं पृथिवीस्थानं पद्यबन्धेन, सर्वमादित्यं द्युस्थानं गीतिबन्धेन सर्वं च

ायव्यमन्तरिक्षस्थानं निगदपाठेन संबद्धमाम्नातं महर्षिभिः । तथा च सिद्धं सामर्थ्यात्-पद्यशब्द जातस्य ऋक्त्वं गद्यशब्दजातस्य यजुष्ट्वम गीतिशब्दजातस्य सामत्वमिति । भाक्ता एते शब्दा इत्थ-माख्यायन्ते । तदित्थं पद्यशब्देन सर्वेषामेषां पृथिवीस्थानामर्थजातानामग्निभक्तित्वेन प्रतिपन्नानामेकत्र संहितानामुपवर्णनमृग्वेदसंहिता नाम ग्रन्थः । अथ गद्यशब्देन सर्वेषामेषामन्तरिक्षस्थानामर्थजातानां वायुभक्तित्वेन प्रतिपन्नानामेकत्र संहितानामुपवर्णनं यजुर्वेदसंहिता नाम ग्रन्थः । अथ गीतिशब्देन सर्वेषामेषां द्युस्थानामर्थजातानां सूर्यभक्तित्वेन प्रतिपन्नामेकत्र संहितानामुपवर्णनं सामवेदसंहिता नाम ग्रन्थः । अत एव त्विमं पार्थिवमेवाग्निं प्रस्तुत्य प्रवृत्तोऽयमृग्वेद ग्रन्थः ।

"अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य
देवमृत्विजं होतारं होतारं रत्नधातमम् ?इति ।

आन्तरीक्ष्यं तु वायुं प्रस्तुत्य प्रवर्तते यजुर्वेदग्रन्थः —

"इषेत्वोर्जेत्वा, वायवः स्थ, देवोवः
सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे ?" इति ।

दिव्यं त्वग्निं सूर्याख्यं प्रस्तुत्य प्रवृत्तोऽयं सामवेदग्रन्थः ।

"अग्न आयाहि वीतये गृणानो
हव्यदातये निहोता सत्सि बर्हिषि ॥"

शाखाभेदेऽपि नायं मुख्योर्थो व्यभिचरितः स्यात् । तस्मादयमुपचारः प्रवृत्तो लोके— अग्निरृचो वायोर्यजूंषि सामान्यादित्यात् प्रवृत्तानीति । यान्यपि च वस्तुभूतानि ऋग्यजुः—सामानि वेद समीक्षायामुपदर्शितानि तान्यप्यवश्यमग्निवायुसूर्येसंप्रवृत्तान्येव भवन्तीत्यत एवैतेषामृग्यजुः साम्नामग्निवायुसूर्य्यसमुद्भूतत्वं सिद्धम् । ऋग्यजुः सामान्येव तु वेदो विद्या ब्रह्म वा । तस्मादग्निवायुसूर्य्येभ्यो वेदो वा विद्या वा ब्रह्म वा समुत्पन्नानीति व्यवहारः स्थाने संप्रवृत्तः ।

अग्निर्भूस्थानः, वायुरन्तरिक्षस्थानः, सूर्य्यो द्युस्थानः इत्युक्तम् । त्रयोऽप्येते द्विविधा भवन्ति प्रत्यगात्मानश्च, परमात्मानश्च । एकैकशरीराभिमानित्वे प्रत्यगात्मत्वम , ब्रह्माण्डाभिः मानित्वे तु परमात्मत्वम् । परमात्मनश्चैश्वरापरपर्य्यायस्यैतेंऽशाः प्रत्यगात्मानः प्रतिशरीरं भिन्ना जीवात्मान उच्यन्ते ।

प्रत्यगात्मत्वे–अग्निर्विश्वो वैश्वानरो वा। वायुस्तैजसः प्राणो वा। सूर्यः प्राज्ञः प्राज्ञो वा। परमात्मत्वे तु–अग्निर्विराड् वैश्वानरो वा, वायुर्हिरण्यगर्भः सूत्रात्मा वा, सूर्यः सर्वज्ञ ईश्वरो वा। पौराणिकभाषायामयमेव भूस्थाने विराड् विष्णुशब्देन, अन्तरिक्षस्थाने हिरण्यगर्भो ब्रह्मप्रजापतिशब्देन, द्युस्थाने सर्वज्ञस्तु सदाशिवशब्देनाख्यायन्ते। प्रत्यगात्मत्वे तु नाभिस्थाने विष्णुर्वैश्वानरः। हृत्पद्मे ब्रह्मा प्राणः। ललाटे सदाशिवः प्राज्ञः। एतेषां च ब्रह्मविष्णुसदाशिवानामथतत्त्वमग्रे पौराणिकदेवतानिरूपणप्रसङ्गे भूयसा प्रघट्टकेन विशदीकरिष्यामः। एतेषु च त्रिषु पुरुषेषु विराड् हिरण्यगर्भसर्वज्ञेषु मध्यमो हिरण्यगर्भो मध्येऽवस्थायैकतः पृथिवीमन्यतो दिवमवष्टभ्य सन्धत्ते। अतोवष्टब्धे त्वेते द्यावापृथिव्यौ दृश्येते मध्यस्थेन केनचिन्महाप्राणेन। स महाप्राणो भगवान् हिरण्यगर्भः। तस्यायं महिमोपगीयते—

"हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे
भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां
कस्मै देवाय हविषा विधेम" ॥ १ ॥

यद्यपि च केषांचिन्मते पृथिव्यभिमानी भगवान् विराट् पुरुषः संचरन् भवति, नैकत्रावतिष्ठते तथापि नियतमार्गावस्थायित्वादवष्टब्ध इवेहाख्यातः। अथ द्युलोकाभिमानी भगवान् सर्वज्ञपुरुषस्तु स्थाणुरिव नित्यमेकस्थानावस्थायी, न त्वेव स्थानाच्च्यवते। आम्नायते च--

"वृक्ष इव स्तब्धो दिवि
तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्"

इति। यतश्चायं हिरण्यगर्भोऽन्तरिक्षमनुगृह्णन् द्यावापृथिव्यावनुगृह्णाति पृथिवीं शेषं च सर्वम्। यतो वा संवर्गविद्यायां परिमरविद्यायां वाऽमुष्मिन्नेवान्तरिक्षस्थाने हिरण्यगर्भाख्ये महाप्राणे सर्वेषामेषां पृथिवीस्थानां द्युस्थानां वाऽर्थजातानां विलयनं तत एव च समुत्थानमाम्नायते। तस्मादमुष्मात्स्वयम्भुवो ब्रह्मप्रजापतेः संभूता एते सर्वे वेदा ऋचश्च यजूंषि च सामानि चाथर्वाङ्गिरोमन्त्राश्चेत्याख्यायते। किञ्च, हिरण्यगर्भ एवायं स्वयम्भूः सर्वाग्रे जातो भूतपतिः। न ततो-

न्यत्किञ्चित् । अन्यत्तु किञ्चिदिह त्रिविधमेवैतद् भवति-प्रमेयं च प्रमितिश्च प्रमाणं चेति । एतदेव त्रयमिदमित्थमिहाख्यायते-ब्रह्म च विद्या च वेदश्चेति । सर्वमेव प्रमेयजातं ब्रह्मशब्देन, प्रमितिजातं विद्याशब्देन, प्रमाणजातं तु वेदशब्देनाख्यातं भवति । नातोतिरिच्यते किञ्चित् । तस्माद्धिरण्यगर्भादेवैते मरीच्यादयः सप्त वा दश वा ब्रह्माणः संभूताः । सर्वा विद्याः संभूताः । सर्वे च वेदाः संभूता इत्युपगीयते पुराणेषु । सेयं पौराणिकी परिभाषा पौराणिकतत्वनिरूपणप्रसङ्गेनोपरिष्टात् स्पष्टं निरूपयिष्यते ।

अथ योऽयमृग्वेदग्रन्थः पद्यबन्धेनाम्नातो, यश्च यजुर्वेदग्रन्थो गद्यप्रबन्धेनाम्नातो, यो वा सामवेदग्रन्थो गीतिप्रबन्धेनाम्नातो यानि च तत्र तत्र नियतवर्णान्येतानि मन्त्रवाक्यानि दृश्यन्ते तेषां सर्वेषां कृतकत्वमकृतकत्वं चेति भिन्नोविचारः प्रवर्त्यते । तत्रापि तावदेवं त्रेधा विप्रतिपत्तिः प्रतिपद्यते—

केचित् तावदाहुः—"न केनचित्पुरुषेण प्रणीतोवेदः" इति । यद्यपि चावश्यं न केनचित्पुरुषेण प्रणीतो वेद इति सार्वजनीनः सत्यसिद्धान्तः । वेदस्य पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वासम्भवस्योक्तत्वात् । तथाप्येतेषां वर्णमयशब्दप्रबन्धानामेव तु वेदत्वमभ्युपपद्यमाना बहव एवेदानीन्तना अनतिप्राचीनाश्च विचक्षणा इत्थमाचक्षते—

"स्थाणुरयं भारहारः किलाभू—
दधीत्यवेदं न विजानाति योर्थम् ।
योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते
नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥"

इति मन्त्रे वेदमधीत्य योऽर्थं न विजानातीत्यक्षरस्वारस्यच्छब्दमय एव कश्चित् प्रबन्धो वेद इति विज्ञायते । दृश्यते च प्रसिद्धिरपिलोके शब्दमयेष्वेव चतुर्षु मन्त्रसंहिताग्रन्थेषु तद्ब्राह्मणग्रन्थेषु च वेदशब्दस्य भूयसोपचर्यमाणस्य । भगवता च वेदव्यासेन शारीरकसूत्रेष्वीक्षतेर्नाशब्दमित्यादिषु वेदतात्पर्येण शब्दशब्द एव सर्वत्रोदाह्रियते न विज्ञानादिशब्दः । तस्माछ्रुतिस्मृतिभ्यामाचाराच्च वाङ्मय एवायं प्रबन्धो वेदशब्देन व्यवहर्तव्यो न तु विज्ञानमयोऽन्यः कश्चिदर्थइति निश्चीयते । एतेन विज्ञानमयस्य प्रबन्धस्य वेदत्वं मन्यमानाः परास्ताः ।

तस्य च वेदस्य वाङ्मयत्वाविशेषेऽपि न भारतादिवत् पौरुषेयत्वमनित्यत्वं (?) वा संभाव्यम् । दृश्यते हि लोके सर्वेषामर्थजातानां प्राकृतत्व कृत्रिमत्वाभ्यां विभक्तिः स्वारसिकी । स यथा भूमये जलमये तेजोमये वायुमये वा प्रपञ्चे: द्वैविध्येनोपचार प्रवर्तते, एवमविशेषादिहापि शब्द प्रपञ्चे द्वैविध्यं स्थाने प्राप्तं भवति । स यथा वनपर्वतनद्यादयः प्राकृता अर्थाः, उपवनस्तूपकुल्यादयस्तु कृत्रिमा इति विभागः साधीयान् प्रतीयते; एवमिमे वेदाः सर्वेप्राकृता अर्थाः, अथ कृत्रिमा भारतादय इति विभागो पक्लृप्तिपिनतरां न सम्भाव्यते । यथा खलु वायुतेजो जलादयो नित्या एव पदार्था ईश्वरेच्छावशात् कदाचित् संश्लिष्य कदाचिद्विश्लिष्य विशिष्टसंनिवेशयुक्ताः सन्तः सृष्टिप्रलयाभ्यां नियतव्यवस्थानुसारेण जगच्चक्रमेतन्निर्वाहयन्ति, तथैवायं जगदन्तर्गतः शब्दोऽपि नित्य एवेश्वरीयशक्त्यावेशात् तदिच्छानुसारेण च सृष्टिकाले ऋग्यजुरादिप्रकारः संश्लिष्य प्रलयकाले च विश्लिष्यावतिष्ठते न तु केनचिदुत्तरकाले योनिजविग्रहवता पुरुषेण सपरिकरं सानुसन्धानं संनिवेशविशेषेण गुम्फ्यते । नित्यानां वायुतेजोजलादीनां संनिवेशविशेषसंसिद्धौ यावानीश्वरेच्छाया उपयोगस्तावानविशेषमिहापि नित्यानां शब्दानां सन्निवेशविशेषसंसिद्धौ द्रष्टव्य इत्ययमेवार्थः संसूच्यते—

"नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा"

इत्येवमादिषु श्रुतिवचनेषु । अत्र नित्या वागित्युक्तिः प्रलयकाले विश्लिष्टावयवानां विनष्टसन्निवेशानामपि तत्त्वनस्तदविनाशं दर्शयति । सन्निवेशविशेषश्च तेषां शब्दानां सृष्ट्यादौ यथा पूर्वं भवत्येव । एतदभिप्रायेणैव—

"सैषा त्रयी विद्या प्रथमं जायते" (शत० ब्रा० २।३।२०)

इति सर्वभूतजातोत्पत्तेः प्रागमुष्य वेदस्योत्पत्तिराम्नायते । यथैव तु तत्त्वतो विनाशस्यासंयोगादमुष्मिन् वेदे नित्यापौरुषेयत्वविवक्षा क्रियते, तथैवेदानीम् सन्निवेशविशेषसंयोगादुत्पत्तिविवक्षापि तत्र क्रियते । तथा चैवं सन्निवेशविशेषस्यानित्यत्वप्राप्तावपिनत्वेव तावता वेदानामनित्यत्वं शक्यमभ्युपगन्तुम् , संवेशोपवेशप्रस्थानावस्थानादिनानाविधसन्निवेशविशेषसंयोगेऽपि देवदत्तव्यक्तेरनन्यत्वाभ्युपपत्त्या सन्निवेशपदार्थस्य तद्वस्तुस्वरूपानन्तर्भावात् । तस्मान्नित्योऽयं प्राकृतश्रेणीभुक्तोवेदोऽपौरुषेयश्चेति संसिद्धम् ।

इदं तु बोध्यम्-ईश्वरेच्छावशात् स्वयमेव सम्भवन्नापि समन्निवेशः शब्दानां न वाय्वा दिवदिहान्तरिक्षे पर्याप्नुवन् प्रवर्तते, किन्तु नाम तपोविशेषाद्विशुद्धहृदयानां महर्षीणां बुद्धिक्षेत्रेष्वेव तेषां प्राथमिकी प्रवृत्तिः सञ्जातेति सम्भवतो विज्ञायते । वर्णात्मकशब्दस्य बुद्धिमनपेक्ष्य प्रवृत्तेरस्वाभावात् । तथा चायमर्थः स्मर्यते—

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥ १ ॥ इति ।

ईश्वरीयज्ञानानुसारेण स्वयमेव गुम्फिताः सर्वे शब्दा ऋगादिभावेन परिणम्य महर्षीणां वसिष्ठादीनां वेदरचनार्थमप्रयतनानामपि बुद्धिं स्वयमेवारूढाः प्रादुरभूवन्निति "महर्षयो लेभिरे" इत्यस्यार्थः । एतदभिप्रायेणैव —

"मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानित्रेतायां बहुधा सन्ततानि । तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके । १ ।" (मुण्डकोपनिषत् २ खं०)

"तद्वा ऋषयः प्रतिबुबुधिरे य उ तर्हि ऋषय आसुः"

[शत० ब्रा० २ । २ । १ । १४]

इत्येवमादिषु मन्त्रब्राह्मणवचनेषु महर्षीणां द्रष्टृत्वमाम्नायते सर्वेषु वा मन्त्रेषु तत्तन्महर्षीणामार्षेयं स्मर्यते । तदित्थमनेकेषां महर्षीणां बुद्धिक्षेत्रेष्वेव सन्निवेशविशेषरूपतामागत्य प्रादुर्भवन्नप्ययं वेदो न महर्षिकृतत्वेन प्रतिपद्यते न तु वातावतैवानित्यत्वमप्यस्यापद्यते । वाय्वादिनित्यार्थसमशीलत्वाच्छब्दानाम् यथा हि गृहगुहाविवरनलिकादिविलक्षणविन्यासविशिष्टेषु तेषु तेषु क्षेत्रविशेषेषु तत्तत्क्षेत्रसन्निवेशानुसारेण विशिष्टसन्निवेशोपलब्धावपि तैस्तैरेतैर्गृहगुहानलिकादिभिरचेतनैः स स सन्निवेशो वाय्वादीनामक्रियतेति न कश्चित् प्रज्ञावानुत्सहते विश्वसितुम् । एवमेव खलु वसिष्ठविश्वामित्रभृग्वङ्गिरोऽत्रिप्रभृतिमहर्षीणां विलक्षणविन्यासविशिष्टेषु हृदयक्षेत्रेषु वैलक्षण्येन सन्निवेशोपलब्धावपि तैस्तैरचेतनैर्वसिष्ठादीनामान्तः करणैः स स सन्निवेशो वेदानामक्रियतेतिको नाम सहृदयः श्रद्धातुमीहेत । तस्माद्वसिष्ठादिकर्तृकत्वप्रकल्पनं नितान्तं भ्रान्तम् । अन्यदपि च वसिष्ठादीनामार्षेयसंबन्धेन बहु वक्तव्यमस्ति तदुत्तरतः सर्वमृषिनिरूपण प्रकरणे सविशदं निरूपयिष्यामः । इह तु महर्षीणां बुद्धिक्षेत्रेष्वासीदमीषां वेदानां प्रथम विकाश इत्येवं तावन्निरूपितम् ।

अथेदमन्यद् द्रष्टव्यम् । अनेकधा हि बुद्धयः प्रकल्पन्ते-यत् तावदिह किञ्चित् पश्यति तन्नु बुद्धिं कुरुते, यद्वाकिञ्चिदिह श्रृणोति, तत् खलु बुद्धिं कुरुते । एवमन्यच्चान्यच्च । तत्र बुद्धिं कुर्वाणः स शब्दं प्रयुञ्जान एव बुद्धिं कुरुते । न शब्दमनन्तर्भाव्यकस्यापि बुद्धिः शक्नोति स्वरूपमाधातुम् श्रूयते चायमर्थः कौषीतकीयश्रुतौ—

"यच्चक्षुषा पश्यति न तच्चक्षुषाऽऽह—"इत्यद्राक्षमिति" । वाचैवतदाह तच्चक्षुर्वाचमप्येति-वाङ्मयं भवति । अथ यच्छ्रोत्रेण शृणोति, न तच्छ्रोत्रेणाह—"इत्यश्रौषमिति" । वाचैवतदाह । तच्छ्रोत्रं वाचमप्येति, वाङ्मयं भवति । अथ यन्मनसा संकल्पयते-न तन्मनसाऽऽह "इनि समचीक्लृपमिति" वाचैव तदाह । तन्मनो वाचमप्येति वाङ्मयं भवति ॥" इति ।

तत्र योऽयं दर्शनश्रवणयोर्बुद्धिविशेषयोर्नान्तरीयकः खल्वपि शब्द प्रयोगः प्राप्नोति तस्यैतस्य यावद्विज्ञाननित्यत्वान्नित्यापौरुषेयवेदत्वं केचन मन्यन्ते तदसत् । आनुश्राविकस्यैव शब्दप्रयोगस्य वेदपदार्थत्वाभ्युपगमात् । विज्ञाननित्यस्य तु शब्दप्रयोगस्य विज्ञानस्वरूपाधायकत्वेऽपि श्रवणे विनियोगायोग्यत्वात् । तस्माच्छ्रोत्रनित्य एव कश्चन शब्दविशेषो वेद इत्यवधेयम् ।

शब्दश्च तावत् सर्वोऽपि चतुर्धा विभज्य गृह्यते-दिव्यभाषा च परीक्षकभाषा च तर्कभाषा च लोकभाषा चेति । तत्राप्तं वाक्यं दिव्यभाषा च परीक्षकभाषा च । आप्तमिति यथाभूतमर्थं प्राप्तमाह । तेन वक्तारमनाकलय्यैव यत्र वाक्ये सत्यमर्थमिदमाप्तमस्तीति श्रद्धा सम्पद्यते सा दिव्यभाषा च परीक्षकभाषा च, तत्प्रमाणम् आप्तत्वादप्रामाण्याप्रसक्तेः । एतच्चाप्तं वाक्यं द्वेधा-अपौरुषेयं च पौरुषेयं चेति । अकृत्रिमत्वात् पुरुषप्रयत्नासाध्यमपौरुषेयम् । सा दिव्यभाषा भवति । यत्पुनरपरं पौरुषेयं सा परीक्षकभाषा भवति । तत्र तावद्दिव्यभाषेयमेकान्ततः सत्यमेव ब्रूते नासत्वमित्याप्तमुच्यते । सत्यं हि प्रमाणतमममविचालि ब्रह्मतत्वं यज्ञो वा प्रजापतिर्नाम तस्य च नित्यं सत्यत्वमाहुः-सर्वेषामुपादानत्वेन सर्वत्रा व्ययरूपेणोपलभ्यमानत्वात् । तथाविधनित्यसत्यार्थप्रतिपादकत्वाद् ऋग्यजुः सामसंहितादिप्रतीतं सर्वमेव वाक्यजात सत्यमेवार्थमाप्तमस्तीति कृत्वा आप्तं वाक्य'मत्युच्यते । सत्यार्थप्रतिपादकं च वाक्यजातं न जातु प्रमाणं भवितुमर्हतीत्यत एवैतदसन्दिग्धप्रामाण्यकं वाक्यजातं दिव्यभाषाशब्देनाख्यायते, स एष वेदो नामशब्दः ।

अथपौरुषेयमाप्तं वाक्यं व्याख्यास्यामः । द्वयं वा इदं सर्वम्-सत्यं चैवानृतं च । उपादानकारणं सत्यम्, तदुपात्तं कार्यमनृतम् । यथा मृत्सत्या इह कृता घटादयस्त्वनृताः । तत्र कार्यपरम्परायां सदेवैकं ब्रह्मनाम सत्यं मुख्यवतिष्ठते । तथा च सर्वेषामुपादानत्वात् सर्वतः सत्यं तदिदं ब्रह्मनामैकं तत्त्वम्, तद्विज्ञानप्रधानं वाक्यजातमाप्तत्वात् स्वतः प्रमाणम् वेदशब्देनाख्यायते इति हि प्राग् व्याख्यातम् । तदितरत्तु यत्किञ्चिदेवेह दृश्यते तत्सर्वं कार्यत्वसापेक्षमनृतं च भवति, कारणत्वापेक्षं सत्यं च । तद्विज्ञानप्रधानं तु वाक्यजातं सत्यानृतपरत्वाद् गौणं सत्यमाप्तं च विवक्ष्यते, मुख्यं सत्यमनाप्तं च । तस्मादेवेदं प्रमाणं च भवत्यप्रमाणं च, सत्यार्थज्ञानजनकस्यैव प्रमाणपदार्थत्वात् । अतएव नित्यप्रमाणवेदापेक्षयैतेषामुत्तरतन्त्राणां प्रेक्षावद्वाक्यानां चावरकत्वाकं प्रामाण्यं पर्यवसीयते । एवं विधप्रामाण्यवादिह सर्वं वाक्यजातं परीक्षकभाषा भवति । स एष आप्तोपदेशो नाम शब्दः, उपदेशस्यैवाप्तत्वात् ।

अथाप्तस्य वाक्यं तर्कभाषा । द्वैविध्यमिदं दृश्यते लोकेक्वचित्तावदिह वक्तुराप्तत्वग्रहणात् तदुक्तौ प्रामाण्यं गृह्यते । अथ क्वचित् प्रमाणान्तरेण संवादाद्वा विसंवादाभावाद्वा वाक्यस्यैव-तावदाप्तत्वं सुगृहीतं भवतीत्यतो वचनस्याप्तत्वग्रहणात् तन्निबन्धनमेव तद्वक्तरि सुतरां प्रामाण्यं गृह्यते । तदित्थं यत्र वक्तुः प्रामाण्यमनपेक्ष्यैव नूनं वचनप्रामाण्यं लभ्यते सा दिव्यभाषा च परीक्षकभाषा चेत्युक्तं प्राक् । यत्र पुनर्वक्तुः प्रामाण्यमपेक्ष्यैव तत्र वचने प्रामाण्यं संसाध्यते सेयमन्या तर्कभाषा भवति ।

अथवैतदन्यथा व्याख्यास्यामः । इदं हि परीक्षकभाषारूपं द्वितीयं शब्दजातं पुरुषमतिवैषम्यात् दृष्टानेकसमयव्यभिचारं भवतीत्यतः प्रमाणान्तरसंवादमन्तरेणेदं सत्यमाप्तमनाप्तं वेत्येव प्रामाण्यविषये नितरां संदिह्यते । सुतरामिदं स्वप्रामाण्यसंपत्तये वक्तराप्तत्वं प्रागपेक्षते । तच्चेत् पुनराप्तस्य वाक्यत्वेन गृह्यते. तदातदाप्तस्य सत्यनिष्ठत्वश्रद्धानात् तदुक्तावुत्पद्यते श्रद्धा, तथा च गृह्यते तत्प्रामाण्यमन्यथा न गृह्यते तत्प्रामाण्यम् । तदित्थं यत्र तर्काधीनं प्रामाण्यं चाप्रामाण्य च व्यवतिष्ठते तदिह वाक्यजातं तर्कभाषा भवति । सोऽप्येष आप्तोपदेशो नाम शब्दः, उपदेशकस्य तत्राप्तत्वात् ।

अथानाप्तस्य वाक्यमनाप्तं वा वाक्यं लोकभाषा । एतच्च न प्रामाण्येनानुगृह्यते, अर्थमैनाप्नुवतो वचनस्य नूनमप्रमाणत्वात् ।

परेत्वाहुः—इह केवलमनाप्तं वाक्यमेवाप्रमाणं भवितुमर्हति नानाप्तस्य वाक्यमपि। अभ्युपगम्येत हि लोके शाकुनिकैः कालविशेषे कथोपकथादिप्रसङ्गात् प्रयुक्तस्य रजकाद्यन्त्यजभाषितकस्य भवितव्यार्थ प्रत्यायकतया दृढं प्रामाण्यम्। स यद्यपि रजकादिर भूद्दशं भवितव्यमर्थमनाप्यैव तावदित्थं भाषत इति दृश्यते तथापि तत्तथा वाक्यमभूद्दशं भाविनमर्थं न व्यभिचरतीत्येवमाप्तत्वान्न त्वेव तन्नप्रमाणं भवति तस्मादनाप्तमेव हि वाक्यमप्रमाणं च लोकभाषा चेति संसिद्धम्।

वाक्य प्रयोग सम्बन्धे चेदमिह द्वैविध्यं भवतिविज्ञानानिबन्धनो वाक्प्रयोगो वाकप्रयोगनिबन्धनं च विज्ञानमिति। विज्ञाय तु कश्चिदपूर्वं कश्चिदर्थं परस्मे ज्ञापयितुं वाचः प्रयुङ्क्ते। अथाकर्ण्य परस्य वाक्प्रयोगं परः कश्चिदपूर्वं कश्चिदर्थं विजानाति। अपि च पश्यामः—प्रत्यक्षयोग्यां सास्नादिमतीं काञ्चिद् व्यक्तिमुपलभ्य गौरिती शब्द भावयति। अनुपाख्यमपि तत्तद्विषयजातमुपलभ्यासौ नान्तरेण तत्तदुचितं शब्दं भावयति। तथैतद्वैपरीत्येनापि पश्यामः—गौरिति शब्दं भावयमानः साम्नादिमत्यां व्यक्तौ बुद्धिं कुरुते, मन्त्रवाक्यं वा श्रुत्वा मननीये वाक्यार्थविशेषे बुद्धिं कुरुते। तदित्थ वाक प्रयोगनिबन्धने विज्ञाने जाते पुनरयं विज्ञाननिबन्धनो वाक्प्रयोग प्रसज्जते। स एष द्विविधः शव्द प्रयोगः संसिद्धः। दृष्टवा कञ्चिदर्थं शब्दं प्रयुञ्जानस्यैष दृष्टिनिबन्धन एकः। श्रुत्वा कञ्चिदर्थं शब्दं प्रयुञ्जानस्यैष श्रुतिनिबन्धनोऽन्यः। तत्रायमाद्यः श्रुतिशब्देनाभिनीयते द्वितीयस्तु स्मृति शब्देन। यथा हि श्रवणं श्रुतिः, स्मरणं स्मृतिः इति भावव्युत्पत्तिः, एवमिह यतोऽर्थः श्रूयते सा भाषा श्रुतिः, यतोवाऽर्थः स्मर्यते सा भाषा स्मृतिरिति करणव्युत्पत्तिरपि स्थानेऽभ्युपगम्यते अयमत्राभिसन्धि दृश्यते हि लोके एक कश्चित् पश्यति च व्याहरति चानुब्रूते च। अपरः कश्चिच्छृणोति च व्याहरति चानुब्रूते च। तत्र तावदयं यत्पश्यति तन्नूनं व्याहरति। नानारीयकमिदं द्वयं भवति, व्याहरन्नेवासौ पश्यति न पश्यन् कश्चिदव्याहरन् पश्यति। अथ यथायं पश्यति तथा परस्मा अनुब्रूते अनूचानश्चायमाप्तः प्रमाणो क्रियते अर्थं दृष्टत्वात्। अत एवाज्ञावाप्तेषु प्रथमो विवक्षितः।

एवमयमन्यो यच्छृणोति तन्नूनं व्याहरति, नान्तरीयकमिदं द्वयं भवति। व्याहरन्नेवासौ शृणोति, न शृण्वन् कश्चिदव्याहरन् शृणोति। अथ यथायं शृणोति तथा परस्मा अनुब्रूते। अनूचानश्चायमाप्तप्रायोऽभिसन्धीयते, अर्थ श्रोतृत्वात्। अत एवासावाप्तेषु द्वितीयो विवक्षितः। तत्र यदिद दृष्ट्वानुब्रूते साश्रुतिः, दर्शनेऽभिनीतस्यार्थस्य तेनानुवचनेन श्रवणेऽवतार्यमाणत्वात्। अथ यच्छ्रुत्वानुब्रूते सः स्मृतिः, दृष्टशब्देनानुभावितस्यैवार्थस्य पुनरनेन श्रोतृशब्देनानुभाव्यमान-

वात् । यथैव खल्वनुभूतस्य भूयोऽनुभवनं स्मृतिरित्युच्यते, एवमिदमनुभावितस्याप्यर्थस्य भूयोऽनुभावनमुच्यते स्मृतिरेव । अनुभवननित्यत्वादनुभावनस्य तथात्वे बाधकाभावात् । तथा च द्रष्टृवाक्यंश्रुतिः, श्रोतुर्वाक्यं स्मृतिरित्येषा परिभाषा सिद्धा ।

तयोश्चैषा श्रुतिरेकान्ततः स्वतः प्रमाणंभवति, निरपेक्षत्वात्स्वप्रामाण्ये परप्रत्ययानाश्रयणात् । अथैषा स्मृतिरेकान्ततः परतः प्रमाणं भवति, श्रुतिमास्थायैव तेनार्थसंसाधनात्, द्रष्टृवाक्याधारेणैव तदवस्थानात् । अस्ति हि द्रष्टृवाक्यं प्रमाजनकमिति कल्पते श्रोतुर्वाक्यं प्रमाजननाय । यावता द्रष्टृवाक्यं न प्रामाण्येनावधीयते न तावता जातुचिच्छ्रोतुर्वाक्ये श्रद्धीयते । तस्माच्छ्रुतिप्रामाण्यनिबन्धनप्रामाण्यकं स्मृतिवाक्यं नतरां परतः प्रामाणं न भवति । आम्नायते च वेदेऽपि द्रष्टृवाक्यविरुद्धस्य श्रोतृवाक्यस्य नूनमप्रामाण्यं लोकदृष्टान्तेन । तथा हि—

"एतद्ध वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुः । तस्मादाचक्षाणमाहुः अद्राग् ? इति । स यद्यदर्शमित्याह-अथास्य श्रद्धाति । यद्य वै स्वयं पश्यति, न बहूनां च नान्येषां श्रद्धाति" (ऐतरेय श्रुतिः) ।

"सत्यं वै चक्षुः । सत्यं हि वै चक्षुस्तस्माद्-यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयताम्-'अहमदर्शम्' 'अहमश्रौषम्' इति । य एव ब्रूयाद 'अहमदर्शम्' इति, तस्मा एव श्रद्धयाम" इति । (शतपथ श्रुतिः) ।

एतेन सर्वस्यापि द्रष्टृर्वाक्यस्य श्रुतित्वं स्वतः प्रामाण्यं च, तथा सर्वस्यापि श्रोतुर्वाक्यस्य स्मृतित्व परतः प्रामाण्यं चेत्यर्थद्वयं निष्प्रतिपक्षं संसिद्धम् ।

अथ यद्वाक्यं नार्थद्रष्टुर्न वार्थश्रोतुः संभाव्यते-अपि तु प्रमाणान्तरविरोधान्मत्तभाषितमिवापार्थं वा व्याहतार्थं वा विज्ञायते, तदिह न श्रुतिर्न वा स्मृतिः, अपि तु तृतीयो विभागः प्रलपितं नाम कल्पते । तदित्थं त्रेधाशब्द विभक्तिः सिद्धा-स्वतः प्रमाणभूता श्रुतिः प्रथमा । परतः प्रमाणभूता स्मृतिर्द्वितीया ; अप्रमाणभूता प्रलापोक्तिस्तृतीया । यावानेव शब्दः प्रयुज्यमानो लोके, कुत्रापि लक्ष्यते-देवानां ऋषीणां वा आर्याणां वा म्लेच्छानां वा, सर्वत्रैव तत्रेदं त्रैविध्यमुपपद्यते ।

तत्र योऽयं वेदो नाम शब्दः पूर्वं व्याख्यातस्तस्मिंस्तावदिदं द्वैविध्यमुपलभ्यते–अस्ति किंचिद्वाक्यजातं स्वतः प्रमाणभूतं श्रुतिर्नाम, अस्ति च किंचिद्वाक्यजातं परतः प्रमाणभूतं स्मृतिर्नाम। अप्रमाणभूतं तु तृतीयं वाक्यजातं न तत्रोपलभामहे। तथा हि–सन्तीमे मन्त्रास्तत्र श्रुतयः, सन्तीमानि ब्राह्मणानि तत्र स्मृतयः इत्यासीत्प्रतिपत्तिः पुराकल्पे। संप्रति कल्पे तु मन्त्राश्च ब्राह्मणानि च सन्ति श्रुतयः, अथ गाथाश्च सूत्राणि च सन्ति स्मृतयः इत्येव दृश्यते भूयसी प्रतिपत्तिः। तथा हि यावन्ति नामेदानीं ब्राह्मणानि पश्यामः, सर्वत्रैव तत्र खलु पौराणिकार्थनिरूपणप्रसङ्गेन मन्त्रः प्रमाणीक्रियते "तदेतत्पश्यन्नृषिरभ्यनूवाच" इत्यादिना। तेनावश्यमयं ब्राह्मणग्रन्थः स्वस्मिन् स्मृतित्वमाकुरुते इति लभ्यते। अथ यावन्ति सूत्राणि श्रौतानि पश्यामस्तानि खल्वेषामुभयेषां मन्त्र ब्राह्मणानां प्रामाण्येन प्रवर्तमानानि दृश्यन्ते। स्पष्टमयमर्थः सूच्यते च-तथा हि कौशिकं श्रौतसूत्रम् "अथ विधिं वक्ष्यामः। स पुनराम्नाय प्रत्ययः। आम्नायः पुनर्मन्त्राश्च ब्राह्मणानि च" इति। तेनावश्यममीषां सूत्राणां स्मृतित्वमथोभयेषां मन्त्र ब्राह्मणानां श्रुतित्वमित्यायातम्। तथा च मन्त्रेषु श्रुतितत्वमेव, स्वार्थप्रत्यायने इतरानपेक्षत्वात्। सूत्रेषु च स्मृतित्त्वमेव, स्वार्थप्रत्यायने मन्त्रब्राह्मणादि द्रष्टृवाक्यापेक्षित्वात्। अथ ब्राह्मणेषु च गाथासु च विद्यते श्रुतित्वं च, स्मृतित्वं च। कल्पभेदात् प्रतिपत्तिभेदाच्च तथात्वे बाधकाभावात्। अथवा दृश्यते ब्राह्मणेषु मन्त्र गाथयोः, गाथासु च मन्त्रब्राह्मणयोः, प्रामाण्यविधया संप्रवेश इत्यतो द्रष्टृवाक्यं श्रुत्वा प्रवृत्तिदर्शनात्तयोः स्मृतित्वंप्राप्नोति, अथ भूयांसि खलु ब्राह्मणवचनानि गाथावचनानि च मन्त्राद्यनपेक्षं स्वप्रामाण्येनैव प्रवतमानानि दृश्यन्ते, तेन द्रष्टृवाक्यत्वोपपत्तयातयोः श्रुतित्वं प्राप्नोति, तस्मात् सिद्धं ब्राह्मणगाथयोरंशतः श्रुतित्वं च स्मृतित्वं चेति भाव्यम्। अथ वा द्विविधाश्चेह ब्राह्मणग्रन्था दृश्यन्ते मन्त्रसंहिता शेषभूताश्च, मन्त्रसंहिताभाष्यभूताश्च। आद्यास्तैत्तिरीयब्राह्मणादयः तेश्रुतिशब्दा एव स्युः। परे शतपथ ब्राह्मणादयः, ते स्मृतिशब्दा अपि स्युः। त इमे श्रुतिस्मृति वेदाख्यायां दिव्यभाषायां व्याख्याते। तृतीया तु प्रलापोक्तिरसत्यपि सत्यांशे विसंवादात्प्रसज्जते, एकमेव हि वाक्यं वाक्यार्थो वा केनचित्प्रमाणीक्रियते, अपरेण विगीयते। प्रतिपत्तिभेदादित्थं प्रामाण्ये द्वैविध्यमवतिष्ठते। यथाहि–श्रमणाः क्रियाप्रधानाः श्रमस्य क्रियारूपत्वात्। ज्ञानप्रधानाः, ब्राह्मणो ज्ञानरूपत्वात्। क्रियैकाद्वयवादिनः श्रमणाः, ज्ञानैकाद्वयवादिनो ब्राह्मणाः। श्रमणा अनीश्वरवादित्वात्पौरुषेयमात्रप्रवणाः, ब्राह्मणास्त्वीश्वरवादित्वाद्-

ब्रह्मनियतिश्रद्धानाः । "यदहं करिष्यामि तदेव भविष्यति न तु कश्चिन्नियन्तास्तीति" श्रमणा आतिष्ठन्ते, "ईश्वरकृतनियत्यनुसारेणैवेदं सर्वं भवति-न तद्विरोधेन वयंकिमपि कर्तुं शक्नुम" इति ब्राह्मणाः । स्वतन्त्रता वयमित्युन्मर्यादाः श्रमणाः, ईश्वरपरतन्त्रा वयमिति मर्यादादीक्षिता ब्राह्मणाः । श्रमणा बौद्धाः, ब्राह्मणा वैदिकाः । इत्थमानयोः श्रमणब्राह्मणयोः प्रतिपत्तिभेदाच्छ्र-मणमतं सत्यम्, ब्राह्मणमतं त्वप्रमाणमिति बौद्धाः, अथ ब्राह्मणमतं सत्यम्, श्रमणमतं त्वप्रमाण-मितिर्मिति बौद्धाः, अथ ब्राह्मणमतं सत्यम्, श्रमणमतं त्वप्रमाणमिति वैदिकाः । तदित्थं प्रामाण्यं चाप्रामाण्यं चानैकान्तिकं भवति ।

अथैतस्मिन्नाप्तोपदेशात्मके द्वितीये शब्द जातेऽपि यत्रार्थद्रष्ट्रा स्वप्रामाण्येनैव किंचि-दुच्यते सानूनमितरानपेक्षा द्रष्टुर्भाषा श्रुतिः । अथ यत्र स्वयमर्थमदृष्टवतापि द्रष्टृवचनप्रामाण्यादिह कश्चिदर्थः प्रकाश्यते तत्रैषा सर्वापि श्रोतुर्भाषा स्मृतिः । तदित्थमाप्तानां तन्त्रकाराणां व्यावहारिकाणां चोक्तौ द्वैविध्यं द्रष्टव्यम् । तृतीया तु प्रलापोक्तिर्विसंवादात् प्रसज्जते । दृश्यते हि लोके यान्येव कानिचित्केषां चिदाप्तानां वचनानि कस्मिंश्चित् समाजे प्रमाणी क्रियन्ते-श्रद्धातिशयाद् गृह्यन्ते, तान्येवा परस्मिन् समाजेऽपवर्ज्यन्ते, दोषेण दर्शयित्वा विगीयन्ते । तदित्थं प्रामाण्यं चाप्रामाण्यं च समाजभेदात्प्रतिपत्तिभेदाच्च व्यवतिष्ठते । स्वतो दर्शनन्तु निरूपधिकं तत्र सत्यम्, तन्न प्रमाणम्-ततो निवर्तते विसंवादः ।

अथानाप्तवाक्यं न स्वतः प्रमाणं न वा परतः प्रमाणम्, अप्रमाणैकान्तत्वात् । अथाप्याहुः—नेदमेकान्ततोऽनाप्तवाक्यानामप्रामाण्यमेवावकल्पते वक्तुम्, नाटकाभिनयादौ गानरोदन-हर्षशोककरुणामयोपहासमत्सरादीनां वाक्यानामनाप्तानामपि सर्वथा प्रामाण्यदर्शनात् । तस्मादिदं प्रामाण्यं चाप्रामाण्यं च संप्रतिपत्तिनित्यं विवक्षाधीनमनैकान्तिकमित्यविशेषात्सर्वासामसां दिव्यभाषा-परीक्षकभाषा-तर्कभाषा-लोकभाषाणां शक्यं व्याख्यातुमित्थं प्रामाण्यं चाप्रामाण्य चेति दिक् ।

अथान्ये व्याचक्षते इदं तावत्प्रामाण्यं प्रमाजनकत्वं नाम, तत्र कः प्रमापदार्थ इति प्रति पित्सायां केचित्तावदाहुः—'यथर्थानुभवः प्रमा' 'तत्र तद्बुद्धिः प्रमा' इत्यादि, तदसत् । यथार्थायथा-र्थत्वयोस्तदनुगतत्वातदनुगतत्वयोश्च बुद्धिनिष्ठयोस्तदनुभावात्प्रागननुभवात् । अनेनत्वनुभवेन निय-मतः स्वविषयसत्ताऽपि विषयीक्रियत-इति सर्वस्यैकनुभवजातस्य तत्र तद्बुद्धित्व रूपानपायात् ।

उत्तरानुभवेन तु पूर्वानुभवस्य याथार्थ्यायाथार्थ्ये निरूप्येते इति यदाहुस्तदप्यापादद्दष्टत्वाद् भ्रान्तम्। सर्व एव ह्यनुभवः स्वयाथार्थ्यं प्रत्याययन्नेवार्थं प्रत्याययन् दृष्टः । तथा च पूर्वोत्तर कालिकयोविरूद्धार्थयो रप्यनुभवयोरेकेनान्यस्य याथार्थ्यव्याघातो न शक्यमभ्युपगन्तुम्। पूर्वं सत्यत्वेन प्रतीतोऽर्थः पश्चादसत्यत्वेन प्रतीयत इति चेत्तावतोत्तरज्ञानेन बाधात्पूर्वज्ञानस्य भ्रान्तित्वमिवे पूर्वज्ञानेन बाधादुत्तरज्ञानस्यापि भ्रान्तित्वं कस्मान्न स्यात्। उभयथापि तु शक्यं भवितुम् स्यादिह पूर्वं ज्ञानंमयथार्थमुत्तर यथार्थम्, अथवा स्यादेव तु पूर्वं ज्ञानं यथार्थमुत्तरमयथार्थमिति । तत्रेदमशक्यमेकान्ततो निर्द्धारयितुमिदं यथार्थमिदमयथार्थमिति। किञ्च, उत्तरानुभवात् प्राक् पूर्वानुभवः प्रमात्वेन प्रतीत आसीत्, अथोतरानुभवेन स्वविरूद्धस्य पूर्वानुभवस्य त्रैकालिकं प्रमात्वं निराक्रियते—नासीन्नास्ति न भविष्यति पूर्वानुभवो यथार्थ इत्येवं कृत्वा पश्चादस्य भ्रमत्वं संसाध्यते, तत्रेदमेकस्यैव कदाचित् प्रमात्वं कदाचिद् भ्रान्तित्वमित्यसमञ्जसं भवति। कल्प्यतां तावत्-विरूद्धो नामानुभवो यद्युत्तरतः कदाचिदभविष्यत् तदा खलु यस्य भ्रमत्वमापादितमभविष्यत्–तादृशस्यानुभवस्य दैवात् सर्वथैवोत्तरज्ञानानुत्पत्तौ प्रमात्वं वक्तव्यमप्रमात्वं वा, न तावत्प्रमात्वं शक्यं वक्तुम। वस्तुसत्तया तत्र तद्बुद्धेरभावात् । नाप्यप्रमात्वम्, तद्ग्राहकोत्तरज्ञानानुत्पत्तेः। अनुत्पन्नेऽपि बाधज्ञाने बुद्ध्यप्रमात्वं स्वीकरिष्यते चेत्तदा सर्वासामेव बुद्धीनामप्रमात्वापत्तिः प्रसज्जते। तस्मात्तत्र तद्बुद्धिः प्रमा, यथार्थानुभवः प्रमा इत्यादिकमनाप्तोक्तमलक्षणम्। कस्तर्हि प्रमापदार्थ इति चेच्छृणु प्रत्यक्षागमानुमानैरर्थ परीक्षणं तावान्न्या इत्युच्यते, स च प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानमन्वीक्षा नाम। प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षि तस्यैव तर्कवितर्काभ्यां पुनः पुनरीक्षणात्। तदित्थमनयान्वीक्षया प्रत्यक्षानुमिति शाब्दोपाख्यसर्वविधानुभवोत्थापितनानातर्कवितर्कोत्थानप्रत्युत्थानभूमिकासमाप्तौ संशयविपर्ययादिकलाशून्यं किञ्चिदुत्पद्यते चित्तसंतोषकरं पार्ष्टिकं ज्ञानम्—सोऽवगमः। सचात्मविकाशात्म निरस्तप्रत्यक्षादिभेदः 'इदमित्थमेवास्तीति' कृतसत्यताप्राणः सत्यविश्रान्तत्वाच्चित्तविश्रान्तिकरश्च । तद्विज्ञानम्, सा प्रमा । तज्जनकत्वात्तु प्रत्यक्षनुमानागमा ज्ञानरूपास्त्रीणिप्रमाणानि । चक्षुरादीनान्तु परम्परया सिद्धं गौड़ं प्रामाण्यं बालैरभ्युपगम्यते, वास्तविकन्तु प्रामाण्यमनुभवविशेषाणामेवेत्यन्यत्र विस्तरतः प्रपाञ्चितम्।

तत्रान्तः करणावच्छेदेन दोषदर्शनानुकूलवृत्तिमत्त्वं तर्कवितर्कोत्थाने सहकारिकारणमिति यावदनुवर्तते दोषदर्शनानुकूला वृत्तिस्तावदनुवर्तते तर्कवितर्कसमारम्भ इत्यतो नैकत्र प्रतितिष्ठति चित्तम् । तर्काप्रतिष्ठानाच्च तत्समाप्तिभूमिकोत्तरभावी सोऽवगमोऽपि न प्रवर्तते । प्रमानुत्पादकत्वाच्च

न प्रामाण्यं शक्यमवस्थापयितुं कुत्रापि । तथा च तद्विषयकदोषदर्शनानुकूलवृत्तिमतस्तत्राप्रामाण्यमिति निष्कर्षः । कुत्रचित्तु विप्रकीर्णानेकानियतनिमित्तसंयोगादप्रामाण्यप्रयोजकगुणकलापसत्त्वानिश्चयोऽनुवर्तते, स च दोषदर्शनानुकूलवृत्तिप्रतिबन्धिका वृत्तिः श्रद्धानाम् । तथा च श्रद्धातारतम्यानुसारेण सहकारिविगमाचिरेणैव तर्के वितर्कभूमिकासमाप्त्या निष्प्रतिपक्षमुत्पद्यते सोऽवगमः प्रमा नाम । तज्जनकत्वात्तु तज्जनकन्यायशरीरभूतानां प्रत्यक्षानुमानागमोपाख्यानुभवानां प्रामाण्यमविसंवादि जायते । तज्जनकत्वाच्च प्रत्यक्षानुमानागमानामिन्द्रियलिङ्गशब्दरूपाणामपि परम्परया प्रामाण्यमुपचर्यते । तत्प्रभवाच्च केषांचिदाचार्यत्व गुरुत्वादिभिरभिनीतानां व्यक्ति विशेषाणामपि पारम्परिकं प्रामाण्यमुपचर्य्यते–इत्येष प्रामाण्यविद्यानिष्कर्षः । तथा च न प्रामाण्ये वस्तुताथात्म्यमपेक्ष्यते–अपितु श्रद्धानिबन्धनं स्वचित्तसंतोषमात्रम् । अतएव तु पुरुषमतिवैषम्यात् सर्वत्र प्रामाण्याप्रामाण्यविसंवादधाराः प्रवर्तमाना दृश्यन्ते ।

इदन्तु बोध्यम्-अयं तावन्नयायः प्रत्यक्षागमानुमानकृतशरीरः प्रवर्तते, स क्वचित्प्रत्यक्षप्रधान्तः, क्वचित्पुनरागमप्रधानोऽनुमानप्रधानो वा । स यावदयमागमप्रधानोऽनुमानप्रधानो वा स्यात्–न तावदियं प्रामाण्याप्रामाण्यविसंवादधारा शक्या निवर्तयितुम् । यावद्वा निवर्तयितुं प्रयत्स्यते, तावदेवेयमतितरां क्षुब्धा सती भूय एव समधिकं प्रवर्द्धते । तस्माद् व्यर्थस्तर्केण वचनेन च तन्निवर्तनप्रयासः ।

अथायं प्रत्यक्षप्रधानस्तु न्यायो निर्मूलं शक्नोति निवर्तयितुं विसंवादचक्रम् । "एतद्वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुः" इति श्रुतेः प्रत्यक्षस्य सत्यप्रतिष्ठापकत्वात् । सत्यप्रतिष्ठायां च सत्यां विपरीततर्कानुत्थानान्निभृतं तत्रैवार्थे श्रद्धातिशयो जायत इति न शक्यमवस्थातुं विसंवादेनेति सूक्ष्मेक्षिकया समीक्ष्यम् । अथ यत्रार्थे न प्रत्यक्षकरणयोग्यता दृश्यते, तत्रापि तदर्थवक्तुः प्रतिपादितेष्वन्येषु केषुचित्प्रत्यक्षयोग्येषु विषयेषु फलप्रत्यक्षाय प्रयतनीयम् । तथा च सति भूयसा तदर्थश्रद्धानात्तद्वक्तरि श्रद्धा सुतरां संपत्स्यत इति तदुक्तेष्वन्येष्वपि प्रत्यायोग्येषु विश्वासः साधीयानुपलप्स्यते । नातोऽन्या गतिः संभवति काचिदिह प्रामाण्यनिष्पत्त्यै, तस्मादिह वस्तुयाथात्म्यनिबन्धनं प्रामाण्यं फलप्रत्यक्षकरणमापेक्षमिति निष्कर्षः ।

तदित्थमेतन्नयायाङ्गतया त्रिविधानि प्रमाणान्युक्तानिप्रत्यक्षमनुमानमागमश्चेति, तेषां च मुख्यगौणभेदात्प्रत्येकं द्वैविध्यमप्युपदर्शितम् अनुभवविशेषा मुख्यानि, तदौपधिकार्थविशेषास्तु गौणा-

नीति । तत्रेदमिदानीं विशेषलक्ष्यं किञ्चिद्वाचक्ष्महे–न प्रत्यक्षादयोऽनुभवा इन्द्रियलिङ्गशब्दान् विना कृत्वा प्रामाण्याय क्वचिद् दृष्टाः । न चानुभवान् विना कृत्वामीषामिन्द्रियादीनां प्रामाण्यं क्वचिदुपलभ्यते । तस्माद्विज्ञानविशिष्टमिन्द्रियं वा, इन्द्रियविशिष्टं विज्ञानं वा विप्रमुग्धकार्यकारणभेदमेकं प्रमाणं संपद्यते । एवं शब्द शब्दानुभवौ सहगृहीतौ शास्त्रम्, न शब्दस्यानुभवस्य वा पार्थक्येन शास्त्रत्वं व्यवहरन्ति लोके । शास्त्रं च प्रमाणम्, तस्माद्विप्रमुग्धभेदं तदेकं प्रमाणम् । दृष्टं प्रत्यक्षमन्वक्षं समक्षमुपाख्यं साक्षात्करणमित्यनर्थान्तराणि । आगमस्तन्त्रं शास्त्रं शब्दो वेद इत्यनर्थान्तराणि । अत्र शब्द शब्दः शब्दशाब्दयोरविशिष्टः शास्त्रापरपर्यायो भिन्न एव, 'आप्तोपदेशः शब्दः' शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' इत्येवमादिषु सूत्रजातेषु शास्त्रतात्पर्येणैव भूयसा शब्दशब्दप्रयोगात् । शास्त्रमिति वेद इति चानन्यार्थौ, 'शास्त्रसामर्थ्याच्चे इत्यादिषु वेदतात्पर्येणैव शास्त्रपदप्रयोगात् । 'आयुर्वेदः शाखा, विद्या, सूत्रम्, ज्ञानम्, शास्त्रम्, लक्षणम्, तन्त्रमित्यनर्थान्तरम्' इति चरके (सूत्र ३० अ०) पतञ्जलिना वेदशास्त्रयोः पर्यायवाचित्वेनाम्नानाच्च । अत्रायुरिति शाखादीनां विशेषपरत्वाभिधानाय सर्वशेषवचनम् अन्यथा शाखादिशब्दानामायुर्वेदमात्रपरत्वमपदार्थः प्रसज्जेत । तथा च वेदः शास्त्रं शब्द इत्येवमादयः शब्दाः स्तृतीयप्रमाणाभिप्राया एकार्था–इत्यर्थः सिद्धः । अतएव—

"प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमाणानि" । [गौतमः]

प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता । [मनुः] ।
प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।
एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदात [स्मृतिः] ।

इत्यादीनि स्मृतिवचनानि समञ्जसानि भवन्ति । 'ऋषिवचनं वेदः' इति सुश्रुतोक्तमपि (सु० ४० अ०) न शब्दमात्रस्य वेदत्वमाख्यापयति । वचनशब्दस्य शब्दार्थयोरविशिष्टत्वात् । तस्माद्विज्ञानशब्दैतदुभयसंप्रमुग्धसमष्ट्यात्कोऽयं वेदो न विज्ञानमात्रं न वा शब्दमात्रमिति दिक् ।

परे त्वेवं पश्यन्ति शब्दैकदेशस्य प्रमाणैकदेशस्य विज्ञानैकदेशस्य चेदानीं यावद् वेदत्वमाख्यातम्, तन्नावकल्पते । सर्वविधानामेव शब्दानां सर्वविधानां प्रमाणानां सर्वविधानां वा विज्ञानानां

वेदत्वेनाभ्युपगन्तुं युक्तत्वात्। तथा हि शब्दं तावद व्याख्यास्यामः, नित्यसदर्थमाप्तं वाक्यं वा सदर्थमाप्तं वाक्यं वा नित्यासदर्थमाप्तं वाक्यं वा स्याद्, अथवा द्रष्टुर्वाक्यं वा श्रोतुर्वाक्य वा वा प्रमादतो वाक्यं वा स्याद्, यः कश्चन शब्दः स्यात्सर्वथापि तु शब्दो नाम न जातुचिदप्रमाणं भवितुमर्हति। वह्निना सिञ्चती' त्यादौ यत्रापि योग्यताग्रहो नास्ति, शुकभाषितादौ यत्रापि तात्पर्यग्रहो नास्ति, तत्राप्यविशेषं या वच्छक्यं तावदर्थप्रत्यायने शब्दानां कृत कृत्यत्वात्। यदि नाम तत्र शब्दो नार्थं प्रत्याययेत् तर्हि तदर्थे योग्यताबाधग्रहोऽपि कथं नामोपतिष्ठेत, न हि वह्निना सिञ्चतीत्येतद्वाक्यार्थानवगमे योग्यता सत्त्वासत्त्वसमीक्षा प्रभवति तत्र प्रवर्तितुं जातु। न चैतत्पदार्थोपस्थितिमात्रम्, योग्यताबाधस्य वाक्यार्थे गृहीते तु वाक्यार्थे तावतैव कृतकृत्यः शब्दो न पुनः स्वार्थग्रहणाय विनियुज्यते, 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारालाभात्'। तस्मात्तत्रापि शब्दः स्वार्थं प्रत्याययन् प्रमाणं भवितुमर्हति। यत्तु शब्देन यादृशोऽर्थः प्रत्याय्यते, ततो विरुद्धः प्रत्यक्षादिना प्रमाणान्तरेण तत्रार्थो गम्यते। अत एतत्प्रत्यक्षादिविसंवादात्तत्रास्य शब्दस्य प्रामाण्यमपोद्यते, शब्दप्रमाणापेक्षया प्रत्यक्षप्रमाणप्राबल्यात्। विप्रतिषेधेऽपूर्वप्रमाणापेक्षया परप्रमाणप्राबल्याच्च। दृश्यते हि भ्रमस्थले शुक्तिकाप्रत्यायकोत्तरप्रत्यक्षेण निर्दोषेण सदोषस्य रजतप्रत्यायकस्य पूर्वप्रत्यक्षस्य प्रामाण्यापवाद इति। एतच्च प्रमाणयोः प्राबल्यदौर्बल्यं सार्वजनीनप्रत्ययसिद्धमित्यनपलप्यं भवति। तस्मात्प्रत्यक्षविरुद्धः शब्दोऽप्रमाणमित्याहुः। तदेतद्बालबुद्धिमात्रम्, शब्दव्यापारानन्तरं हि तत्र प्रत्यक्षादिव्यापारः प्रवर्तते, ततश्च बाधग्रहो भवति, ततः शब्दे प्रामाण्यापवादः क्रियते, प्रामाण्यापवादश्च प्रमां न जनयतीति प्रतिपत्तिः। इयं च न प्रत्यक्षादिव्यापारात्प्रागासीत्, आसीच्च तदाप्रमां जनयतीति प्रतिपत्तिः। तत्रैव भवतः प्रतिपत्त्योरेव तु बाध्यबाधकभावः फलत सिद्धो भवति, कालभेदेन प्रतिपत्त्योरेव द्वैविध्यात्। न तु तस्याः प्रमाजनकतायाः शब्दविष्ठायाः, शब्दे कालभेदेन व्यापारद्वयाभावात्। यदा पुनरासीच्छब्दे प्रमाजननव्यापारो न तदा प्रत्यक्षादिविसंवादाधीना प्रतिपत्तता स्थानमलभतेति कः शब्दस्य प्रमाजनन व्यापारमवरुन्ध्यात्? अनवरोधाच्च कृते शब्देन स्वीये निसर्गसिद्धे प्रमाजननव्यापारे यदि पश्चात् परः सहस्रैरपि वचनभारैः कश्चिद्ब्रूयाद् 'नानेन प्रमा जनिता, नानेन प्रमाजनितेति' किमनेन कृतं स्यात्? यथा हि 'नत्र घटोऽस्ति' 'जलेन वृक्षं सिञ्चती'त्यादिरूपं दृष्टराप्तं वाक्यं यथाविधेन व्यापारेण तत्र स्वार्थं प्रत्याययितुं प्रवर्तते, निर्विशेषमिदं 'वह्निना सिञ्चती' त्यादिकमनाप्तं विक्षिप्तवाक्यमपि नूनं तथैव प्रवर्तत इति किं निबन्धनमस्याप्रामाण्यं वक्तुं युज्ये-

तेति विमृश्यताम् । यत्तु कश्चिद् ब्रूयात्—शब्दो नामायं स्वविषय भूतस्यार्थस्य सत्तया योगं प्रत्याययति, न च तत्र सत्तया योगमुपलभामहे, ततोऽसन्तमर्थं प्रत्याययतीति प्रतिपद्यामहे, ततोऽतस्मिंस्तद्बुद्धिं प्रयोजयन् शब्दोऽप्रमाणमस्तीति विज्ञापयाम् इति । तदप्यविचारितरमणीयमेव । सत्तायोगाभावोपलब्धेः प्रमाणान्तरसाध्यायाः प्रतिबन्दित्वस्यानुपदमेव निरस्तत्वात् ॥ १ ॥

किञ्च—प्रत्यक्षमेवेदं प्रमाणं स्वविषयभूतस्यार्थस्य सत्तया योगं प्रत्याययितुं प्रवर्तते, न शब्दोऽपि । शब्दस्तुनामभूतं भवन्तं भविष्यन्तं, सन्तमसन्तं संनिकृष्टं विप्रकृष्टं, चक्षुरादिविषयीकृतं व्यवहितं च सर्वविधमेवामार्थविशेषादैकरूप्येण प्रत्याययितुं कृतव्यापारो भवतीति कथं नामासन्तमर्थं प्रत्यायन्नप्रमाणे भवितुमर्हति ॥ २ ॥

किंच 'भारतवर्षे सुमेरुपर्वतोऽस्ति' इत्येवं प्रयुज्यमानः शब्दः सत्ताविशिष्टस्य मेरोर्भारतवर्षेण सम्बन्धं प्रतिपादयितुं विनियुक्तो दृश्यते, स न तस्मात्स्वार्थात्प्रच्यवते, नाप्यधिकं करोति। अत एवास्य मेरोर्यद्यापि न वर्तते भारतवर्षेण सम्बन्धस्तथाऽपि नायं शब्दोऽपराध्यति । भारतवर्षेण मेरोः सम्बन्धकरणे तस्य विनियोगायोगात् । भिद्यते तु सम्बन्धकरणं च सम्बन्धबोधनं च । तत्र बोधने तावद् । विनियुक्तः शब्दः कृतमकृतं वा सम्बन्धं कृतत्वेनापि शक्नोत्येव बोधयितुम् । स तथा बोधयन् शब्दः स्वार्थादनपेतो न शक्यमप्रमाणी कर्तुम् । तस्मादसन्तमप्यर्थं बोधयन् शब्दःप्रमाणमेवेति शक्यमप्रतिपक्षं समर्थयितुम् ॥ ३ ॥

किं च यथा कामलादिदोषसंयोगात्पीतशङ्ख प्रत्यायकस्यापि चक्षुषः पीतत्वांशमात्रे प्रामाण्यमपोद्यते, न सर्वथैतदप्रमाणमेव चक्षुरिति विश्वासः साधीयान् । एकेनैव व्यापारेण जनितस्यैकस्यविशिष्ट प्रत्ययस्य सर्वथैवाप्रामाण्येऽभ्युपगम्यमाने शङ्खाद्यंशेऽपि प्रमाया अप्रमात्वापत्तेः, न चेष्टापत्तिः प्रतीतिविरोधात्, एवममुष्य शब्दस्यानाप्तोच्चरितत्वरूपदोषसंयोगादतथा भूतार्थप्रत्यायकत्वेऽपि कस्मिंश्चिद्विशेषणांशमात्रे प्रामाण्यमपोद्यते, न तु सर्वथैतद्प्रमाणमेवानाप्तवाक्यमिति विश्वासः साधीयान् । एकस्माद्वाक्यादेकदा प्रयुक्तादेकेनैव व्यापारेण जनितस्यैकस्य विशिष्टप्रत्ययस्य सर्वथैवाप्रामाण्येऽभ्युपगम्यमाने संभवदर्थांशतोऽपि प्रमाया अप्रमात्वापत्तेः, न चेष्टापत्तिः, प्रतीतिविरोधात् । तस्मादेवमंशाप्रामाण्येऽपि विशिष्ट प्रत्ययस्य प्रमात्वं न व्याहन्यते–इति सर्वविधः शब्दः प्रमाणमेवोपपद्यते ॥ ४ ॥

किं च पीतशङ्खप्रत्यये नेदं पीतत्वं नितान्तमविषयम्, प्रत्यायके चक्षुषि तेजसि पित्तसंयोगात्तद्गोचरे पीतगुणोपलम्भस्य वास्तविकत्वात्। नापि वा तत्र पीतगुणस्य शङ्खेन सम्बन्धः प्रत्यायितोऽसदर्थः, पीतगुणकेन तेन तेजसा संबद्धे तस्मिन् शङ्खेऽवश्यमस्य पीतगुणस्योपसंक्रमणात्, तस्मात् सर्वथा पीतशङ्खप्रत्यायनमपीद चक्षुः प्रमाणमेव न त्वंशतोऽपीदमप्रमाणं भवितुमर्हति। प्रत्युत यदि पित्तसंयुक्तं चक्षुरपीतं शङ्खं प्रत्याययेत् तदानीमेवेदमप्रमाणं स्यात्। सतस्तत्र दोषकार्यस्य पीतत्वादेरनवबोधात्। पीतं तु शङ्खं प्रत्याययदिदं भवत्येव पित्तविकारप्रत्ययहेतुत्वादविकलं प्रमाणम्। यदि तु तस्य प्रामाण्यमेवापो-ह्येत तर्हि दोषज्ञानं संशयविपर्ययादिविशेषज्ञानं वा सर्वथैवापलपितं स्यात्, प्रमाणाभावादिति लोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः। तस्मात्सर्वं प्रत्यक्षं प्रमाणमेव, किन्तु नैवंविधेन प्रत्ययेन लोकव्यव-हारः प्रवर्तनीयो दोषसमुचितत्वादित्येवमर्थं प्रतिपादयितुमिवेदमव्यभिचारि प्रत्यक्षंप्रमाणं भवतीति विशेषणेन भगवाननुजग्राह। एवमेवायं मे पुत्र इत्यपुत्रेपुत्रत्वं विदधद्वञ्चकवाक्यं न नितान्तमवि-षयं भवति "यन्मनसा मनुते तद्वाचा वदति" इति श्रुतेः प्रत्यायके शब्देऽपुत्रारोपितपुत्रत्वबुद्धि-संयोगात् तद्गोचरे पुत्रत्वबुद्धेर्वास्तविकत्वात्। यद्यसौ तत्र पुत्रत्वमभावयमानो ब्रूयात् नैव तर्हि स तथा वाक्यं वक्तुमपि शक्नुयात्। अथैवं भावितस्यापि पुत्रत्वस्य तेनापुत्रेण संबन्धः प्रत्यायितो-ऽसदर्थः स्यादित्यपि न भ्रमितव्यम्, पुत्रत्वारोपबुद्ध्या गृहीते व्यक्तिविशेषे प्रत्याय्यमानस्यैतस्य सम्बन्ध स्यावश्योपगन्तव्यत्वात्। तस्मात् पुत्रत्वगुणकप्रत्यायकमिदं वाक्यं प्रमाणमेव न त्वंशतो-ऽप्यप्रमाणं भवितुमर्हति, प्रत्युत यद्यारोपबुद्धिसंयुक्तं वाक्यमनारोपितपुत्रत्वं व्यक्तिविशेषं प्रत्याययेत् तदानीमेवेदमप्रमाणं स्यात्, सतस्तत्रारोपकार्यस्य पुत्रत्वादेरनवबोधनात्। आरोपितपुत्रत्ववन्तं तु प्रत्याययदिदं भवत्येवारोपप्रत्ययहेतुत्वादविकलं प्रमाणम्। यदि तु तस्य प्रामाण्यमेवापोह्येत, तर्हि वञ्चकत्वज्ञानमविज्ञत्व ज्ञानं वा सर्वथैवापलपितं स्यात् प्रमाणाभावादिति लोकव्यवहारोच्छेद-प्रसङ्गः। तस्मात्सर्वः शब्दः प्रमाणमेव, किन्तु नैवंविधेन प्रत्ययेन लोकव्यवहारः प्रवर्तनीयो दोष-समुचितत्वादित्येवमर्थं प्रतिपादयितुमिवेदमाप्तवाक्यं शब्दः प्रमाण भवतीति विशेषणेन भगवाननुज-ग्राह। इत्थं च सति शब्दानाम प्रामाण्यकारणं नोपलभामहे, ततः सर्वविधः शब्दः प्रमाणमे-वेति प्रतिपद्यामहे ॥ ५ ॥

अथवेदमन्यथान्यथा निरूपयितुं पारयामः। अयं मे पुत्रइत्येकमेवेदं वाक्यं पुत्रे पुत्रज्ञानं विदधत् क्वचिदपुत्रेऽपि पुत्रज्ञानं विधत्ते—तत्रैतस्यैकस्यान्यत्र प्रामाण्यमेकत्राप्रामाण्यमिति

द्वैविध्यं नोपपद्यते –प्रमाणस्याप्रमाणत्वासंभवात् । अथवा यत्र क्वचिदस्य प्रामाण्यमनुपगम्यते तात्रतैव तु पर्याप्तं प्रामाण्यमेतस्य शब्दस्य प्रतिपत्त ं पारयामः । न वयंब्रूमो यत् प्रमाणं सर्वत्र प्रमाणं तदेव प्रमाणं स्यादिति, अपि तु यदेकत्रापि क्वचित् प्रमाणं तदपि प्रमाणं शक्यं व्यपदेष्टुमिति पश्यामः । अथवा सर्वश्च शब्दः स्वविषये स्वतः प्रमाणम्, अप्रामाण्यन्तु तस्य परतः प्रतिपद्यते । अयं मे पुत्र इति हि वाक्यं सर्वत्रैव पुत्रे पुत्रज्ञानं जनयत् प्रमाणं भवितुमर्हति, तदेवेदमनाप्तो यद्यपुत्रे प्रयुञ्जीत सोऽयं प्रयोक्तुः प्रयोगदोषो भवति न शब्ददोषः अस्ति यदि पुत्रे प्रयुक्तः अस्ति वा यद्यपुत्रे प्रयुक्तः सर्वत्रायं शब्दः पुनरेकरूपेणार्थमभिधत्ते, तस्मादयं सर्वविध एव शब्दः स्वतः प्रमाणमिति मन्यामहे ॥ ६ ॥

यत्तु कश्चिद् ब्रूयात्—सर्वविधानामेव शब्दानामविशेषेण प्रामाण्यऽभ्युपगम्युमाने लोकविरोधः प्रसज्जते । लोके तावदनृतव्याघातपुनरुक्तदोषवत्सु शब्देषु श्रूयमाणेष्वपि न प्रेक्षापूर्णकारिणः प्रवृत्तिर्दृश्यते । तस्मादप्रामाण्यमेवंविधानां शब्दानां तर्कयाम इति । तत्तुच्छम् । शब्दप्रमाणोपजनितशब्दाप्रमानन्तरं ततः प्रागेव वा प्रमाणान्तरगृहीतानामनृतादिदोषाणां लोकप्रवृत्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वे संभवत्यपि शब्दप्रामाण्य प्रतिबन्धकतायास्तत्रासंभवदुक्तिकत्वात्, कार्योत्पत्तेः प्रागेव हि सर्वत्र प्रतिबन्धकसामग्र्या व्यापारो लभ्यते न कार्योत्पत्तेरुत्तरमापि तेनार्थः । इह तु जनितायां शाब्द्यां प्रमायामुत्तरतोयं गृहीतो दोषः समुपतिष्ठते प्रतिबन्धनाय । स च शाब्दप्रमोत्तरभाविन्यां प्रवृत्तावेव प्रभवेद् व्यापारं लब्धुं न पूर्वसिद्धायां तस्यां शाब्द्यां प्रमायामपीति निपुणं भाव्यम् ॥ ७ ॥

अथवा द्विविधं तावच्छब्दानां प्रामाण्यं भवति । अर्थागतं पारमार्थिकमेकम्, तच्च शब्दानां स्वतः सिद्धं, गृहीतसमयानां तत्र नित्यं च । अथ फलागतं व्यावहारिक मन्यत् तच्च शब्दानां व्यवहारानुरोधात् प्रकल्पितमेवेत्यत एव क्वचित्परतः प्रामाण्यं क्वचिद्वा परतोऽप्रामाण्यमित्युभयथा लोके दृश्यते । तदेतदन्यत्र प्रपञ्चितम् । तथा क्वचिदनृतादिदोषसमवधानेफलागतगौण प्रामाण्याभावेस्वीक्रियमाणेपि न त्वेव तावता शब्दानां स्वतः सिद्धं पारमार्थिकं मुख्यं प्रामाण्यं शक्यं निराकर्तुम् । यथा प्रदीपस्य सुप्रज्वलितस्य स्वतः सिद्धोऽयं नित्यप्रकाशनव्यापारोघटाद्यावरणान्न बहिर्लोके फलोपधायको भवति, न तथापि तस्यार्थागतं वास्तविकं प्रकाशकत्वमेवकेनचिच्छक्यमपवदितुम् । सर्वत्रैकरूपेण तस्य प्रवर्तमानत्वात् । अत एवामुष्मिन् शब्देपि

न्यायो द्रष्टव्यः । फलोपधानप्रतिबन्धकसामग्रीसमवधानेपि शब्दव्यापारस्यानवरुद्धत्वात् । तस्मात् सर्वविध एव शब्दः प्रमाणमेवेति संसिद्धम् । तदित्थमविकलं निराकृतं योग्यताबाधस्थानीयं शब्दाप्रामाण्यम् ॥ ८ ॥

अथ तात्पर्यग्रहाभावस्थानीयं शब्दाप्रामाण्यमप्येवमेव निराकृतं वेदितव्यम् । तथाहि शुकभाषितादौ वक्तृगतायाबुबोधयिषाया अभावो गृह्यमाणः प्रवृत्तिमेव लोकानां प्रतिबध्नाति न शब्दानां प्रमाजनकत्वमपि । शब्दस्तु खलु तद्याप्तभाषितः स्याच्छुकभाषितो वा सर्वत्रैकरूपेण व्यापारं कुर्वन् दृश्यते । तस्यैकत्र प्रामाण्यमन्यत्राप्रामाण्यमिति वैषम्याभ्युपगमो न्यायादपेतः स्यात् । तस्मात्तत्रापि प्रामाण्यमेव हस्तलब्धं भवतीत्यवधेयम् ।

अयंग्रन्थः एतावाने लभ्यते । अतः परमपि क्रोड़पत्राण्यासन् परन्तानि व्यपगतानीति सखेदं निवेद्य विरमामः ।

॥ श्री ॥

—वेदधर्मव्याख्यानम्—

❀ तृतीय भागस्य शुद्धिपत्रम् ❀

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१	३	तात्त्विकमर्थ	तात्त्विकमर्थं
,,	५	मुनयच्च	मुनयश्च
,,	६	बुद्धय	बुद्ध्य
२	८	जगत्तस्वं	जगत्तत्वं
३	२२	नाभ	नाम
,,	२२	यथायय	यथायथ
४	२	वक्त	वक्तृ
,,	३	साहस्त्रीं	साहस्त्रीं
,,	१६	स्वाथतात्पय	स्वार्थतात्पर्य
,,	,,	व	वा
,,	,,	वश्य	वंश्य
५	२	दुख	दुःख
५	५	स्थाव येषान्तु	स्यात् येषान्तु
,,	१०	एतिहासिकल्पित	ऐतिहासिककल्पित
,,	१४	खिन्नाय	खिन्नायां
,,	,,	मुक्खिद	मुदक्खिद
,,	२०	मुदाक्खिद	मुदक्खिद
,,	,,	वीरुद्धा	वीरुद्धा
,,	२३	पदाथ	पदार्थ
,,	,,	दर्शनर्थ	दर्शनार्थ
६	७	सिज्ञासमानस्य	जिज्ञासमानस्य
,,	८	श्रय	अयं
,,	१६	दुख	दुःख
,,	,,	मुक्तै महर्षिभि	मुक्तै महर्षिभि
,,	२२	यद्यु न	यद्यनु
,,	२३	विधाना	विधानां
७	२	कथाञ्चिद्	कथञ्चिद्
,,	३	चातिरिच्येन्	चातिरिच्येरन्
,,	४	माक्कू रोदारोह	माक्कू रोदारोह

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
७	६	दशयितव्या	दर्शयितव्या
,,	१५	संभवात	संभवति
,,	१८	मैथुकनादयो	मैथुनादयो
,,	१६	रसासुङ्मांसभेदो	रसासृङ्मांसभेद
,,	,,	इन्द्रसोभाग्न्या	इन्द्रसोमाग्न्या
,,	२२	समूढ	समूहस्य
,,	,,	ब्रह्मण्ड	ब्रह्माण्ड
,,	२५	विदाङ्कुर्वु न्तु	विदाङ्कुर्वन्तु
८	१०	धिष्ठतानां	धिष्ठितानां
,,	२३	कल्पनति	कल्पनेति
,,	२४	ब्राह्मणा	ब्रह्मणा
९	४	लभ्य	लभ्या
,,	८	समथन	समर्थन
,,	,,	तत्सभ्यग	सम्यग
,,	६	स्वर्शि	स्पर्शि
,,	१३	यदिस्मिन्न	यदस्मिन्न
,,	१४	इश्वरेच्छा	ईश्वरेच्छा
,,	१५	तथैव तथैव	तथैव
,,	१७	केनाचित्पुरुषेण	केनचित्पुरुषेण
,,	२१	तपस्याभानान्	तपस्यमानान्
१०	हैडिंग	पुराणसमीक्ष	पुराणसमीक्षा
१०	१	चवमाद्याः	चैवमाद्याः
,,	४	सेतिहस्सान्	सेतिहासान्
,,	५	लेभिरै	लेभिरे
,,	६	गर्भयन्ति	गमयन्ति
,,	१०	गतनां	गतानां
,,	१२	ममष्टयत्मकान	समष्टयात्मकान
,,	,,	भावादयिंतु	मापादयितुं
,,	१४	कृतकत्ववादः	मकृतकत्ववादः

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
६	१४	भिमु	भिमुं
१०	१६	स्पष्ट	स्पष्टं
,,	२४	मप्यक्षमाणा	मप्यक्षममाणा
,,	२५	सुवर्णादिवश्यं	सुवर्णादिवदवश्यं
११	६	हवियज्ञ	हविर्यज्ञ
,,	,,	तयेव	तयैव
,,	११	ब्रह्मणे	ब्राह्मणे
,,	,,	कवया	कवयः
,,	१३	शुश्रवान	शुश्रुवान्
,,	१५	सिद्धान्त	सिद्धान्तो
,,	१८	दृष्टार्थविषय	दृष्टार्थविषय
,,	२५	प्रोक्तम	प्रोक्तम्
१२	१	ग्रहणार्थ	ग्रहणार्थं
,,	५	सप्रादु:	संप्रादु :
,,	,,	सिपुवदं	सिपुर्वेदं
,,	६	दशितास्त्रयो	दर्शितास्त्रयो
,,	१०	देवेमत्यल्प	देवमत्यल्प
,,	,,	पारंगामिवता	पारंगमिता
,,	१३	प्रवाद:	प्रवादा
,,	,,	प्रयर्तन्ते	प्रवर्तन्ते
,,	,,	यथाकथाचित्	यथाकथांचित्
,,	१४	प्रागलभ्यं	प्रागल्भ्यं
,,	१७	मवन्तो	भवन्तो
,,	१६	सितत्व	सितत्वं
,,	,,	कृतत्व	कृतत्वं
,,	,,	भूतत्व	भूतत्वं
१२	१६	मृग्वङ्गि	भृग्वङ्गि
,,	,,	महर्षिकृतत्वं	महर्षिकृतत्वं
,,	२०	दशिनां	दर्शिनां
,,	२१	धिरादौ	भिरादौ
,,	२४	दर्शादितु	दर्शयितु
१३	३	प्यारिस्पृष्टा	प्यस्पृष्टा
,,	४	वित्ति:	विच्छित्ति:
,,	१०	एवायमर्था	एवायमर्थ
,,	१६	निपित	निपीत

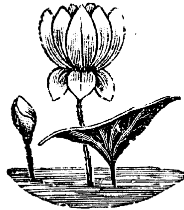
पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१४	३	दृष्यते	दृश्यते
१४	६	मासते	भासते
,,	२१	विषयादीन्यन्त	विषयादीन्यन्त:
१५	३	वा ते,	वा, ते
,,	१८	कथमिद	कथमिदं
,,	२०	ग्रहाण	गृहाण
,,	२१	फलित	फलितं
,,	२२	विषयाप्राव	विषयाणामव
,,	,,	श्र यते	श्रूयते
१६	११	पाख्यग्यु जः	पाख्यग्यजु:
,,	,,	ऋग्येजु:	ऋग्यजु:
,,	१२	पाख्यग्यु जः	पाख्यर्ग्येजु:
,,	१३	त्रीणिमानि	त्रीणीमानि
१६	२२	भबति	भवति
,,	२५	वबस्था	ववस्था
,,	,,	मृतकाया	मृत्काया
१७	२	मुक्तो	युक्तो
,,	७	सर्वामिद	सर्वमिद्
,,	१०	वर्तमानवत	वर्तमानवत्
,,	११	विवत	विवर्त
,,	१३	केषांचद	केषांचिद्
,,	,,	बुद्धे रूदयत	बुद्धे रुदयत्त
,,	१४	निवतते	निवर्तते
,,	१५	तदैवं	तदेवं
,,	२२	जनयत्व	जनयत्वं
,,	२३	भिद्यन्ते	भिद्यते
,,	२४	दृष्टयैव	दृष्ट्यैव
१८	२	त्रिशत:	त्रिंशत:
,,	४	तावं	तावन्
,,	,,	नितराभासेत	नितरामाभासते
,,	१०	विद्यये	विद्येय
,,	१२	विरूद्धो	विरुद्धो
,,	१६	धनन्तो	घनन्तो
,,	१७	महापुरूष	महापुरुष
,,	१८	नियत्न	नित्ययत्न

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१८	,,	पौरूषेयत्वे	पौरुषेयत्वे
,,	२०	पौरूपेयत्वं	पौरुषेयत्व
,,	२१	पौरूषेयत्व	पौरुषेयत्व
,,	२२	प्रोमपौरूषेय	मपौरुषेय
१९	४	विशिष्ट	विशिष्टं
,,	७	सर्वशब्दा	सर्वेशब्दा
,,	१०	सस्कारा	संस्कारा
,,	१४	सर्वावेद	सर्वोवेद
,,	१६	परिव्यापि	परिव्यापी
,,	२४	समोक्षितम्	समीक्षितम्
२०	४	प्राणाविषयं	प्राणविषयं
,,	१०	सवमृक्	सर्वमृक्
,,	१६	किंश्चित	किञ्चित्
,,	१७	पृथ्वी	पृथ्वी
,,	१८	मुक्तत्वात्	मुक्तत्वात्
,,	२०	मुक्तत्वात्	मुक्तवात्
,,	२५	द्यस्थानं	द्यु स्थानं
२१	३	ज तानांम	जातानाम
,,	६	प्रतिपन्नामेकत्र	प्रतिपन्नानामेकत्र
,,	९	होतारं होतारं	होतारं
,,	१०	प्रवतते	प्रवर्तते
,,	१३	प्रवृत्तेऽयं	प्रवृत्तोऽयं
,,	१५	तिहोता	निहोता
,,	१६	स्यात	स्यात्
,,	,,	प्रवृतो	प्रवृत्तो
,,	२१	द्विविघा	द्विविधा
,,	२२	ब्रह्माण्डाभि:	ब्रह्माण्डाभि:
,,	२३	यस्यैतेंऽशाः	यस्यैतेंऽशाः
२२	४	द्य स्थाने	द्यु स्थाने
,,	१२	दाधार	दधार
,,	१५	द्य लोक	द्यु लोक
,,	२१	द्य स्थानां	द्यु स्थानां
२३	१	त्रिविध	त्रिविध
,,	,,	प्रमाण	प्रमाणं
,,	६	स्पष्ट	स्पष्टं
२३	१९	काश्चित्	कश्चित्
,,	२३	वाङ्मय	वाङ्मय
२४	१	वाङ्मय	वाङ्मय
,,	३	भृण्मये	मृण्मये
,,	,,	प्रपञ्चे:	प्रपञ्चे
,,	,,	उपचार	उपचार:
,,	४	द्वविध्यं	द्वै विध्यं
,,	,,	वनपवत	वनपर्वत
,,	६	पक्लृतिपि	पक्लृप्तिरपि
,,	७	इश्वरेच्छा	ईश्वरेच्छा
,,	९	सश्लिष्य	संश्लिष्य
,,	१६	नस्तदिविनाशं	तस्तदविनाशं
,,	१९	भूतजात्पत्ते:	भूतजोत्पत्ते:
,,	२२	सयोगेऽपि	संयोगेऽपि
२५	१	सम्भवन्नापि	सम्भवन्नपि
,,	२	बुद्धिक्षेत्र	बुद्धिक्षेत्रे
,,	४	स्वाभावात्	स्वभवात्
,,	१०	तान्या ।	तान्या-
,,	१५	प्रादुर्भवन्नप्यय	प्रादुर्भवन्नप्ययं
,,	२४	प्रथम	प्रथमं
२६	३	बुद्धि	बुद्धिं
,,	४	श्रतौ	श्रुतौ
,,	८	इनि	इति
,,	१०	दशन	दर्शन
,,	१९	सत्यभेव	सत्यमेव
,,	२०	ब्रते	ब्रूते
,,	२२	वाक्यजात	वाक्यजातं
,,	२३	मत्युच्यते	मित्युच्यते
२७	११	ग्रहणत्	ग्रहणात्
,,	१३	तत्रिबन्धन	तन्निबन्धन
,,	१४	तदित्थ	तदित्थं
,,	१८	वक्तराप्तत्वं	वक्तुराप्तत्वं
,,	२०	वतुत्पद्यते	वुत्पद्यते
,,	२१	तदित्थ	तदित्थं
,,	,,	चाप्रामाण्य	चाप्रामाण्यं

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२८	६	विज्ञानानिबन्धनो	विज्ञाननिबन्धनो
,,	७	परस्मे	परस्मै
,,	,,	त्तापयितु	ज्ञापयितुं
,,	,,	प्रयुङे क्त	प्रयुङ्क्ते
,,	६	शब्द	शब्दं
,,	११	कुरूते	कुरुते
,,	१२	वाकूयोग	वाक् प्रयोगः
,,	१७	सन्धि	सन्धिः
,,	,,	एक	एकः
,,	१८	नानारीयक	नान्तरीयक
,,	२०	एवाज्ञावाप्ते षु	एवासावाप्ते षु
,,	२४	यदिद	यदिदं
,,	२५	द्रष्ट	द्रष्टृ
२६	१	एवंमिद	एवमिद
,,	३	श्रतिः,	श्रुतिः,
,,	४	श्रतिरेकान्ततः	श्रुतिरेकान्ततः
,,	४	प्रत्ययानाश्र	प्रत्ययनाश्र
,,	५	द्रष्ट	द्रष्टृ
,,	६	द्रष्ट्र	द्रष्टृ
,,	८	प्रामाणं	प्रमाणं
,,	६	द्रष्ट्र	द्रष्टृ
,,	११	श्रद्‌ धाति	श्रद्धाति
,,	,,	श्रद्‌ धाति	श्रद्धाति
,,	१३	मानावेयताम्	मानावयेताम्
,,	१४	एव	एवं
,,	,,	ब्र याद	ब्रूयाद्
,,	१६	सर्वस्यपि	सर्वस्यापि
,,	,,	श्रतित्वं	श्रुतित्वं
,,	१८	नार्थद्रष्टर्न	नार्थद्रष्टुर्न
३०	३	भतं	भूतं
,,	४	अतिपत्तिः	प्रतिपत्तिः
,,	५	श्रतयाः	श्रुतयाः
,,	११	पुमर्मन्त्राश्च	पुनर्मन्त्राश्च
,,	१२	श्रतितत्वमेव	श्रतित्वमेव
,,	१३	द्रष्ट्रं	द्रष्टृ
,,	१४	स्मृतित्व	स्मृतित्वं
३०	१६	द्रष्ट्र	द्रष्टृ
,,	१७	प्रवतमानानि	प्रवर्तमानानि
,,	,,	द्रष्ट्र	द्रष्टृ
,,	,,	पत्तयातयोः	पत्त्यातयोः
,,	२१	त	ते
,,	,,	स्मृति	स्मृती
,,	२४	ज्ञानप्रधानाः	ब्राह्मणज्ञानप्रधानाः
,,	,,	ब्राह्मणो	ब्रह्मणो
,,	२५	ज्ञोनैकाद्वय	ज्ञानैकाद्वय
३१	३	स्वतन्त्रता	स्वतन्त्रा
,,	४	इत्थमानयोः	इत्थमनयोः
,,	५	ब्राह्मणमत	ब्राह्मणमतं
,,	१४	निरूपधिकं	निरुपधिकं
,,	१६	अथानाप्तावाक्यं	अथानाप्तवाक्यं
,,	१७	वक्तम्	वक्तुम्
,,	१८	करूण	करुण
,,	१८	समत्से	सभत्से
,,	१६	सामसां	सामासां
,,	२०	चाप्रामाण्य	चाप्रामाण्यं
,,	२४	यथर्थानुभवः	यथार्थानुभवः
,,	२५	योश्च	योश्च
,,	२६	सर्वस्यैकनुभव	सर्वस्यैकानुभव
३२	३	विरुद्धार्थयो	विरुद्धार्थयो
,,	४	भ्रान्तित्वमिवे	भ्रान्तित्वमिव
,,	५	ज्ञानं	ज्ञान
,,	६	मयथार्थमुत्तर	मयथार्थमुत्तरं
,,	८	अथोतरानुभवेन	अथोत्तरानुभवेन
,,	,,	स्वविरूद्धस्य	स्वविरुद्धस्य
,,	१०	विरूद्धो	विरुद्धो
,,	१२	वक्तुम	वक्तुम्
,,	१६	तावान्न्या	तावन्न्याय
,,	१७	तर्कभ्यां	तर्काभ्यां
,,	२१	सिंद्ध	सिद्धं
,,	२२	प्रपाञ्चित	प्रपञ्चितम्
३३	३	श्रद्धानाम्	श्रद्धानाम

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
,,	११	तावन्नयाय:	तावन्याय:
,,	१२	प्रधान्त:	प्रधान:
,,	,,	पुनरागयप्रधानो	पुनरागमप्रधानो
,,	,,	ऽन्नुमान	ऽनुमान
,,	२२	निष्ठयै	निष्ठायै
,,	२४	मेतन्नयायाङ्ग	मेतन्न्यायाङ्ग
,,	२५	तदौपाथिकार्था	तदौपयिकार्थ
३४	१	तत्रेदमिदनी	तत्रेदमिदानीं
,,	६	मित्थर्नान्तराणि	मित्यनर्थान्तराणि
,,	१०	इत्यादिषु	–त्यादिषु
,,	१३	शब्दा	शब्दा: -
,,	१६	वेदात	वेदता
३५	३	वाप्रमाद्यतो	प्रमाद्यतो
,,	६	बह्निना	वह्निना
,,	७	उपास्थिति	उपस्थिति
,,	१२	षेधेश्पूर्व	षेधेपूव
,,	१३	प्रमाण्यापवाद	प्रामाण्यापवाद
,,	१४	विरूद्ध:	विरुद्ध:
,,	१५	प्रत्यत्तदिव्यापार:	प्रत्यक्षादिव्यापार:
,,	१६	शब्दाविष्ठाया:	शब्दनिष्ठाया:
,,	२०	विसवादाधीना	विसंवादाधीना
३५	२३	द्रष्टराप्त	द्रष्टुराप्त
३६	३	विज्ञापयाम्	विज्ञापयाम

पृष्ठ	पंक्ति	शुद्ध	अशुद्ध
,,	७	मेवामर्थ	मेवार्थ
,,	८	प्रत्यायन्न	प्रत्याययन्न
,,	,,	प्रमाणे	प्रमाणं
,,	६	सुमेरुपवतो	सुमेरुपर्वतो
,,	११	मेरोर्यद्यापि	मेरोर्यद्यपि
३७	४	प्रत्यायनमपीद	प्रत्याययनमपीदं
,,	५	चक्षुरपीतं	चक्षुरपीत
,,	,,	शङ्क	शङ्कं
,,	६	शङ्क	शङ्कं
,,	७	प्रत्याययदिंद	प्रत्याययादिंद
,,	,,	प्रामाण्येमयावापो	प्रामाण्यमेवापो
,,	१५	सदर्थ:	ऽसदर्थ:
,,	१६	सम्वन्ध स्याव	सम्वन्धस्याव
,,	२२	प्रमांण	प्रमाणं
३८	१	प्रमाण्यनुपगम्यते	प्रमाण्यमुपगम्यते
,,	४	आप्रामाण्य	अप्रामाण्यं
,,	६	प्रामाण्य	प्रामाण्य
	,,	गम्युमाने	गम्यमाने
,,	११	मेवविधानां	मेवंविधानां
,,	१४	रुत्तरमापि	रुत्तरमपि
३६	६	तद्याप्त	यद्याप्त
,,	७	म्युपगमो	भ्युपगमो
,,	६	एतावाने लभ्यते	एतावाने व लभ्यते

॥ श्रीः ॥

* वेदधर्मव्याख्यानम् *

वैदिकवैभवम् ।

निबन्धा-विद्यावाचस्पति श्रीमधुसूदनशर्म्मा मैथिलः जयपुरराजपण्डितः ।

(वेदभाषा)

वाचं देवा उपजीवन्ति विश्वे वाचं गन्धर्वाः पशवो मनुष्याः ।
वाचीमा विश्वा भुवनान्यर्पिता सा नो हवं जुषतामिन्द्रपत्नी ॥ १ ॥

वागक्षरं प्रथमजा ऋतस्य वेदानां माताऽमृतस्य नाभिः ।
सा नो जुषाणोपयज्ञमागादवन्ती देवी सुहवा मे अस्तु ॥ २ ॥

अयि विद्वज्जनमहाभागाः—

अद्य खलु देवभाषासाहित्यसम्बन्धिनीं कथामभिलक्ष्यैवात्मीयदत्ततानक्षुण्णमभिरक्षितुमिवाध्यक्षतायामस्यादक्षेश्वरस्येहोत्तरापथे मायाक्षेत्रे भगवन्तस्तत्र भवन्तः सर्वे नाना दिग्देशाभिनिवेशेभ्यः साभिनिवेशमभ्यागत्य सभ्या अदभ्या बुभूषन्तः सुशोभन्ते । स्थाने चैतत्कृतं सुकृतं कृतकृत्यम्मन्या वयं मन्यामहो यतोहि पुण्ययुगेऽप्येतां पथ्यास्वस्तिपदोपेतां दैवीं भाषां शिक्षितुमिहोत्तरापथ एवागच्छन्ति स्मेति वेदशास्त्रादवगच्छामः ॥ आम्नायते हि कौषीतकीयानां श्रुतौ—"अथब्रवीत् पथ्यास्वस्तिः—अहमेकां दिशं प्रज्ञास्यामीति । सोदीचीं दिशं प्राजानात् । वाग् वै पथ्यास्वस्तिः । तस्मादुदीच्यां दिशि प्रज्ञाततरा वागुद्यते । उदञ्च उ एव यन्ति वाचं शिक्षितुम् । यो वा तत आगच्छति तस्य वा शुश्रूषन्ते । इति ह स्माह—एषा हि वाचो दिक् प्रज्ञाता"—इति । तदेते वैदिक वैदिकसनातनधर्मानुयायिनो वयमपीदानीं तस्या निखिलविज्ञानमार्ग प्रकाशिकाया वैदिक्या देवभाषाया अभ्युदयेनैवात्मनोऽभ्युदये हृदयेन विश्वस्ता हृदयस्येन विश्वमहेश्वरेण प्रेरिताः सन्तस्तस्मिन्नेवोत्तरापथे मनोरथेन समागम्य संभूय च प्रवर्तमाना अञ्जसैवास्यां सिद्धिं गमिष्याम इति न नास्ति नोऽयं भूयायानन्दः ॥

अथेह केचिदाशङ्कन्ते निरातङ्कं धीरङ्काः—इह खलु पुरायुगीयानां वाचं शिक्षितुमुत्तरां दिशमनुधावतां प्रवृत्त्यैवानुमीयते किल-तदात्वेप्येषा दैवी भाषा नूनमासीदेव देवपदप्रसिद्धानामनूचानानां विदुषां वैज्ञानिकी भाषा शास्त्रानुगतैव न त्वेवैषा तदात्वेऽपि लोकभाषाऽऽसीदिति ॥ इतरथा मातृभाषाशिक्षणार्थं दूरदेशान्तरानुधावनं श्रूयमाणमसंबद्धं स्यादिति ॥ तान् प्रतिब्रूमः । न खलु भाषाव्यवहृतानां नामाख्यातादिपदानामर्थविज्ञानमात्रेणैव भाषाभिज्ञानमभिज्ञा अनुमोदन्ते । सन्ति हि भाषासाहित्यविज्ञानाय भूयांसि तस्या रहस्यानि वेदितव्यानि । तान्यविज्ञाय भाषामात्राभिज्ञा अप्यनभिज्ञा एव तत्र विज्ञायन्ते । उच्यमानमप्यर्थं हृदयेन यथावदिव ते नावबुध्यन्ते । अवबुध्यमाना अपि केचन यथाजाता यथावगतमर्थं परस्मै प्रत्याययितुं न पारयन्ते । भवन्ति च केषाञ्चिद्भाषणानि हृदयविदूषणानि, तान्येव पुनरन्येषां विदुषां शुश्रुवुषां हृदयग्राहकाणि हृदयाकर्षणानि च दृश्यन्ते । अथ केषांचिद्बहुलशब्दाडम्बराणि स्वल्पार्थसाराणि, परेषां पुनः परिमितोपयुक्तानि बहुलार्थगभीराणि । तानेतान् सर्वानेव साहित्यसम्बन्धिनो विशेषभावानाकलय्य यथायथमुपदर्शयन्तिस्म दूरदर्शिनो मन्त्रद्रष्टारः । यथा—

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ॥
अत्रा सखायःसख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताऽधि वाचि ॥ १ ॥
उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्नशृणोत्येनाम् ॥
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्ये उशती सुवासाः ॥ २ ॥
उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ॥
अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥ ३ ॥
यस्तित्याज सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति ॥
यदीं शृणोत्यलकं शृणोति न हि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम् ॥ ४ ॥
अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः ॥
आदघ्नास उपकक्षास उत्वे ह्रदा इव स्नात्वा उत्वे ददृश्रे ॥ ५ ॥

इह मन्त्रवाक्ये सखिपदेनालङ्कारसंपन्नाया वाचो व्यवहारे निष्णाताः भाषासाहित्यविदो विद्वांसो विवक्षिताः, सख्यपदेन च साहित्यमिति वयं प्रतीमः ॥ अन्येऽप्येवंविधाः कतिचये मन्त्रा उपलभ्यन्ते ततो विज्ञायते मातृभाषाया अप्यनपेक्ष्य

शिक्षां विचक्षणं दाक्षिण्यं साधारण्येन सर्वेषां तदात्वेऽपि नासीदिति भाषासाहित्य-पाटवं संपादयितुमेवासीत् पुरायुगीयानामुत्तरापथे यातायातम् । एतदर्थमेव चायर-स्माकमप्युत्तरापथे प्रथमः संभूय समारम्भ इति सफलयिष्यत्येव भगवानशेषजगदा-धारः सर्वशक्तिमान् परमेश्वरो नः सकलां प्रत्याशाम् ॥

अत्र प्रत्यवतिष्ठन्ते । श्रुतिष्वेव तावदसकृद्वारं श्रूयते पुरायुगीयानां भाषाभेदो दैवी चान्या, मानुषी चान्येति । तथाहि दीक्षितव्रतविधावाम्नायते-"अथ परिह्वालं वाचं वदति, न मानुषीं प्रसृतामिति-" अतएव यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः । ते याज्ञे कर्मणि यद्वानस्तद्वान इति संस्कृतामेव वाचमूचिरे. न तु जर्वाणस्त-र्वाण इत्यसंस्कृताम् ॥ तस्या मानुषीत्वात् ॥०॥ किञ्च कृष्णाजिनग्रहणस्य 'शर्म्मासि'-इति मन्त्रस्य ब्राह्मणे श्रूयते-"चर्म्म वा एतत् कृष्णस्य । तदस्य तन्मानुषम् । शर्म्म देवत्रा । तस्मादाह-'शर्म्मासी'-ति ॥ एतेनेह शर्म्मेति दैवभाषाशब्दश्चर्म्मेति मानुष-भाषाशब्द इति भाषाभेद उक्तो भवति ॥०॥ अन्यत्रापि श्रूयते "वाचो वा एषा व्यावृत्ति-र्दैव्यै च मानुष्यैच-यद्धिंकारः । स यद्धिंकृत्य प्रतिपद्यते, वाचमेव तद्व्यावर्तयति-दैवीं च मानुषीं चेति । अत्राह भाष्यकारः । दैव्यां वाचि हिंकारः प्रयुज्यते न तु मानुष्याम् । तदेतद्धिंकारस्य व्यावर्तकत्वम्- इति ॥ एवमादिभिः श्रुतिभिः स्पष्टं पुरायुगे भाषाद्वयसत्तोपगम्यते ॥ तत्र लोकव्यवहारोपनीताया मातृभाषाया एव मानुषीत्वेनोपचारसंभवात् तद्व्यतिरिकेण गृहीताया अस्या देवभाषायाः संस्कृतभाषापरनाम्न्याः शास्त्रभाषात्वमर्थादापन्नं भवति । अन्यथा द्वयोर्लोकभाषात्वा-विशेषान्मानुषीतः पार्थक्यकरणं देवभाषाया असमञ्जसं स्यादिति ॥०॥

अत्रेदं प्रतिवदामः । इह तावद्देवभाषाशब्देन संस्कृतभाषाशब्देन च तिस्रो भाषा लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते-या तावन्मन्त्राणां ग्रन्थेषु, या ब्राह्मणानां ग्रन्थेषु, या च सूत्रादीनां ग्रन्थेषु । युक्तं चैतत् । देवसम्बन्धस्य संस्कारयोगस्य च तासु तिसृष्वपि भाषास्वविशेषेण दृश्यमानत्वात् ॥ कः खलु भाषासु देवतानां सम्बन्ध इति चेदत्रोच्यते । न तावद्देवानामिन्द्राग्निवरुणसोमादीनां सूर्य्यरश्मिस्थानां प्राणविशेषाणां सम्बन्धेन वाचो देवभाषात्वमध्यवसीयते । तेषामनिन्द्रियाणाँ वागाद्यनुपपत्तेः । पञ्चविधा हि देवता रहस्ये व्याख्याताः-ज्योतिष्मत्यो

रोचनावत्यौ मान्त्रवर्णिक्यो मनुष्यदेवताश्चेति ॥ तत्र या मनुष्यदेवतास्तासामिह विवक्षा द्रष्टव्या । तथाहि–आसीत् किल पुण्ययुगे ब्राह्मणानां चातुर्विध्येन विभागो–विप्राश्च, ऋषयश्च, देवाश्च ब्राह्मणाश्चेति । विद्याकर्म्म चैषां विभागे बीजम् । इह हि यज्ञकर्म्मणा दैवेन संस्कारविशेषेणास्य यजमानस्य कश्चिदन्य एवात्मा दैवः संपाद्यते । "दैवो वा अस्य स आत्मा, मानुषोऽयम् । अमृतं वा अस्य तद्रूपं देवरूपम्, मानुषं ह्यस्येदं रूपम् । स यदमूमेवोपदध्यात्-नेमामपशिष्यात्–क्षिप्रे हास्माल्लोकाद् यजमानः प्रेयाद्"-इति द्वियजुरिष्टकोपधानब्राह्मणादिश्रुतिभ्यस्तथावगमात् । त एव दैवेनात्मनाऽभिसम्पन्ना यज्ञकृतामेतां दैवात्मसंपत्तिमभिमन्वते-"सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्म ज्योतिरमृता अभूम । दिवं पृथिव्या अध्यारुहामा विदाम देवान्स्वर्ज्योतिः"–इति । तदित्थं दैवेनात्मना संपन्ना एव ते कृतकृत्या विद्वांसस्तदात्वे 'देवा'–इत्याख्यायन्ते स्म । श्रूयते च "द्वया वै देवाः । देवा अहैव देवाः । अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचाना स्ते मनुष्यदेवाः"–इति । तेषामेषां मनुष्यदेवानां संव्यवहारे या वाक् प्रयुज्यते सा देवभाषा नाम । दृश्यन्ते हि याज्ञेकर्म्मणि यथायथं तासां तिसृणाप्युपयोगाः–मन्त्रैश्च प्रैषैश्च परिकर्मिम्मसमादेशैश्च । तस्मात् तिस्रोऽपि ता देवभाषाः स्युः ॥ एवं तिसृष्वप्यासु वैयाकरणाः पदसमाससन्धिविकारादिनियमा यथायथमनुवर्तन्ते । समाससन्धिविकारनियमेषु च संस्कारशब्दं व्यपदिशन्ति । "स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियम"- इत्येवं प्रतिज्ञाय प्रातिशाख्ये भगवता कात्यायनेन स्वरनियमानां सन्धिसमासनियमानामेव चोपदर्शितत्वात् । एताभ्यस्तिसृभ्योऽतिरिक्तासु तु लोकभाषासु कुत्रापि सन्धिनियमाः समासनियमा वा विशिष्य नोपलभ्यन्ते । तस्मादेता एव तिस्रो भाषाः संस्कारयोगात् संस्कृताः स्युः ॥

नन्वेवंतर्हि देवभाषात्वेन संस्कृतभाषात्वेन चासां तिसृणामप्यैक धर्म्ये सिद्धे, किं निबन्धनं भाषात्रित्वमुपचर्य्यते–इति चेत् तत्रोच्यते । मन्त्रभाषाब्राह्मणभाषयोर्भेदस्यातिसूक्ष्मतया दुरुपपादत्वेऽपि तृतीयायाः सूत्रभाषाया स्ताभ्यां भेदः स्पष्टमुपलभ्यतेनामभेदाद् उच्चारभेदात्, शब्दभेदात विभक्त्यादिभेदात्, मातृकाभेदात्, उच्चारणभेदाच्च ॥ तत्र तावत् पाणिनिश्छन्दःशब्देन प्रथमाद्वितीये, भाषाशब्देन तृतीयां व्यपदिशति ।

यास्कस्तु निरुक्तकारोऽध्याय इति प्रथमाद्वितीये आह ॥ १ ॥ अथोपचारो भिद्यते । द्वितीयायां वाक्यारम्भपदं वै पदोत्तरं प्रयुज्यते । न त्वेवं तृतीयायाम् ॥ "सं नो देवो वसुभिरग्निः सं सोमस्तनुभी रुद्रियाभिः ॥ समिन्द्रो मरुद्भिर्यज्ञियैः समादित्यैर्नो वरुणो अजिज्ञपत्'-इति मन्त्रे 'समजिज्ञपद्'-इत्यस्य सोपसर्गाख्यातपदस्यावृत्तिविवक्षायामादिभूतस्योपसर्गमात्रस्यावृत्तिः क्रियते । न त्वेवं तृतीयायामुपचार इष्यते ॥ २ ॥ शब्दाश्च भिद्यन्ते शुवुकं छुवुकमिति प्रथमाद्वितीययोः, चिवुकमिति तृतीयायाम् ॥ शतद्रुस्तृतीयायाम् । शुतुद्रिरन्ययोः ॥ वगला तृतीयायां वलगेत्यन्ययोः ॥ एवं सब्दमहः, सगरा रात्रिः, यव्या मासाः, सुमेकःसंवत्सरः—इत्येतेषु सब्दादयः प्रथमाशब्दास्तृतीयायां प्रयुज्यन्ते ॥ ३ ॥ अथ विभक्तिषु सूत्रभाषायां तु चत्वारि-देवः, देवो, देवाः, देवासः-इति ॥ हरी भानू इतिवदकारान्तेषु 'देवा' इत्येव द्विवचनमिष्यते न त्वेवं तृतीयायाम् ॥ आदिति पञ्चमीविभक्तिर्मन्त्र एवोत्तरं प्रयुज्यते तृतीयायाम् । अन्यत्र तु पृथगपि । यथा-आद् रात्रीवासस्तनुते सिमस्मै" इत्यादिषु ॥ आख्यातपदान्यपि 'सस्ति चाकशीतीत्यादीनि प्रथमायां प्रयुज्यन्ते न तृतीयायाम् ॥ भवति, भवात्, भविषत्, भविषात्, इत्यादयो लेट्प्रयोगा न तृतीयायाम् उपसर्गा इह प्रथमायां च स्वातन्त्र्येण प्रयुक्ता विभक्त्याऽपि युज्यन्ते-अतीनि कर्म्माणीत्यतिशब्दः । प्रतिप्रतीनि करोति, इन्द्रो वै सर्वान् देवान् प्रतिप्रतिरिति च प्रतिशब्द ॥ न त्वेवं तृतीयायाम् ॥ निरुक्ते यास्क आह—नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम्, उभयमन्वध्यायं-प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपचारः उपमार्थीय उपरिष्टादुपचारः—इति ॥ ४ ॥ अथ वर्णमातृकाऽपि प्रथमायाश्चतुःषष्टिवर्णा निर्दिश्यन्ते पञ्चाशद्वर्णा तु तृतीयायाः । दुस्पृष्टयमादीनां प्रथमावर्णानामत्र भाषायामप्रयोयात् ॥ ५ ॥ अथोच्चारणं प्रथमाया यथायथमुदात्तादिभिरेव स्वरैर्नियम्यते तृतीयायास्तु कामचारेण ॥ ६ ॥ दिग्दर्शनमेतत् । प्रत्यक्षं तु वेदग्रन्थानाकलयतां संस्कृतविद्यानिष्णातानीपदे पदेऽयमुपतिष्ठते भाषाभेदो वैलक्षण्योपपादकैर्बहुभिरन्यान्यप्रकारैः ॥

तदित्थं सिद्धे मन्त्रब्राह्मणसूत्रभाषाणां भेदे प्रश्नोयमुपतिष्ठते-किमासां सर्वासामेव देवभाषाणां शास्त्रभाषात्वमास्थाय लोकभाषात्वं प्रत्याख्यायते, उतासामेकस्या एव कस्याश्चित्-इति । यदि सर्वासां, तर्हि का नाम सा चतुर्थी भाषा भविष्यति या मानुषीत्वेन विश्रुता श्रुतिषु । विलुप्ता सेदानीमिति चेद्-एवमपि तस्याः केनचिल्लक्षणेनावशिष्टेन भवितव्यम् । सर्वासां हि भाषाणां प्रकृतिविकृतिभावो धारावाहिकतया प्रवर्तमानो नियत्या सिद्धो लोकेऽनुभूयते । सा यद्येताभ्यस्तिसृभ्योऽतिरिक्ता काचिन्मानुषी भाषा पुण्ययुगेऽभविष्यत्-नूनं तर्हि तद्विकृत्या संपन्ना काचिदन्या भाषेदानीमपि लोके क्वचिद्दृश्यत । न च पश्यामः । तस्मान्नासीन्नूनमन्या मानुषी भाषेति मन्यामहे ॥ १ ॥ अपिच शर्म्मेति दैव्यां चर्म्मेति मानुष्याम् ॥ नेत्युपमार्थीयो दैव्यां प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम्—इत्यादिभिः

प्रदर्शितैर्निदर्शनैरासामेवान्योन्यभेदो विवक्षितो दृश्यते । तस्मान्नासीन्नूनमन्या मानुषी भाषेति मन्यामहे ॥ २ ॥ अपि च प्रचलितलोकभाषातिरिक्तायां भाषायां शास्त्रनिर्म्माणमेव नोपपद्यते । शास्त्रनिर्म्माणस्य लोकोपकारार्थतया लोकप्रत्ययवहभाषयैव निर्म्मातुमौचित्यात् । न चाद्यत्वे इव तदात्वेपि शास्त्रिकुलप्रणीतायाः शास्त्रमात्रप्रतिष्ठिताया अस्याः संस्कृतभाषयाः प्रत्युतत्पन्नमात्राया अर्थग्रहणे पुरायुगीयाः साधारणविद्वांसो वा क्षमतामापन्नाः संभाव्यन्ते । न वा प्रचलितभाषायां सत्यामपि तामुपेक्ष्य वृथैव नवभाषानिर्म्माणे प्राचामध्यवसायः संभाव्यते । तस्मान्नासीदेताभ्योऽतिरिक्ता काचिनन्मानुषी भाषेति युक्तमुत्पश्यामः ॥ ३ ॥ अपि च कस्मिंश्चिदपि देशे आबालवृद्धमापामरमाविद्वत्कुलं सत्रा सर्वलोकानां सर्वव्यवहारविषयतया प्रचरिताया एव मातृभाषाया भाषात्वं संभाव्यते । अत्र देशे देशान्तरे वा वर्तमानकाले कालान्तरे वा सर्वथापि लोके व्यवहारपथमप्राप्तायास्तु कस्याश्चिदपि वाचो भाषात्वे दृष्टान्तं नोपलभामहे । तस्मादासां देवभाषाणां लोकभाषात्वं नासीदिति न प्रतिपद्यामहे । न वा देवभाषातिरिक्ताया मानुष्यः कस्याश्चिद्भाषायास्तदात्वे सत्तासीदिति श्रद्धामानयामहे ॥ तथा चासीदासामेव तिसृणामेकस्या देवभाषत्वमन्यस्या मानुषीत्वमिति सुनिभृतं प्रत्येतव्यम् ॥

तत्र कस्या दैवीत्वं कस्या वा मानुषीत्वमित्यत्र वयं ब्रूमः । श्रुतिपठिताभ्यां दैवीमानुषीशब्दाभ्यां मन्त्रभाषा–ब्राह्मणभाषयोर्विवक्षाऽस्तीति प्रतिजानीमः ॥ मन्त्रविधानामृग्यजुःसाम्नां दैवपदार्थताया वक्ष्यमाणतया तत्सम्बन्धेन मन्त्रभाषाया एव दैवीत्वोपपत्तेः । अथा ऋत्विग्व्यपदेशमलब्धायास्तु प्रचलिताया ब्राह्मणभाषाया मानुषीत्वं युज्यते वक्तुम् । तथा च श्रूयते चयनश्रुतौ—"तस्य वा एतस्याग्ने–र्वागेवोपनिषत् वाचा हि चीयते—ऋचा यजुषा साम्नेति तु दैव्या । अथ यन्मानुष्या वाचाऽऽह–'इतीदं कुरुतेदं कुरुते त'–तदुह तया चीयते । सावा एषा वाक् त्रेधा विहिता ऋचो यजूंषि सामानि । तेनाग्निस्त्रेधा विहितः"–इति ॥ इह हि दैव्या च मानुष्या च वाचा चयनं निदर्शयन्ती श्रुतिः स्पष्टमेव ऋग्यजुःसामात्मिकायो मन्त्रभाषाया दैवीत्वमितरस्याश्च तदात्वे लोक प्रचरिताया ऋत्विजां ब्राह्मणानां व्यवहारिक्या मातृभाषाया मानुषीत्वं व्याकरोति ॥ मानुषी ब्राह्मणभाषैव स्यात् । तथाहि'–अग्नेस्तमूरसि वाचो विसर्जनमिति मन्त्रब्राह्मणे श्रूयते । "यां वा अमूं हविर्ग्रहीष्यन् वाचं यच्छति–अत्र वै तां विसृजते । स यदिदं पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत् । तत्रो वैष्णवीमृचं वा यजुर्वा जपेत् । तस्यो हैषाप्रायश्चितिः"–इति । इह हि प्रणीता प्रणयनादूर्ध्वमाहविष्कृदुद्वादनान्मानुष्या वाचा भाषणं प्रतिषिध्यते । कामं तु ऋचो यजूंषि प्रयुज्यन्ते । ततो हविष्करण-

काले जायामन्यं वा हविष्कृतमाह्वयति । तत्र 'हविष्कृदेहि'—इति मानुषीं वाचमुक्त्वा तदूर्ध्वं यथेच्छं मानुष्या व्याहरति ॥ हविष्कृदेहि-इति च ब्राह्मणभाषा भवति । तथा च श्रूयते "तानि वा एतानि चत्वारि वाचः—एहीति ब्राह्मणस्य । आगहि आद्रवेति वैश्यस्य च राजन्यबन्धोश्च । आधावेति शूद्रस्य । स यदेव ब्राह्मणस्य, तदाह"–इत्यादिना ब्राह्मणभाषाया एव मानुषीत्वेन निरूपितत्वात् ॥

नन्वेवं तर्हि ब्राह्मणभाषासूत्रभाषयोर्देवभाषात्वं न स्यात्–इति चेदिष्टापत्तिः ॥ मन्त्रभाषातिरिक्तासु भाषासु देवसम्बन्धाभावेन देवभाषात्वव्यवहारस्यानौचित्यात् ॥ ननु चोक्तं तिसृष्वपि तासु भाषासु मनुष्यदेवानां संव्यवहारसंबन्धोऽस्तीति चेत्-सत्यमुक्तम् न खलु मनुष्यदेवानां संव्यवहारसंबन्धेन देवभाषात्वमध्यवस्यामः । तथात्वे ब्राह्मण-सूत्रभाषयोरपि देवभाषात्वापत्तेः । श्रुतिविरुद्धं तु तयोर्देवभाषात्वम् । तस्मादिह देवानामिन्द्राग्निवरुणसोमानां प्राणविशेषाणां सूर्य्यरश्मिप्रतिपन्नानां सम्बन्धेन च वाचो देवभाषात्वमास्थेयम् । दैवसंस्कारयोगादेव तस्याः संस्कृतभाषात्वं च ॥ अथ कः खलु भाषाविशेषे प्राणदेवतानां संबन्ध इतिचेत् देवसम्बन्धिनां प्राणविशेषाणांमृग्यजुसाम्नां दिव्यवाग्विधानामिह मनुष्यवाग्विधाभिर्य्यः संबन्धस्तमिह देवतासम्बन्धमध्यवस्यामः ॥ ननु ऋग्यजुः सामयोगाद्दैवीत्वेऽभ्युपगम्यमानोऽपि तासां तिसृणां दैवभाषात्वमनिवार्य्यं प्रसज्येत । तेषामृग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था, गीतिषु सामाख्या, शेषे यजुः शब्द ।" इत्येवमाचक्षाणैः जैमिन्यादिभिः पद्यगद्यगेयेषु ऋग्यजुःसामपादानां व्युत्पादितत्वात् तासां पद्यादिविधानां मन्त्रभाषावद् ब्राह्मणसूत्रभाषयोरपि निसर्गसिद्धेः इति चेन्नैतदस्ति । जैमिन्यादिस्मरणस्य प्रतीकप्रदर्शनमात्रपरत्वात् । अन्यथा पद्यगद्यगेयमात्राणामृगादित्वेऽभ्युपगम्यमाने रघुवंशादिश्लोकानां बृहत्कथादिगद्यानां रागरागिन्युदाहरणगीतीनां चर्क्त्वंयजुष्ट्वं सामत्वं वा प्रसज्येत ॥ 'इनोदंकुरुत'–इत्येवमादिरूपायाः प्रश्लिष्टपठिताया वाचोऽपि यजुष्टवापत्तौ ऋग्यजुःसामातिरिक्तत्वेनाभिप्रेतायास्तस्या मानुषीत्वाख्यामपि श्रुतौ व्याकुप्येत ॥ तस्मान्न पद्यत्वादिमात्रमृगादित्वमास्थेयम् ॥

किं तर्हि तासामृगादीनां लक्षणमितिचेद्–अत्र ब्रूमः । महोक्थलक्षणैरन्ताभाविताः प्रणीतानां सायतनपृथ्वीदेवताच्छन्दः समभावितच्छन्दः समभावितच्छन्दोभिः कृतपरिच्छेदानां वाचामृक्त्वम् । महाव्रतलक्षणैस्तथाकृतानां वाचां सामत्वम् । अग्निलक्षणैस्तु प्रणीतानामनायतनान्तरिक्षदेवतावदच्छन्दस्कृतानां वाचां यजुष्ट्वमिति ॥ "त्रयो ह वै समुद्राः–अग्निर्यजुषाम् । महाव्रतं साम्नाम् । महदुक्थमृचाम् " इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ यद्यपि श्रुत्यन्तरे—ऋचो यजूंषि सामानि च महोक्थेष्वेवान्त-

भोव्यन्ते—"स वा एष वाचः परमो विकारोयदेतन्महदुक्थम्। तदेतत्पञ्चविधम्—मितममितं स्वरः सत्यानृते—इति। ऋग्गाथाकुम्ब्या—तन्मितम्। यजुर्निगदो वृथावाक्-तदमितम्। सामाथो यः कश्च गेष्णः सस्वरः ओमिति सत्यम्-" इति ॥ तथापि यावन्मितं तस्यैवेह महोक्थपदेन विवक्षा द्रष्टव्या। यजुरादीनामग्न्यादिहृदैः पृथक्त्वेनेह विवक्षितत्वात् इति बोध्यम् ॥

अयमत्राभिसन्धिः। ऋगादीनामतिनिगूढपदार्थतया तद्विज्ञानान्यथानुपपत्तेस्तद्विज्ञानोपायभूता वैदिकाः केचन पदार्था आदौ प्रतिनिर्दिश्यन्ते ॥१०॥ अस्ति हि सर्वेषामेषां प्रथमोपादानभूतः कश्चिदेकः पदार्थः पुरुषोनाम। "पुरुष एवेदंसर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्"— इत्यादि श्रुत्या सर्वस्यास्य जगतः पुरुषतादात्म्येनैव गृहीतत्वात्। स ब्रह्मकर्म्मोभयात्मकः। ब्रह्म ज्ञानम्। कर्म्म क्रिया। एकेनान्यदविनाभूतं पुरुषरूपं भवति। तेन कर्म्मविशिष्टस्य ब्रह्मणः कर्म्मत्वमिति सर्वाणीमानि कर्म्माणि। ब्रह्मविशिष्टस्य च कर्म्मणो ब्रह्मत्वमिति सर्वं खल्विदं ब्रह्म। यत्त्वौपनिषदाःसजातीयविजातीयस्वगतभेदत्रयशून्यमिहाद्वैतमातिष्ठन्ते तदिदं सत्तैकत्वमापेक्षं द्रष्टव्यम्। सत्ताभेदस्यैव सर्वत्र वस्तुभेदेऽसाधारणकारणत्वात् ॥ तावता न सदेकत्वे कर्म्मप्रतिषेधे वा तेषां पक्षपातः। "ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगद्"–इत्यादिभिः श्रुतिभिरकर्म्मैकत्वस्य कर्म्मबहुत्वस्य च पारमार्थिकतयैवोपदिश्यमानत्वात् ॥ मिथ्यात्वं तु कर्म्मणामेषां परसत्तया सत्तावत्त्वादुपपद्यते न तु सत्तानाश्रयत्वं मिथ्यात्वमिह विवक्ष्यते। तथा च सन्त्येव ब्रह्मैकसत्तया सत्तावन्ति सर्वाणीमानि कर्म्माणि। तेषामेवेदमनुविज्ञानं बहुशाखं वेदशास्त्रम्। तच्चेदं ब्रह्मेत्युच्यते। सर्वेषां कर्म्मणां ब्रह्मतयाऽस्य तद्विज्ञानरूपत्वात्॥ यत्त्वस्य कर्म्मातीतविशुद्धब्रह्मप्रतिपादकत्वाद्ब्रह्मत्वमातिष्ठन्ते केचन शुष्कश्रद्धानाः —तदसत्। तस्य वाङ्मनसागोचरतया निर्विषयत्वात् ॥ संविदन्ति न यं वेदा विष्णुर्वेद न वै विधिः। यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेश्च ॥ स चैष वेदप्रतिपाद्यः कर्म्मविशिष्ट ब्रह्मात्मकः पुरुषः सर्वज्ञो ब्रह्मत्वात् सर्वशक्तिमांश्च कर्म्मत्वात ॥ तत्र ज्ञानसापेक्षः प्रजापतिशब्दः॥ क्रियासापेक्षी यज्ञशब्दः। यज्ञः प्रजापतिरित्येकोऽर्थः। स चानेकरूपो भवति, महतो महीयांश्चाणोरणीयांश्च। तत्र महतो महीयान् परमेश्वरः। तच्छरीरान्तर्गता अन्ये बहवः प्रजापतयो यज्ञाः। तत्र प्येकैकस्यान्ये बहव इत्येवं क्रमेणान्त्या अणोरणीयांसोऽनन्ताः प्रजापतयो यज्ञाः। तस्य चेदमेकैकस्य यज्ञस्य शरीरं पञ्चधा विभज्यते। यः सर्वमध्यो नाभ्यंशः—सोऽन्तरतमः। सोऽनिरुक्तः प्रजापतिर्नाम। यः सर्वान्त्यः पृष्ठांशः—सः परमः। स वषट्कारो नाम। प्रजापतिं च वषट्कारं चान्तरा यज्ञस्य, त्रयो भागाः—प्रथमो मध्यम उत्तमश्चेति। तेष्वेवैतेषु त्रिषु स्थानेषु प्रतिस्थानं प्राणाश्च रय्यश्च

पुरुषाः स्युः। तत्रैताः प्राणजातयश्चतुर्विधा लक्ष्यन्ते–परोरजाश्च आग्नेय्याश्च सौम्याश्च आप्याश्चेति। सर्वाअप्येताः—पञ्चभिर्भक्तिभिःसमानावयवपर्वाणः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धशून्यत्वेन विधारकत्वेन च समानधर्म्माणः, परमेण मध्यमेनावमेन वैकैकेन प्रजापतिना संवत्सरेण समानायतनाः, परमेण वा, पुष्करेण वा दहरेण वाऽऽकाशेन समाना वपनाश्चेष्यन्ते। कर्म्माणि त्वासां प्रभिद्यन्ते। ता अन्यत्र सुविशदमस्माभिरनुव्याख्याताः ॥०॥

तत्राग्नेयप्राणेभ्यस्त्रयस्त्रिंशद्देवा अग्न्यादिविष्णवन्ता विवर्त्तन्ते। श्रूयतेहि–"इतिस्तुतासो असथा रिशादसो येऽस्य त्रयश्चत्रिंशच। मनोर्देवा यज्ञियासः" इति॥ "अग्निर्वैयज्ञस्यावरार्ध्योविष्णुः परार्ध्यः" इति च॥अग्निर्वैदेवानामवमो, विष्णुः परमः, तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः। एते वै यज्ञस्यान्त्ये तन्वौ "यदग्निश्चविष्णुश्च" इति च॥ त एते नित्यमत्रैवसंनिहिताः संस्तब्धास्तिष्ठन्ति नत्वन्यत्र यथेच्छं विचलन्ति। यज्ञशरीरारम्भकत्वाद्–आयज्ञसंस्थं निर्णयात्मकतयावस्थानासंभवात्। तत्रापि चैते प्रति नियतसंनिवेशक्रमा उपनिविश्यन्ते– "बृहस्पतिः पूर्वेषामुत्तमो भवति, इन्द्र उत्तरेषां प्रथमः" इत्यादिश्रुतिभ्यस्तथावगमात्॥ प्रतियज्ञंचैवमेते प्राणाः, प्राणेभ्योदेवाः देवेभ्यो लोका भेदेन द्रष्टव्याः॥ तत्र प्रथमे स्थाने अग्निज्येष्ठा अष्टौ वसवः। स तावानयं पृथ्वीलोकः अग्निर्लोकपतिः। तदूर्ध्वं सोमज्येष्ठा एकादश रुद्राः। स तावानन्तरिक्षलोकः। वायुर्लोकपतिः॥ तदूर्ध्वं वरुणज्येष्ठाद्वादशादित्या विष्णुपरमाःसंनिविशन्ते। स तावानसौद्यु लोकः। आदित्योलोकपतिः॥ इत्थं च यावानयं विष्णुस्तावानेव यज्ञः स्वंरूपं धत्ते। तस्येयं संस्था वषट्कारः॥ त एते सर्वेऽप्यग्न्यादयो विष्णवन्ता देवा एकोऽग्निः। 'अग्निः सर्वा देवताः'—इतिश्रुतेः॥ सोऽयमग्निः प्रजापत्युपक्रान्तो वषट्-कारान्तो विक्रममाणस्त्रीनप्येतान् लोकान् परिव्याप्नोति॥ १॥ एवमेते समानायतनास्त्रिस्थाना ये सौम्याः प्राणाः—तेभ्यस्त्रिस्थानाः पितरो विवर्तन्ते अवमा मध्यमाः परमाश्चेति। "उदीरता-मवर, उत्पराास, उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः"–इत्यादिश्रुतेः॥ सर्वएवैते पितर एकः सोमः। स हि वषट्कारोपक्रान्तः प्रजापपत्यन्तो नित्यमग्नौ हूयमानस्त्रीनप्येनान् लोकान् यथायथमृत्वात्मना परिव्याप्नोति॥ २॥ एवमेभिः समानायतनास्त्रिस्थाना आप्याः प्राणास्तत्रान्तर्भवन्ति। तेभ्यो वेदा ऋग्यजुःसामाख्या महोक्थाग्निममहाव्रतलक्षणाः प्रवर्त्तन्ते॥

एवमेषामाप्याप्राणानां घनः सरस्वानित्युच्यते। इन्द्रश्च स सर्वलोकव्यापी सर्वरसः। आसामेवाप्यप्राणजातीनां याः पञ्च भक्तयः ताः सरस्वत्यः—ता एवापः। ता एवेह वाचो विवक्षिताः। एतत्परत्यैव श्रूयते—सोऽपोसृजत—वाच एव लोकात् वागेवास्य साऽसृज्यत। सेयं सर्वमाप्नोति

यदिदं किञ्च। यदाप्नोत्-तस्मादापः। यदवृणोत्-तस्माद्वा" ॥ इति ॥ अन्यत्रापि श्रूयते अथो वागेवेदं सर्वम्" इति एतामेव नत्यां प्रजापतितादात्म्यसंपन्नां वाचमुपलक्ष्यलक्षणज्ञा विचक्षणाः स्मरन्ति-"अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा। आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः" इति। अनिरुक्ताद्धि प्रजापतेः समन्तादेता वाच उत्सृज्यन्ते नित्याः। आभ्य एवोपादानभूताभ्योद्धयः सर्वमिदमुत्पद्य प्रवर्तते, सर्वेच व्यवहारास्तत एव प्रवर्त्तन्ते। ऋग्यजुःसामात्मिका चेयं वागस्मिन् महती महीयसि यज्ञशरीरे नित्याऽपि तदन्तर्गतेषु यज्ञशरीरेषु प्रतियज्ञं तेन तेन यज्ञेन सहैवान्ये जायन्ते ऋग्यजुःसामविशेषा इतितत्तात्पर्य्येणैवासां जन्यत्वमपि श्रूयते-'तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे। छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत" इत्यादिषु ॥ अतएव नित्यानित्ययज्ञानां प्राधान्याप्राधान्यविवक्षातारतम्यानुरोधेन—वेदानामीश्वरत्वमीश्वरनिश्वसित्वमीश्वरजन्यत्वमृषिजन्यत्वञ्चेति सव विरुद्धमप्यविरुद्धं यथायथमुपपद्यते। ऋचोयजूंषिसामानीतितिस्रो वाग्विधा नित्या यास्ते वाचो नित्या एव स्युरनित्याया आपेक्षिका नित्यानित्याः।

तत्र ऋक्सामे एकस्यैव तत्वस्य संकोचविकाशाभ्यां रूपभेदाद्भिन्नसंस्थाने भवतः यजुस्तु तत्वान्तरम्। तेषु ऋक्सामाभ्यां न किञ्चिज्जन्यते। ते एवाश्रित्य स्थितं पुरुषलक्षणं तु यजुः सर्वमिदं चराचरं जनयति। तथाच श्रूयते-अयं वावयजुर्योयं पवते। एषहि यन्नेवेदं सर्व जनयति। एतं यन्तमिदमनुप्रजायते। तस्माद्वायुरेव यत्। अयमेवाकाशोजूर्यदिदमन्तरिक्षम्। एतं ह्याकाशमनुजवते। तदेतद् यजुर्वायुश्चान्तरिक्षंच। यच्चजूश्च-तस्माद् यजुरेष एवयदेषह्येति। तदेतद्यजुरृक्सामयोः प्रतिष्ठितमृक्सामे वहतः तस्मात् समानैरेवाध्वर्यु ग्रहैः कर्म्म करोति। अन्यान्यन्यानिस्तुतशस्त्राणि भवन्ति" इति ॥ यजुषाऽध्वर्य्युर्ग्रहंगृह्णाति सउभे स्तुतशस्त्रे अनुविभवति उभे स्तुतशस्त्रे अनुव्यश्नुते'' इति च। ऋचा स्तूयतेइति ऋङ्मयं स्तुतम्। साम्ना शस्यते इति साममयं शस्त्रम्।

तेषामेषां वेदानां रस एवोपनिषत्। स च रसो विस्रस्तस्य प्रजापतेः शरीरात् समुत्पन्नाः समन्तात् प्रसृता आपः। एष खलु संवत्सरोनाम प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा विस्रंसते। विस्रस्तस्य रसोऽग्रं गच्छति। तमनुगच्छन्ति सर्वे देवा ऋक्सामाभ्यां यजुषा च। तथा च श्रूयते-"स प्रजाः सृष्ट्वा व्यस्रंसत। प्रजापतेर्विस्रस्तस्याग्रं रसोऽगच्छत्। योऽस्य सोऽग्रं रसोऽगच्छत् महत् तदुक्थमिति ॥ तमस्य तं रसमृक्सामाभ्यामनुयन्ति, यजुः पुरस्तादेति। तं संवत्सरे आप्नुवन्ति। तमध्वर्य्युर्ग्रहेण गृह्णाति। तस्मिन्नुद्गाता महाव्रतेन रसं दधाति। सर्वाणि हैतानि सामानि

यन्महाव्रतम्। तस्मिन् सर्वैः सामभी रसं दधाति॥ तस्मिन् होता महतोक्थेन रसं दधाति। सर्वा हैता ऋचो यन्महदुक्थम्। तदस्मिन् सर्वाभिर्ऋग्भीरसं दधाति ॥ ते यदा स्तुवते, यदानुशंसति अथास्मिन्नेतं वषट्कृते जुहोति। तदेनमेष रसोऽप्येति। न वै महाव्रतमिदं स्तुतं पश्यन्ति नो महदिदमुक्थमिति। अग्निमेव पश्यन्ति। आत्मा ह्यग्निः। तदेनमेते उभे रसो भूत्वा पीत-ऋक् च साम च। तदुभे ऋक्सामे यजुरपीतः"-इति॥ एवमादिभिर्बहुभिरेव श्रौतप्रकरणैः पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानामृग्यजुःसामवेदानामग्निवाय्वादित्यदेवानां परस्परेणान्वा-भक्तत्वेन संस्था लभ्यन्ते। तेन प्राजापत्यरसात्मिकानामासां तिसृणां वाग्विधानामग्निभक्ता ऋचः प्रथमो लोकः, वायुभक्तानि यजूंषि द्वितीयो लोकः, आदित्यभक्तानि सामानि तृतीयो लोकः॥ यत्तु श्रुत्यन्तरे यजुषां प्रथमलोकत्वं, साम्नामन्तरिक्षत्व, मृचां तृतीयलोकत्व-मित्येवं विरोधेन-श्रूयते। यथा-"प्रजापतिरिमान् लोकानैप्सत्। स एतमात्मानमग्निं व्यधत्त, तेनेमं लोकमाप्नोत्। स आत्मानं महाव्रतं व्यधत्त, तेनान्तरिक्षमाप्नोत्। स आत्मानं महदुक्थं व्यधत्त, तेन दिवमाप्नोत्॥ अयं वाव लोक एषोऽग्निः। अन्तरिक्षं महाव्रतम्। द्यौर्महदुक्थम् तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयाद् अग्निं महाव्रतं महदुक्थम्। सह हीमे लोका असृज्यन्त"-इति। तदिदं पृथिवीस्थानां विदुषां पृथिवीप्राजापत्य-मनपेक्ष्य सूर्य्यप्राजापत्यानुदर्शनसापेक्षं द्रष्टव्यम्। स्पष्टं चेह सूर्य्यात्मकप्रजापतिस्थानीयत्वमृगादी-नामाम्नायते-"सा या सा वाग् असौ स आदित्यः। सा वा एषा वाक् त्रेधा विहिता ऋचो यजूंषि सामानि, मण्डलमेवर्चः। अर्चिः सामानि। पुरुषो यजूंषि। यदेतन्मण्डलं तपति-तन्महदुक्थं. ता ऋचः, स ऋचां लोकः॥ अथ यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं, तानि सामानि, स साम्नां लोकः॥ अथ य एतस्मिन्मण्डले पुरुषः सोऽग्निः तानि यजूंषि, स यजुषां लोकः॥ सैषा त्रय्येवविद्या तपति उभयोरेतस्य चार्चिष, एतस्य च पुरुषस्यैतन्मण्डलं प्रतिष्ठा। तस्मान्महदुक्थम्" इति॥

इत्थमेता ऋगादिबोधिकाः काश्चन श्रुतयोऽङ्गुलीनिर्देशमात्रेणेहोपदर्शिताः। न चैताः शक्यन्तेऽस्मिन् क्षुद्रलेखे निरवशेषार्थपरामर्शपुरस्कृतं वैशद्येन व्याख्यातुमतोऽस्मिन् विषये सर्वमर्थं याथातथ्येनाधिजिगांसमाना विद्वांसोऽस्माभिः प्रणीतौ वेदसमीक्षायज्ञमधुसूदनग्रन्थौ सावशेषं पर्य्यालोचयन्त्वितमामित्यनुरुन्ध्मः॥ ०॥

इदमन्यदप्यत्राकलयन्तु। इह हि यज्ञविद्यायां सहस्रं परमा संख्या साहस्रकः प्रजापतिः। सहस्रं सर्वं परिसमाप्यते। अत एवैकाहमारभ्य सहस्रसंवत्सरपरमाः सर्वे यज्ञा विधीयन्ते। यज्ञशरीरे नाम यज्ञप्राणाः सहस्रसंशवो नाम। सहस्रमहानि स्तोमाः॥ १॥ एवं सौम्यप्राणाः सहस्रं

वावो नाम। तत्र त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशच्च वसूनामग्नेः। तावत्य एव रुद्राणां वायोः। तावत्यएवा-दित्यानामादित्यस्य। अवशिष्टा सहस्रतमी प्राजापत्या कामधेनुरित्यन्यत्र तैत्तिरीयकादावाम्नातम्। एवमाप्यप्राणा अप्येते वाङ्मयाः सहस्रं शाखाशब्देनाख्यायन्ते। तत्र नवमीं यावद् ब्रह्मा एकविंशति-यावदृचः। एकशतं यावद्यजूंषि। सहस्रं यावत् सामानीति वेदानां विज्ञानं भवति॥ विस्तरेणा-यमर्थोऽन्यत्र द्रष्टव्यः॥ ०॥ यद्यपि चतुर्विधाः प्राणाः पूर्वं प्रतिज्ञाताः तथापि परोरजसः प्राणस्य ब्रह्मरूपतया दैवतप्राणाभावादिह निरूपणं नापेक्ष्यते इत्यतस्त्रिविधा एव प्राणा इह दृश्यन्ते। तेष्वाग्नेयसौम्याप्यभेदात् त्रिविधेषु प्राणेष्वाप्यानां वाक्छब्देन, आग्नेयानां प्राणशब्देन व्यपदेशा भवन्तीत्यप्याहुः॥ ०॥ तान्येतानि वाक्प्राणमनांसि प्रजापतिशरीरारम्भकद्रव्याणि नित्यमस्मिन् यज्ञशरीरे संनिदधते। नित्यस्याविनाशिनः परमेश्वरस्य महतोमहीयसः प्रजापतेस्तैरेतैर्वाक्प्राणमनोभि-रविनाभूतत्वात्॥ प्रत्येकमेतानि षट्त्रिंशत्सहस्राणि, प्रत्येकञ्चेतराभ्यां नित्यमन्वाभक्तान्याभिरूपकृ-तान्येव यज्ञरूपाणि भवन्ति। प्रत्येकं चैतान्यग्निवाय्वादित्यानां देवानां भक्तिद्रव्यैर्ऋषिच्छन्दः सवनस्तो-मपृष्ठाज्यर्त्तुलोकादिभिः कृतरूपाणि देवभक्तियोगादिव दैवानीष्यन्ते। अतएव चैतानिदेवभक्ति-संपन्नानि यज्ञशरीरस्थानि ऋग्यजुःसामान्येव दैवी वागिति सिद्धम्। इयमेव च संबन्धविशेषात् क्वचिदन्यथापि श्रूयते "तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निः॥ तद्यावत्येव वाक् तावती पृथिवी—तावानयमग्निः॥ पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति। सः वै दैवी वाक्—यथा यद्यदेव वदति तत्तद्भवति इति॥इह हि पृथिवीपदेन सर्वलोकाधारभूता भूमिः परामृश्यते. अग्निपदेन च सर्वा देवताः। न तु प्रथमलोकमात्रे निष्ठा कार्य्या॥

"अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः। अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यहमि-न्द्राग्नी अहमश्विनोभा॥ १॥ मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम्। अमन्तवो मां तउपक्षियन्ति श्रुधिश्रुत श्रद्धिवन्ते वदामि॥ २॥ अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः। यं कामये तन्तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणंतमृषिं तं सुमेधाम्॥ ३॥ अहमेव वात इव प्रवाम्यारभमाणा भुवनानि विश्वा। परोदिवा पर एना पृथिव्यै तावती महिना संबभूव॥ ४॥ इत्यादिभिः सूक्तमन्त्रैरस्या वाचः सर्वलोकव्यापित्वेनैवाख्यातत्वात्॥

तदित्थमस्या एव तावदुपपद्यते वाचो मुख्यं दैवीत्वम्। तस्या एव साधर्म्यसंस्कारेण संस्कृताया मनुष्यदेवानां प्रथमाया भाषाया अपि संपाद्यते दैवीत्वम् तेनैषा संस्कृता दैवभाषा

भवति ॥ अयमत्राभिसन्धिः । यच्च यावच्चेदं क्वचित् किञ्चिद् दृश्यते-प्राकृतं वा कृत्रिमं वा-प्रत्येकं स एकैको यज्ञएवानुवर्तते । पृथ्वी वा सूर्यो वा चन्द्रो वा वृक्षो वा मनुष्यो वा सर्व एव यज्ञात्मनैव जीवनं धत्ते । सर्व एवायं वेद्यामग्नौ सोमाहुत्या स्वं स्वमात्मानं धत्ते । सर्वेषां यज्ञत्वा वशेषादिह यज्ञेनैव यज्ञ इज्यते । बहवो यज्ञा महतो यज्ञस्यान्नं भवन्ति । यज्ञो हि देवानामन्नं श्रूयते । निसर्गेण तायमानोऽयमाध्यात्मिको यज्ञः प्रतिपलमाधिदैविके यज्ञे संसृज्यते । श्रूयते च-"अहरहर्वा एष यज्ञस्तायते, अहरहः संतिष्ठते, अहरहरेनं स्वर्गस्य लोकस्य गत्यै युङ्क्ते, अहरहरनेन स्वर्गं गच्छति"- इति ॥ स एष सर्वोऽयमाधिदैविको वाऽऽधिभौतिको वाऽऽध्यात्मिको वा यज्ञो देवैरेवाग्निवाय्वादिभिः प्रवर्तितत्वाद्देवयज्ञ एवोच्यते तमेतमेवं दैवं यज्ञं याथातथ्येन दृष्ट्वा तत्सादृश्येनैव लोके यज्ञाः प्रवर्त्यन्ते यद्यावदिह जायते यज्ञादेव जायते, तस्माद्यत्कामयामहे यज्ञादेव लप्स्यामहे इति हि याज्ञिकाः पश्यन्ति । "देवा ह वै सत्रमासत-श्रियं गच्छेम, यशःस्याम, अन्नादाः स्यामेति । तथो एवेमे सत्रमासते ये सत्रमासते-श्रियं गच्छेम, यशः स्याम, अन्नादाः स्यामेति" । "कामैर्ह स्म पुरर्षयः सत्रमासते-असौ नः कामः- स नः समृद्धयताम्"-इत्यादिश्रुतिभ्यो यज्ञस्य सर्वकामार्थत्वावगतेः । तत्र चैतस्मिन् लौकिके यज्ञे सर्वा आवृतः सर्वे पदार्थाः सर्वाश्च ता वाचो देवयज्ञानुसारेणैव कल्प्यन्ते । तथा च श्रूयतेदेवानां-वैविधामनुमनुष्याः"- इति । "तद्वा एतत् क्रियते यद्देवा अकुर्वन्" इति च । "नोपदध्यान्ने-दतिरेचयानीति । एतावद्वा एतद्देवा अकुर्वन्" इति च । "यद्देवा अकुर्वंस्तत्करवाणि"—इति च । अपि च श्रूयते—"यद्वै यज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धम्" इति ॥ तथा च यथा दैवे यज्ञे दैवान्येव सर्वाणि यज्ञसाधनानि भवन्ति एवमिहापि लौकिके यज्ञे सर्वाण्येव साधनानि दैवेन संस्कारेण संस्कृत्य संस्कृत्य दैवान्येव संपाद्यन्ते असंस्कृतानामयज्ञियत्वात् । संस्कारेण चायं यजमानो, ब्राह्मणा, अग्नयः, प्रोक्षण्यादि द्रव्याणि च, दैवान्येव भूत्वा देवैर्युज्यन्ते । तत्रैतेषां यज्ञियद्रव्याणां दैवसंस्कारो दैवसंस्कारसंस्कृतया वेदमन्त्रमय्या वाचैव संपाद्यते । वाचस्तु तस्या दैवीत्वमृग्यजुः-सामभिर्वेदशब्दैर्योगात् । स च शब्दयोगो वेदऋगादिभि. साधर्म्यात् । साधर्म्यञ्च ऋषिच्छन्दः सवनादिदेवभक्तियोगात् ॥ तत्र यथाऽस्या ऋषिच्छन्दःसवनादिभिः साधर्म्यं संपाद्यते तथोदाहृत्य प्रदर्शयामः—

आरण्यकेश्रूयते- विश्वामित्रंह्येतदहः शंसिष्यन्तमिन्द्रउपनिषसाद । स हान्नमित्यभिव्याहृत्य

स होवाच त्वामेव जानीयामिति । तमिन्द्र उवाच । प्राणोवा अहमस्मि ऋषे ! प्राणस्त्वं, प्राणः सर्वाणि भूतानि । प्राणोह्येष–य एष तपति । स ऐतेन रूपेण सर्वा दिशो विष्टोऽस्मि । तस्य मेऽन्नं मित्रं दक्षिणं–तद्वैश्वामित्रम् ! एष तपन्नेवास्मीति होवाच । तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नम् तस्यषट्त्रिंशतमक्षराणां सहस्राणि भवन्ति । तावन्ति शतसंवतसरस्याह्नां सहस्राणि भवन्ति, तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्य परस्तात् प्रज्ञामयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः संभूय देवता अप्येति–य एवं वेद । तद् योऽहं सोऽसौ, योऽसौ सोऽहम् । तदुक्तमृषिणा सूर्य्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति" ॥

अस्यायमभिसन्धिः । दुहाव्रताख्ये कर्म्मणि माध्यन्दिनसवने निष्केवल्यं नाम शास्त्र पठ्यते । तत्र पाठ्यानां नानाछन्दस्कानां मन्त्राणामक्षराणि षट्त्रिंशत्सहस्राणि भवन्ति । अक्षरैः प्रमितानां च प्राणानामप्येवं तावती संख्या संपद्यते । एकैकेन चाह्ना प्रमितानां प्राणानां सूर्य्योदुत्थितानां तावती संख्या शतसंवत्सरेषु दृश्यते । तथाच शतसंवत्सरात्मकपुरुषायुषोपपाद्या आह्निकाः प्राणास्तेन शास्त्रेण शंसिता भवन्ति । तावतां च प्राणानां य एको घनः स बृहतीसहस्रात्मक एवेह विश्वामित्रो नामेन्द्रः प्राणः । तत्र च गायत्रीतृचाशीतिः बार्हतीतृचाशीतिरौष्णिही तृचाशीति–रित्येतास्तिस्रोऽशीतयः क्रियन्ते । तावता सप्तशतानि विंशतिश्चाहोरात्राणि संपद्यन्ते सांवत्सरिकाणि । तदिदमैन्द्रं धाम ॥ तावतैव षट्त्रिंशत्सहस्राणि संपाद्यन्ते । ※ तत्र या एतास्तिस्रोऽशीतयः क्रियन्ते, तेनैतत् त्रिरन्नमभिव्याहृतं भवति । 'अन्नमशीतय'–इतिश्रुतिसमयात् । तथाचान्नाभिधायिशब्दाभिहितसंख्यया गायत्रीबृहत्युष्णिहां सौरतेजोविशेषाणां त्रिरभिव्याहरणादन्नवतां संवत्सराहोरात्राणामिन्द्रप्रियधानत्वं व्याहृतं भवति । इन्द्रोऽयमात्मा तदन्नसंयोगात् प्रसन्नः संपाद्यते इत्यतोऽन्नसंपत्त्या धाम्नः प्रियत्वमाख्यायते । स एव सूर्य्य एवायं सर्वेषां बाह्यः प्राणो बृहत्या विष्टब्धः प्राणेनैव रूपेण सर्वा दिशो विष्ट इहेन्द्रो विवक्षित, स एवास्माकं सर्वेषां चराचराणामात्मा आत्मत्वादेव चैष विश्वेषामेषां मित्रमेव भवति, न त्वेवात्मा कदाचिदपि कंचन हिनस्ति । तस्मात् स विश्वामित्रो नाम । स एवाध्यात्मं प्रविशन्नायुः सर्वेषाम् । तमेवाराधयितुमुभयोः सन्ध्ययोः सूर्य्यमुपतिष्ठन्ते । सावित्रीं च गायत्रीं वैश्वामित्रीं ध्यायमानाः प्रजपन्ति । तत्संपत्या च दीर्घायुषो भवन्ति । स्मरंति च–'ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुरिति' ॥ ये त्वेतामयथाकुर्वते न ते फलेन संपद्यन्ते । तस्मात कालं देवतां द्रव्यं चाविलोप्य सावहितोऽहरहः सन्ध्यामुपासीत । तथा चात्मा सुप्रसीदेद्, दीर्घं चायुर्विन्देदिति दिक् ।

※ २४०+२४०+२४० = ७२०

तदित्थमत्र निष्केवल्ये शस्त्रे प्रयोगनिष्ठतया विश्वामित्रऋषिर्विधीयते तत्कर्म्मदेवताया इन्द्रस्य षट्त्रिंशत्सहस्रात्मकप्राणविषयकत्वमुक्तं भवति। एवमन्यत्रापि सर्वत्र वाचामार्षेयसंस्कारेण देवताविषयोऽध्यवसीयते। यस्य यस्य मन्त्रस्य य ऋषिः प्रयोगनिष्ठतया विधीयते तत्र तन्मन्त्रप्रतिपाद्यदेवताया उत्पत्तिस्थानभूतोऽन्यान्यप्राणघनो निर्धारितो भवति। प्राणेभ्यो देवाः 'देवेभ्यो लोकाः—इति श्रुतिपरिणाभाषात् सर्वेषां देवानां प्राणादुत्पत्तेः,—यादृशप्राणजन्या या देवता यत्र कर्म्मणि विवक्षिता तत्र तदार्षेयसंस्कृतैरेव मन्त्रैः सा देवता निर्दिश्यते। प्राणा वा ऋषयः'—इति श्रुतेस्तत्तदृषिनाम्ना प्राणविशेषस्य विवक्षितत्वात् ॥ स

अथच्छन्दांसि वाचां परिच्छेदा भवन्ति। तथा च च्छन्दोविशेषपरिच्छिन्नेन ऋगात्मना मन्त्रेण स्तूयमाया देवतायास्तादृशच्छन्दः परिच्छिन्नमहोक्थस्थानाविषयत्वं सुगृहीतं भवति॥ तेषां च महोक्थस्थानानामनेकत्वेऽपि गायत्र्या पृथिवीस्थानं, बृहत्या विषुवत्स्थानमुष्णिहा दिक्प्रान्तस्थानं, जगत्याः द्युस्थानमित्येव परिच्छिन्नप्रदेशविशेषविषयत्वं विशिष्टपरिमाणपरिमितत्वञ्च यथायथमुन्नीयते। एवं तिसृभिस्तृचाशीतिभिः सप्तशतानि विंशतिश्चाहोरात्राणि सांवत्सरिकाणि लक्ष्यन्ते। ❀ तेन प्रकृते देवताया इन्द्रस्य संवत्सरस्थानीयत्वमुक्तं भवति। अथ यत्र साम्ना मन्त्रेण देवताऽनुशंसिता भवति तत्र महाव्रतस्थानीयत्वं देवताया विवक्ष्यते एवं यजुषा देवतानामनायतनान्तरिक्षस्थानीयत्वं विषयीक्रियते। यजुषामच्छन्दस्कृतानामनायतनार्थोपलक्षकत्वात् ॥ स एष वाचां संस्कारेणार्थः ॥ ० ॥

अथैवं श्रूयते-यदा वा एष प्रातरुदेति अथ मन्द्रं तपति। तस्मान्मन्द्रया वाचा प्रातःसवने शंसेत्॥ अथ यदाभ्येति-अथ बलीयस्तपति। तस्माद्बलीयस्या वाचा मध्यन्दिने शंसेत् ॥ अथ यदाभितरामेति अथ बलिष्ठतमं तपति। तस्माद्बलिष्ठतमया वाचा तृतीयसवने शंसेत्॥ एवं शंसेद्यदि वाच ईशीत। वाग्घि शस्त्रम्" इति। एतदनुगतमेव स्मर्य्यते च "प्रातः पठेन्नित्यमुरः स्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन। मध्यन्दिने कण्ठगतेन चैव चक्राह्वसंकूजितसंनिभेन तारं तु विद्यात् सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम्। मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन" इति॥ तथा चोरसा शंसितं प्रातःसवनं, कण्ठेन माध्यन्दिनं, शिरसा तृतीयसवनमित्यभिरूपकृतेन शस्त्रेण प्रातःसवनीयादय एव तास्ता देवता विषयीकृता भवन्ति ॥ स एष वाचां सवनसंस्कारेणार्थः ॥ ० ॥

❀ ७२×८०=५७६० गा० । १०८×८०=८६४०=बृ० '८४×८०=६७२०जा० अतःत्रिच्छन्दोऽक्षराणि ५७६०+८६४०+६७२०=२११२० अन्यच्छन्दोऽक्षराणि १४८८० । सर्वम् २११२०+१४८८०=३६००० अ० ।

एवमाज्यपृष्ठस्तोमादिरपि दिव्यैः पदार्थविशेषैरस्या लौकिक्याः वाचः संस्कारः कृतो भवतीति वेदसमीक्षायां यज्ञमधुसूदने च वैशद्येनोपदर्शितम्। तदित्थमेताभिर्देवताभक्तिभिः संस्कृताया एव वाचो देवतास्वरूपस्थितिसंप्रतिबोधकत्वाद् दैवीत्वमास्थीयते। ता एव वाचो मन्त्रा उच्यन्ते। तत्राशक्यमेकेनाप्यक्षरेण स्वरेण वा ह्रापयितुमतिरेचयितुमन्यथा वा कर्तुम्॥ अतो यत्र कर्म्मणि यया संख्यया यया मात्रया येन रूपेण येनाक्षरेण येन स्वरेण ये मन्त्रा यथा विहितास्ते तत्राविकलं तथैवानुप्रयोक्तव्या इत्यादिश्यते। लेशतोऽप्यन्यथाकरणे छन्दःसवनादिस्वरूपहान्याऽभीष्टदेवतास्वरूपव्यभिचारादनिष्टोत्पत्तिप्रसङ्गात्॥ अत एवान्यथाकुर्वाणा यजमानस्यात्मानं लोकात् प्रच्यावयन्ति। तथा च श्रूयते—"सोऽस्यैष सुकृत आत्मा। तद्यस्य हैतमेवं सुकृतमात्मानं कुर्वन्ति एतं ह स सुकृतमात्मानमभिसंभवति। अथ यस्य हैतमतोऽन्यथाकुर्वन्ति—दुष्कृतं ह तस्यात्मानं कुर्वन्ति। स ह स दुष्कृतमेवात्मानमभिसंभवति"—इति॥

अयमत्राभिसन्धिः। दैवाधीनं हीदं सर्वम्। दैवसंपत्त्यासुरसम्पत्तिभ्यामेवेह सर्वविधविकारप्रवृत्तेः। देवाश्च सूर्य्यमण्डलस्था अपि सूर्य्योत्पादितेषु सर्वेष्वेवैतेषु चतुर्दशविधभूतग्रामेषु यथायथं संनिदधते। "जायमानो वै जायते सर्वाभ्य एताभ्यो देवताभ्यः" इति श्रुतेः। ते चैते देवा निसर्गतः सत्यपरायणा भवन्ति। तथा च श्रूयते—"देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दायमुपेयुर्वाचमेव सत्यानृते। सत्यं चैवानृतं च। त उभयएव सत्यमवदन्–उभयेऽनृतम्। ते ह सदृशं वदन्तः सदृशा एवासुः। ते देवा उत्सृज्यानृतम् सत्यमन्वालेभिरे। असुरा उ होत्सृज्य सत्यमनृतमन्वालेभिरे। ते देवाः सर्वंसत्यमवदन्, सर्वमसुरा अनृतम्। ते देवा आसक्ति सत्यं वदन्त ऐषा वीरतरा इवासुरनाढ्यतरा इव। तस्मादु हैतद् य आसक्ति सत्यं वदति ऐषा वीरतर इवैव भवत्यनाढ्यतर इव॥ स ह त्वेवान्ततो भवति॥ देवाह्येवान्ततोऽभवन्॥ ० ॥ अथ हासुरा आसक्त्यनृतं वदन्त ऊष इव पिपिसुराढ्या इवासुः। तस्मादु हैतद्-य आसक्त्यनृतं वदति- ऊष इवैव पिस्यत्याढ्यइव भवति॥ परा ह त्वेवान्ततो भवति। परा ह्यसुरा अभवन्" इति। अन्यत्रापि श्रूयते "सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्याः इति॥ सत्यञ्चात्र लोकनियतिरेव। तद्यत् तत्सत्यम् आपएव तत्। आपो हि वै सत्यम्। तस्माद् येनापो यन्ति तत् सत्यस्य रूपमित्याहुः" इतिश्रुतेः॥ साचेयं लोकनियतिरव्यभिचारेण प्रवर्तये लोके। सेयमव्यभिचारेण प्रवृत्तिरेवैतेषां देवानां सत्यपरायणता। अत एव दैवी वागप्यव्यभिचारेण प्रवर्तते। "सा वै देवी वाक् यथा यद्यदेव वदति तत्तद्भवति" इति श्रुतेः॥ ऋग्यजुःसामात्मिका चेयं दैवी विद्या याथातथ्येन नियतिं प्रतिपादयति। तथा च त्रय्या विद्यया क्रियमाणाः सर्वे यज्ञा यथाकामं तामेवां नियतिमनु-

क्रोमयन्ति । श्रूयते हि—"वदत् तस्सत्यं त्रयी सा विद्या । ते देवा अब्रुवन् यज्ञं कृत्वेदं सत्यं तनवामहा" इति ॥ यथा च ब्रह्माणां प्रत्यक्षं सत्यकरणं तथैवाहृतं श्रूयते—"तं हैतमुद्दालक आरुणि-र्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचाप्य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेत्—जायेरन् शाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति" तान्येवंविधानि बहूनि तत्रतत्र श्रूयमाणानि ब्रह्माणां सत्यतालक्षणानि सत्यायास्त्रय्या विद्यायाः प्रभावो, वाचश्च दैव्याः सत्यायाः प्रभावो वेदितव्य इति दिक् ।

इदमत्रापरं बोध्यम् । य एते वाचो दैवीत्वप्रयोजका देवसंस्कारा अतिपुरातन्यां देवविदां महर्षीणां कस्यांचिदेकस्यां भाषायामुपकॢप्ता दृश्यन्ते त एते शक्यन्ते सर्वास्वेव लोकप्रचरितासु भाषासु यथेच्छं वेदविद्भिरुपनेतुम् । भाषान्तरेष्वेतेषां संस्काराणामसंभाव्यत्वप्रयोजकनियमानुपलब्धेः अत एव दाशतय्यामन्यान्यमन्त्रभाषातिरिक्तभाषयैव प्रणीतं सूक्तमेकं दृश्यते सूक्तांशस्यार्षेयम् यथा—

सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका ।
उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे जराय्वजरं मरायु ॥ १ ॥
पज्रेव चर्चरं जारं मरायु क्षद्मेवार्थेषु तर्तरीथ उग्रा ।
ऋभू नापत् खरमज्रा खरज्रुर्वायुर्न पर्फरत् क्षयद्रयीणाम् ।
घर्मेव मधु जठरे सनेरू भगेविता तुर्फरी फारिवारम् ।
पतरेव चचरा चन्द्रनिर्णिङ् मनऋङ्गा मनन्या न जग्मी ॥ २ ॥

इति ह्येकादशर्चं सूक्तम् । तत्रैकादशीमेकामृचं त्यक्त्वा दशान्या ऋचोऽन्यविलक्षणयैव कयाचिद्भाषया संगठिता दृश्यन्ते । मदेरू, सनेरू, उष्टारा, चचरा, पतरा, आरङ्गरा, कीनारा, फारिवा, खरमज्रा-इत्यादीनामत्र सूक्ते पठितानां शब्दानामन्यत्रादृश्यमानत्वात् ॥ इष्यते चासामपि दशानां दैवीत्वं मन्त्रत्वं च । तस्मादिह यत्रैव भाषायां यावतीनां वाचामृक्त्वादयो देवसंस्काराः सम्पद्येरन् तत्र तावतीनामेव-संस्कृतत्वं मन्त्रत्वं दैवीत्वं च । नान्यासां तद्भाषासम्बन्धिनीनां वाचामिति सिद्धम् ॥ यथा यज्ञोपनीतास्वप्सु यावतीनामपां प्रोक्षणीत्वादिदेवसंस्कारः क्रियते तावतीनामेवापां प्रोक्षणीत्वादिसिद्धिर्नान्यासां, तद्वत् ॥ एवं स्थिते संस्कृतभाषा, देवभाषा, मन्त्रभाषेति च काचिद्भाषाविशेषजातिरतिरिक्ता सिद्धा भवति । एकस्यामेव भाषायां संस्कृतत्वासंस्कृतत्वाख्यां व्यवहारवैशेष्ये संभवत्यपि तावता भाषाभेदव्यवहारस्याप्रामाणिकत्वात् । अतएव सत्पूर्वं देवभाषास्वरूपनिर्वाचनसौकर्याय मन्त्रभाषा-ब्राह्मणभाषा सूत्रभाषेति भाषात्रैविध्यमाख्यातं तत्रेदानीं भाषाद्वैविध्यमेव पर्यवसीयते । मन्त्राणां

ब्राह्मणानां च भाषाभेदोपपादकधर्म्मानुपलब्ध्या भाषैक्यस्यैवाभ्युपगन्तव्यत्वात् ॥ अतएव सोभयी पुराकालादारभ्येदानीं यावदेकेनैव नाम्ना व्यवहृता दृश्यते-पथ्यास्वस्तिरिति, छन्द इति, अध्याय इति वा । यदि मन्त्रब्राह्मणयोर्भिन्ने भाषे अभविष्याताम्-अवश्यं तर्हि तयोर्भेदेन व्यवहाराय भिन्ने नामनी निरदेक्ष्येताम् । तस्मादेकैव सोभयी भाषेति सिद्धम् ॥

तस्याश्च छन्दोभाषाया बहुभिः परिकरैर्म्मानुषीत्वं प्रागाख्यातम् । अत एव तस्या अंशतः कतिपयीनां वाचां संस्कृतत्वाद्दैवीत्वेऽपि मन्त्रत्वेन पृथग्व्यवहारेऽपि लोकभाषात्वं न व्याहन्यते । दृश्यन्ते ह्रीदानीं प्रचलितास्वपि लोकभाषासु बङ्गभाषादिषु मन्त्रभागाः । अथापि न दृश्यते मन्त्राणां भाषान्तरत्वं, न वा बङ्गभाषायास्तावता लोकभाषात्वाभावः । एवमिहापि छन्दोभाषायां क्लृप्तेष्वपि मन्त्रेषु न भाषाया मानुषीत्वं व्याहन्यत इति लोकभाषात्वं तदात्वे सिद्धम् ॥०॥

अस्यां च छन्दोभाषायां प्रणीतानि शास्त्राणि संकलितानि श्रूयन्ते-आथर्वणे तावत्-"इमे सर्वे देवा निर्म्मिताः सकल्याः सरहस्याः सब्राह्मणाः सोपनिषत्काः सेतिहासाः सान्वाख्यानाः सपुराणाः सस्वराः ससंस्काराः सानुमार्जनाः सवाकोवाक्याः"- इति । ब्राह्मणे च—"ऋग्वेदो, यजुर्वेदः, सामवेदो, ऽथर्वाङ्गिरस, इतिहासः, पुराणं, विद्या, उपनिषदः, श्लोकाः, सूत्राण्यनुव्याख्यानानि, व्याख्यानानि-अस्यैतानि सर्वाणि निश्वसितानि । स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम्-एवं सर्वासां विद्यानां वागेकायनम्" ॥ इति ॥ उपनिषदि च श्रूयन्ते-"ऋग्वेदो, यजुर्वेदः, सामवेद, आथर्वणश्चतुर्थ, इतिहास पुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः. पित्र्यो राशिः दैवो निधिः, वाकोवाक्यमेकायनम्, देवविद्या, ब्रह्मविद्या, भूतविद्या, क्षत्रविद्या, नक्षत्रविद्या, सर्पदेवजन-विद्या"—इति ॥ एषां च निबन्धानामेकैकस्यैत्रभाषयोपनिबद्धानां पुरायुगेऽध्ययनाध्यापनप्रचारोऽनुमीयते ॥

कापि भाषा न चिरायावतिष्ठते । सर्वासां हि भाषाणां प्रकृतिविकृतिभावो धारावाहिकतया प्रवर्तमानो दृश्यते लोके । अत एवान्यामन्यां कामपि भाषामुत्पाद्य सा पूर्वा भाषा कालेन विलुप्यते इति निसर्गः ॥ तत एव च्छन्दोभाषाप्यात्मानं लोकप्रचाराद् व्यावर्तयन्ती कालेन भाषान्तरमुदपादयत् । तामेतां सूत्रभाषेत्याचक्ष्महे ॥ तस्याश्च सूत्रभाषाया लोके प्रचारकाले पूर्वा सा छन्दोभाषा शास्त्रमात्रे प्रतिष्ठिताऽभूत । अतएव तु तस्याः

पञ्चादशाध्यायनाम्रा निगमनाम्ना चाभूत् प्रसिद्धिः ॥ अध्यायः शास्त्रभाषेत्यैकार्थ्यं प्रतिपद्यामहे ॥ तदितरस्यास्तु सूत्रभाषाया लोकभाषात्वादेव तदानीं भाषाशब्देनोपचाराः प्रवृत्ता आसन् । पाणिनिव्याकरणादिशास्त्रेषु भूयसा भाषाशब्देनैव तस्या विवक्षितत्वात् ॥ १ ॥ अतएव च वृत्तिकारभाष्यकारौ तद्गतशब्दार्थसन्बन्धस्य लोकतः सिद्धिं ब्रुवाणौ तस्या लोकप्रचारं दर्शवतः– 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शास्त्रेण धर्म्मनियमो लौकिक वैदिकेष्विति"– एवमेव "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य"–इति वदता भगवता भाष्यकृता तद्भाषायां लिङ्गविज्ञानस्य लोकव्यवहारतः सिद्धि-रनुज्ञायते । यदि तस्याः शास्त्रमात्रप्रतिष्ठितत्वमभविष्यत्, कथमिव तर्हि तस्या लिङ्गविज्ञानं लोकेन साध्यमवक्ष्यत् ॥ २ ॥ अपि च भगवान् पाणिनिः प्राचामुदीचां च विभज्य शब्दान् व्याकरोति । शरावत्या नद्याः पूर्वदक्षिणदेशाः प्राच्याः, पश्चिमोत्तरास्तूदीच्याः । प्रागुदक्-छब्दौ प्राच्योदीच्यपरौ ॥ ३ ॥ भगवान्निरुक्तकारोऽप्याह— "अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते–दमूनाः क्षेत्रसाधा–इति ॥ अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः–उष्णं घृतमिति ॥ अथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु–शवतिर्गतिकर्म्मा कम्बोजेष्वेव भाष्वेते, विकारमस्यार्य्येषु भाषन्ते–शव इति ॥ दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दात्रमुदच्येषु–" इत ॥ अत्र च देशविशेषेण भाषान्तर्गतशब्देषु विशेषाख्यानादञ्जसैवास्या लोकभाषात्वमुपपद्यते ॥ ४ ॥

सा चेयं सूत्रभाषा छन्दोभाषात एव जन्माधत्त । तद्विकाराणामिह भूयसा दृश्यमानत्वात् दर्शिताश्चैते विकारा वर्णसमीक्षायामन्ते वर्णनिरुक्तौ । ते तत्रैव द्रष्टव्याः । इह लेखबाहुल्यभयादुपरम्यते ॥ सर्वथापि पालीभाषातः संस्कृतभाषाया उत्पत्तिरिति वदन्तस्तु नितान्तं भ्रान्ता इत्यन्यत्र विस्तरः ॥०॥ छन्दोभाषाजन्यत्वादेव चैतस्याः सूत्रभाषायाः अपीदानीं संस्कृतभाषाशब्देन देवभाषाशब्देन चोपचारा लक्षणयोपपद्यन्ते ।

अथेदमपरं किञ्चिदुक्त्वा प्रकृतं व्याख्यानं समापयामः । इहहि यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म्म इति महर्षिभिधर्म्मस्वरूपं निर्णीतम् । स चायं धर्म्मो वेदैकवेद्यो न वेदशास्त्रमविदित्वा कथमपि शक्यो वेदितुम् ।

"धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।
वेदोऽखिलो धर्म्मलं वेदाद्धर्म्मो हि निर्बभौ"–

इत्यादिस्मृतिभ्यस्तथावगमात् ॥ तस्मादिह सर्वाशङ्कानिवृत्तिपुरस्सरं याथातथ्येन धर्म्मतत्त्वं विज्ञातुमिच्छद्भिरवश्यमेषा देवभाषापरनाम्नी संस्कृतभाषा भूयसा परिकरेण सयत्नशिक्षया विज्ञातव्या। तद्विज्ञानमन्तरेण धर्मविज्ञानस्य सर्वथैवाशक्यत्वात्। संस्कृतभाषाविज्ञानेन च वैदिकग्रन्थानां हृदयानि विकसितानि भवन्ति। सर्वे च तत्रत्याः पदार्था याथातथ्येनोद्भासन्ते। ततः सर्वे धर्म्मा हृदयतो विज्ञायन्ते। उत्पद्यते च धर्म्मे भूयसी श्रद्धा। श्रद्धया चानुष्ठिता धर्म्मा अवश्यमस्माकमभ्युदयाय स्युर्निःश्रेयसाय चेति पश्यामः ॥

श्रूयते च- 'तदेतत्सत्यम्—

मन्त्रेषु कर्म्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि ।
तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥
यामृषयो मन्त्रकृतो मनीषिण अन्वैच्छन् देवास्तपसा श्रमेण ।
तां देवीं वाचं हविषा यजामहे सा नो दधातु सुकृतस्य लोके ॥ २ ॥
अनन्तामन्तादधिनिर्म्मितां महीं यस्यां देवा अदधुर्भोजनानि ।
एकाक्षरां द्विपदां षट्पदां च वाचं देवा उपजीवन्ति विश्वे" ॥ ३ ॥ इति ॥

विद्यावाचस्पति-श्रीमन्मधुसूदन-शर्म्मणा ।
व्याख्यानं वेदधर्म्माणां भाषाविषयकं कृतम् ॥ १ ॥
भू-गोत्र-गो-भू-मितविक्रमाब्दे
मायापुरस्थर्षिकुले सभायाम् ॥
साहित्यसंमेवनसङ्गतानां ।
तुष्ट्यै सतामस्तु निबन्ध एषः ॥२॥

——:※(: ※:——

॥ श्रीः ॥

✱ वैदिकवैभव शुद्धिपत्रम् ✱

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१	६	विद्धज्जन	विद्वज्जन
१	१०	नत्तुणामभिर	मत्तुण्णामभिर
१	११	मस्यादत्ते	मस्यदत्ते
१	१३	मन्यामहो	मन्यामहे
१	१५	अथब्रवीत्	अथाब्रवीत्
१	१६	वैदिक	वैदिका
१	१८	धर्मानुयायिनी	धर्मानुयायिनो
१	१६	मार्ग	मार्ग
१	२०	हृदयम्येन	हृदयस्थेन
१	२२	गमिष्यान	गमिष्याम
१	२२	भूयायानन्दः	भूयानानन्दः
३	१०	कृष्णस्थ	कृष्णस्य
३	१५	तद्धिकारस्य	तद्धिंकारस्य
३	१६	पुण्युगे	पुरायुगे
४	२	पुण्ययुगे	पुरायुगे
४	५	तद्रूपं	तद्रूपं
४	६	ह्यास्येदं	ह्यस्येदं
४	१४	तिसृणाप्युप-योगाः	तिसृणामप्युप-योगाः
४	१४	परिकमिर्म्मस-मादेशैश्च	परिकर्म्मिसमा-देशैश्च
४	१६	स्रिसृभ्यो	स्तिसृभ्यो
४	२१	तिसणा	तिसृणा
४	२५	पाणिविश्छन्दः	पाणिनिश्छन्दः
[illegible]	१४	प्रतिशब्द	प्रतिशब्दः
५	१६	पञ्चाशद्वर्णा तु	पञ्चाशद्वर्णास्तु
५	१८	विद्यानिष्णा-तानी	विद्यानिष्णा-तानां
५	१८	बंहुमिरन्या	बंहुभिरन्या
५	२१	विश्रता	विश्रुता
५	२४	पुण्ययुगे	पुरायुगे
६	४	प्रत्युतत्पन्न	प्रत्युत्पन्न
६	७	काचिनन्मानुषी	काचिन्मानुषी
६	७	मुत्पत्याम:	मुत्पश्यामः
६	११	मानुष्य:	मानुष्याः
६	१५	ब्राह्मण	ब्राह्मण
६	१६	ऋत्कादि	ऋगादि
६	१६	ऋचो	ऋचो
६	२१	श्रतिः	श्रुतिः
६	२३	स्तमूरसि	स्तनूरसि
६	२६	विष्कृदुंकाद	विष्कृदुद्वाद
७	११	णांमृग्यजु	णामृग्यजुः
७	१३	मानोऽपि	मानेऽपि
७	१४	शब्द	शब्दः
७	१४	चत्वाणौ	चत्वाणौः
७	१७	यजुष्टवं	यजुष्ट्वं
७	१८	यजुष्टवा	यजुष्ट्वा
७	१६	मानुषीत्वाख्या-मपि	मानुषीत्वाख्यान-मपि
७	१६	श्रतौ	श्रुत
७	२१	रन्ताभाविते:	रन्तभाविते:
७	२५	श्रतिभ्यः	श्रुतिभ्यः
७	२५	श्रत्यन्तरे	श्रुत्यन्तरे

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
८	४	दिहदैः	दिपदैः
८	७	इत्यिादि	इत्यादि
८	९	सेन	तेन
८	१३	श्रतिभि	श्रुतिभि
८	२२	तत्रप्ये	तत्राप्ये
८	२६	तेष्वेवतेषु	तेष्वेतेषु
८	२६	स्यानेषु	स्थानेषु
९	११	प्रति नियत	प्रतिनियत
९	१४	तदूर्घ्वं	तदूर्ध्वं
९	१५	द्यलोकः	द्यु लोकः
९	२१	प्रजापपत्यन्तो	प्रजापत्यन्तो
९	२४	माप्याप्राणानां	माप्यप्राणानां
९	२६	एतत्परत्यैव	एतत्परतयैव
१०	१	तस्माद्वा	तस्माद्वाः
१०	२	नत्यां	नित्यां
१०	६	निश्वसित्व	निःश्वसितत्व
१०	६	सव	सर्वं
१०	१०	ऋचो	ऋचो
१०	१२	ऋक्	ऋक्
१०	१२	एकस्यैब	एकस्यैव
१०	१४	श्रयते	श्रूयते
१०	१७	यजुर्ऋक्	यजुर्ऋक्
१०	२५	मृक	मृक्
११	४	भूत्वा	भूत्वाऽ
११	६	मन्तीरिक्षत्व	मन्तरिक्षत्व
११	१५	बधा	त्रेधा
११	२०	श्रतयो	श्रुतयो
११	२२	जिगासमाना	जिगांसमाना
१२	१	वावो	गावो
१२	३	एकविंशति	एकविंशतिं
१२	८	वाकूमाण	वाक्प्राण
१२	१५	सः	सा
१२	१६	अग्निपदेव	अग्निपदेन
१२	१८	दित्यैस्त्त	दित्यैरुत

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१३	६	अहरहर्वा	अहरहर्वा
१३	९	तत्साद्धश्ये	तत्सादृश्ये
१३	११	यगच्छेम	गच्छेम
१४	५	बृती	बृहती
१४	५	देवताभयो	देवतामयो
१४	६	तदुक्त्र	तदुक्त
१४	८	हुहाव्रताख्ये	महाव्रताख्ये
१४	८	शास्त्र	शास्त्रं
१४	१७	धानत्वं	धामत्वं
१४	१८	तदव	तदन्न
१४	१९	वाह्यः	बहिः
१४	१९	विवक्षित,	विवक्षितः
१४	२३	तत्समपत्या	तत्सम्पत्[illegible]
१४	२४	साविहितो	सावहितो
१५	४	श्रुतिपरिणा	श्रुतिपरि
१५	५	भाषान्	भाष्यान्
१५	१६	चाग्धि	वाग्धि
१५	१९	पढ़न्नित्य	पठेन्नित्य
१६	४	मतिरेच यितु	मतिरेचयितु
१६	१४	श्रयते	श्रूयते
१६	२४	साचेय	साचेयं
१८	१	माषै	भाषै
१८	२	द्वश्यते	दृश्यते
१८	३	अभविष्याताम	अभविष्येताम
१८	६	पृथग्यवहारे	पृथग्व्यवहारे
१८	१२	सकल्याः	सकल्पाः
१८	१६	ऋवेदो	ऋग्वेदो
१९	१३	भाष्वेते	भाष्यते
१९	१३	दात्रमुदक्येषु	दात्रमुदीक्येषु
१९	१४	इत	इति

॥ इति ॥